

Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

100

... Тангчолпан ол, ярыкъ яызган...
... Уяна Дагъыстан,
танг дабыне...

Дорогие друзья, соотечественники, сослуживцы!

Министерство печати и информации Республики Дагестан горячо и сердечно поздравляет коллектив, редакционную коллегию общественно-политического и литературно-художественного журнала «Танг-Чолпан» («Утренняя звезда») со славной и знаменательной датой – 100-летним юбилеем.

Мы знаем и гордимся тем, что журнал создавался в эпоху бурных, судьбоносных событий в начале прошлого столетия, когда в июле 1917 года представители национальной прогрессивной интеллигенции, возглавляемые З. Батырмурзаевым, С.-С. Казбековым, Д. Коркмасовым, У. Буйнакским, Т. Бейболатовым, А. Тахо-Годи, К. Агасиевым, Г. Саидовым, М. Дахадаевым и др., организовали «Дагестанское театральное-литературное общество и его одноименный печатный орган «Танг-Чолпан»», основной целью которого являлось формирование общественной мысли дагестанцев, а также просвещение горских народов путем развития театрального искусства, художественной литературы и национальной музыки.

Чествуя журнал «Танг-Чолпан», мы сегодня одновременно отмечаем 120-летие со дня рождения его основателя и вдохновителя – молодого кумыкского поэта, драматурга, публициста и революционного деятеля Зайнулабидина Нухаевича Батырмурзаева, яркий, стремительный талант, вся многогранная общественно-политическая деятельность которого были подчинены задаче преобразования жизни родного края на началах свободы и справедливости. Основанные на деятельном и глубоком изучении отечественной истории взгляды З. Батырмурзаева на историю Дагестана и перспективы его развития нашли выражение в его программном как для концепции «Танг-Чолпана», так и для всей национально-патриотической интеллигенции научном труде «Один взгляд на историю Дагестана», в неоконченном романе «Почему не готовитесь, ведь враг может вас убить», в политическом обзоре «Исторические дни в Дагестане», в стихотворениях, прокламациях...

Мы с удовлетворением и благодарной памятью отмечаем, что во все последующие эпохи становления и развития советского и постсоветского общества, вместе со всеми народами пройдя этапы большого пути обретений и потерь в разные периоды и меняя название, журнал никогда не изменял своему родовому символическому коду утреннего рассвета.

Дорогие друзья!

Выражаем уверенность, что и современный, воскресший «Танг-Чолпан» так же вдохновенно продолжит свои славные традиции. От всей души желаем вам новых творческих достижений, реализации интересных проектов, стабильных тиражей, крепкого здоровья, благополучия и процветания!

Министр

Р. Акавов

Танчолпан

Эки айда бир чыгъагъан чебер - адабият ва
жамият - политика журнал

Учредитель
Министерство
печати и информации

1917-нчи йыл, 20-нчы августдан
башлап чыгъа

Издається с 20 августа
1917 года

2-3

2017

март - июнь

Государственное
бюджетное учреждение Республики
Дагестан Редакция республиканских
литературных журналов "Соколенок" и
"Литературный Дагестан"

ИЧДЕЛИГИ:

- А. ГЪАЖИЕВ.** « Тангчолпаныбыз» – тангда
тувгъан танг уландай юлдузубуз.....3
- Ш.-Х.АЛИШЕВА.** « ТАНГ'-ЧОЛПАН».....5
- М. АТАБАЕВ.** «Тангчолпанны» танг ёлу.....6
- З. АКАВОВ.** Къумукъну янгы тарихини янгы
танглары.....11
- А.АБДУЛЛАТИПОВ.** Темирболат Бийболатов
ва «Тангчолпан» журнал (макъалалар).....32
- С. АЛИЕВ.** ЭСДЕЛИКЛЕР.....54
- ЭСГИ «ТАНГ'-ЧОЛПАНДАН» МАТЕРИАЛЛАР.....59
- К. СУЛТАНОВ.** Инкъылапны байракъчысы ва
оър пагъмулу язывчу.....87
- З. БАТЫРМУРЗАЕВ.** Шиърулар, таржумалар,
кагъызлар,къольязывлар ва макъалалар.....94
- А. АБДУЛЛАТИПОВ.** З.Батырмурзаевны
публицистикасы.....131
- М. ГЪЮСЕЙНОВ.** Къысмаг булан исбатлан-
гъан адабият 141
- БАГЪЫШЛАВЛАР**.....147
- АТКЪАЙ.** Мен оьктеммен.....161
- КЪУТЛАВЛАР** 185

Баш редактор
Мурад Агьматов
тел. 67-16-31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67-18-89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Атабаев
А. Гьажиев
А. Жачаев
Б. Магьамматов
М. Шихавов

Редакцияны адреси:
367025, Магьачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия - 67-18-75
редакторлар - 67-18-89

ТАНГЧОЛПАН №2-3
на кумыкском языке
март - июнь

*...Дагъы! Тангчолпан ол, ярыкъ яягъан,
Азиз Дагъыстанны сыйлы элине...
Гьона! Ачылып геле кёк кьырыйлары,
Уяна Дагъыстан, танг да билине...*

Зайналабит Батырмурзаев

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
Tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер ПИ №ТУ5-00354 от 09. 12. 2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Тангчолпан №2-3 2017

На кумыкском языке

Выход в свет 06. 07. 2017 г.

Тираж 1000 экз.

Заказ № 0406 Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

«Танг-Чолпаны» 100 йыллыгына

Абдулгъаким ГЪАЖИЕВ,
филология илмуланы
доктору, профессор

«ТАНГЧОЛПАНЫБЫЗ» – ТАНГДА ТУВГЪАН ТАНГ УЛАНДАЙ ЮЛДУЗУБУЗ!

Тарихде кёбюсю агъвалатлар, гьаллар къайтып-къайтып геле, такрарлана, дейлер. Озокьда, бюс-бютюнлей бир йимик бола демек тюгюл, тек ошаш гелеген ерлери кёп бола.

Масала, 1917-нчи йыл: Февраль ва Октябрь инкъылаплары, ватандаш даву, жамиятда, политикада биревлер бир якъгъа, башгъалар башгъа якъгъа тарталар, эркинликге чыгъып къалдыкъ бугъай деп, биревлерде умутлар, сюнювлер – къуванывлар, сонг буса кёплер алдангъанбыз деп, къайгъырывлар – янывлар, эки арада буса загъматчы, таза иш юрютеген адамлар кёбюсю гьалда языкъ болалар...

2017-нчи йыл, айрокьда 80-90-нчы йыллар эсигизге гелмедими? Тарихде, озокьда, мен шо оьрде эсгерген гьаллар, масъалалар башгъа заманларда дагётерилегелген, тек менмунда олар айрокьда агъамиятлы болуп, толкъунланып дегенлей болуп гетгенни гъакъында айтаман. Шолай вакътилерде охув-билимге, прессагъа, адабиятгъа, театр гъа – бютюнлей маданиятгъа берилеген тергев айрокьда артып гете. Масала, къумукъларда Нугъай ва Зайналабит Батырмурзаевлени, Абусупьян Акаевни, Уллубий Буйнакскийни, Жалалутдин Къоркъмасовну, Солтансайит Къазбековну, Алимпаша Салаватовну, Темирболат Бийболатовну ва кёп-кёп башгъа чалышывчуланы эсгерип кьойсакъ да, кёп зат англашыла. Сонг да, 1917-нчи йылда «Ёлдаш» газетибиз чыкъма башлай (газетни аты кёп керенлер алмашынгъан); 1916-нчы йылда Хасавюртда Нугъай ва Зайналабитни ёлбашчылыгъы булан «Танг Чолпан» деген театр-адабият ва политика жамият къурула, ону аслу борчу халкъны ярыкъландырмакъ, огъар билим бермек болгъан. Биз бу йыл юбилейин белгилейген «Тангчолпаныбызны» тамурлары да шо «Танг Чолпандан» чыкъма башлагъан. Журналны 1-нчи номеринде

Зайналабит Батырмурзаев язган ътесиз терен макъаласы бугюн язылган ймик: ана тил бютюн инсан жамиятыны аслу масъаласы болуп токътай, ана тили учун серб австриялы герцог Фердинандны ълтюре ва шо ълтюрюв биринчи дюнья дагну башланывуна себеп болган деп айтыла; гъакъылы, билими тийишли даражада ъсген миллетлер ана тиллери учун къанын тегюп де, жанларын къурбан этип де чалышган деп яза. Насипге, бизде иш тилин сакъламакъ учун ълтюрювлеге, дав башлавлагъа етмеген, амма къумукъ тилибизни тас этип бараганлар, айрокъда шагъарларда екъму? Яда алып къояйкъ бизин заманыбызда болуп тураган аслу гъалда орус тилни сакъламакъ учун Украина, Прибалтика пачалыкъланы ва Россияны арасындагъы татывсузлукъланы.

20 йыллыкъ улан Зайналабитни бу макъаласы «Тангчолпанны» да, бютюн дагъыстан халкъланы ъсюв программасы деме ярай: мунда билим беривню, илмуну ъсдюрювню, ерли тарихибизни уйренивню, китапланы, журналланы, газетлени чыгъарывну аслу талаплары, ёллары гёрсетиле ва шоланы кёбюсю гъалиги заманда да агъамиятын тас этмеген.

Яшавну алмашынывларына гёре тюрлене-тюрлене, генглеше, теренлеше, мекенлеше туруп, бизин «Тангчолпаныбыз» юз йылланы ъмюр ёлунда тийишли даражада шо борчларын кюте гелгенлиги сююндюре. Озокъда, журнал бютюнлей яшавну алмашдырып болмай, ону алдында шолай борч салынма да салынмай, амма ъз тармагъында, ъз имканлыкъларына гёре «Тангчолпан» шо асил ишлени эте гелген ва гъали де давам эте. Нече-нече шаирлер, язывчулар, драматурглар, лингвистлер, композиторлар, художниклер журналыбызны кёмеклиги булан арагъа чыкъган, белгилелерини де асарлары, макъалалары нече керен охувчулагъа журналыбыздан таба етишдирилген, нече макъалаларда олагъа багъа берилген, нече авлакъларда, бавларда, заводларда, школаларда, больницаларда ва башгъа ерлерде тюзевлю ишлейгенлер журналыбызда арив суратланган – оланы барысыны да гъакъында бу ълчевю гиччи бу макъаламда эсгерип къойма да бажарылмай. Фольклорист гъисапда бир-эки сёз айтып къояйым: «Тангчолпанда» чыкъган халкъ авуз яратывчулукъну асарлары мен язган, чыгъарган китапларда, макъалаларда гёрмекли ерни тутган.

Байрам, юбилей деген затлар, озокъда, яхшы затлар, оланы ътгерме де герек, тек «бизин тойда – бизин харс» дегенлей турмай, алдыбызда токътаган масъалаланы, борчланы унутма да тюшмей, шо якъдан да къумукъ прессаны, «Тангчолпанны» кюрчюсюн салганлар, сонг шо ишни давам этгенлер бизге арив уьлгюлер къойганлар.

Айры адам учун 100 йыл шайлы уллу, узакъ ъмюр, журнал учун буса – ъсген кюр яшавну вакътиси, энниден сонг да шо кююнде чалышмакъны гъакъ юрекден ёрайман!

**ШЕЙИТ-ХАНУМ АЛИШЕВА,
Дагъыстанны халкъ шаири**

«ТАНГ - ЧОЛПАН»

Гюнобюз батгъанны да,
Тангыбыз къатгъанны да,
Гъар сагъатын, мюгълетин
Халкъны тарихи этип,
«Танг -Чолпанны» гъар бети,
Сагъифасы, сатыры
Яза гелген халкъыны
Сабанчысын, батырын.
Халкъ сёзю булан сорап,
Халкъ гёзю булан къарап,
Унутулуп оътмеген
Я авул, я юрт, тарап.
– Тур! Тур! – деген, –
Тур! – деген,
Данггъа аянг ур! – деген.
Туварыш кьойма къастны,
Ерле, халкъгъа бур! – деген,
«Танг- Чолпанны» яратгъан,
«Танг -Чолпанны» тувдургъан
Нюрлю ярыкълы эрлер

Зор тунглюкъну къувдургъан.
Аты айтылгъанланы
«Танг -Чолпандыр» ожагъы,
Аллагъ берген пагъмуну
Къувлуйгъан ругъун ягъып,
Юз йыл бир аслам девюр,
Билген тынчны, кыйынны,
Миллетни минг къысматы
«Танг -Чолпанда» сыйынды.
Къартаймагъан «Танг-Чолпан»,
Янтаймагъан «Танг -Чолпан»,
Бирден - бир бек бел бува,
Янгырып янгы къастлар,
Янгы умутлар тува.
Гъар авазгъа сесленме,
Бирден - бир бек белсене
Тангдай таза
«Танг -Чолпан»!

Магъаммат АТАБАЕВ,
Дагъыстанны халкъ шаири.

«ТАНГЧОЛПАНЫ» ТАНГ ЁЛУ

1917-нчи йылда «Тангчолпан» деген журналны чыгъарагъан Темирболат Бийболатов ва Зайналабит Батырмурзаев «Мусават» газетде шулай билдиривню язып чыгъаргъан:

«Къумукъ тилде чыгъагъан «Тангчолпан» деген жумалыкъ журналгъа язылыв башлангъан.

Журналда Дагъыстанны халкъларыны тарихи, яшаву ва чалышывуну, Дагъыстанны белгили адамларыны ишлерини, дагъыстанлыланы охувуну ва билим алывуну, олары яшавунда алгъа барывуну, Дагъыстанны къатынларыны ва къызларыны, тав халкъланы яшавунда болгъан алмашынывланы, пачалыкъны ич ва халкъара яшавуну, дав агъвалатларыны гъакъында белгили адамланы макъалаларында айтылажакъ. Тав халкъланы яшавун ва чалышывун ачыкъ этип гёрсетмек муратда журналда гъар тюрлю суратлар да чыгъарылажакъ. Журналны художниги болуп алдын «Молла Насрутдин» деген азербайжан журналда чалышгъан Халилбек Мусаев ишлежек, жаваплы редактор, акъча ишлерине жаваплы Темирболат Бийболатов ва даимлик мугъарири Зайналабит Батырмурзаев болажакъ. Журналны багъасы бир йылгъа – 10 манат, ярым йылгъа – 6 манат, уч айгъа – 4 манат. Бир номерни багъасы – 50 кепек...

Мусават, 1917 й. 30 август».

Арадан уч айлар гетип, шо газетде дагъы да булай билдирив чыгъа:

«Темир-Хан-Шурада дёрт айда бир керен къумукъ тилде жамият-политика ва адабият журналы «Тангчолпан» чыгъа. Шо журналгъа язылыв башлангъан...

Журнал арив акъ кагъызда басылып чыгъажакъ. Шону гъар номеринде чебер адабиятны асарлары, Дагъыстанны халкъларыны яшаву гъакъындагъы макъалалар, очерклер чыгъып туражакъ. Шондан къайры да, мунда охувчулар тынч англайгъан тилде Дагъыстанны тарихи, тилни ва маданиятны, инкъылапны, пачалыкъны ич ва тыш гъалы, халкъара агъвалатлар, политика партиялар, Дагъыстанны

илмусуну ва маданиятыны белгили чалышывчулары гьакьындагьы очерклер ва макьалалар печать этилежек ва оланы суратлары берилежек...»

Гьалиден кеп йыллар алда Россияда яшав башгьа ёлгьа бурулагьан лап кьыйын заманларда кьумукь халкьны макьтавлу уланлары Дагьыстанны тарихинде биринчилей кьумукь тилинде журнал чыгьарагьанда, озлени алдына салгьан борчлар уллу ва бек агьамиятлы. Озлени журналына олар «Тангчолпан» деп ат кьоймакьны да уллу маънасы бар.

Арадан хыйлы йыллар гетип, кьумукь тилде адабият ва жамият-политика журнал чыкьма башлагьанда – 1952-нчи йылда шогьар «Дослукь» деп ат кьойгьанлар. Сонг шо «Адабият Дагьыстан» деген ат булан чыгьып турду. Ахырда кьайтып журналгьа шо биринчи аты берилди, журналыбыз «Тангчолпан» деген ат булан чыкьма башлады. Гьали де шолай ат булан йылда алты керен чыгьып тура. Нечик атлар булан чыкьса да, шондан берли яшавда нечакьы алмашынывлар болса да, башлап шо журналны чыгьарагьанда гьермекли жамият чалышывчусу, пагьмулу улан, халкьны насипли яшаву учун ябуша туруп, яшлайын жан берген Зайналабит ва белгили язывчу, шаир, кеп кьыйынлар гьерген бек пагьмулу адам Темирболат Бийболатов алгьа салгьан уллу борчланы кьбюсю гьали де «Тангчолпанны» алдында токьтагьан. Мунда кьумукь ва озге дагьыстан халкьланы тарихи, гьалиги яшаву, бизин халкьны белгили адамлары, уьлкени ич ва тыш яшаву, халкьара гьаллары, инсанланы ихтиярлары ва эркинликлери, демократия учунгьу гьаракаты, илмуну ва маданиятны оьсюв ёлу ва шолай башгьа масьалалар булан байлавлу макьалалар, очерклер ва озге асарлар чыгьа. Инг башлап, «Тангчолпан» кьумукь чебер адабиятыны янгы асарлары булан охувчуланы таныш этме чалыша. Бизин бары да кьумукь шаирлер ва язывчулар «Тангчолпандан» ва «Ёлдашдан» чыкьгьан деме ярай, олар озлени янгы асарларын башлап «Тангчолпан» журналгьа ва «Ёлдаш» газетге гелтире.

«Тангчолпанда» кьумукь язывчуланы ва шаирлени романлары, повестлери, хабарлары, поэмалары, шиърулары чыгьып тургьан ва чыгьып да тура. Биз мунда инг яхшы асарлар язгьан ва журналда печать этген язывчуланы ва шаирлени атларын эсгерме де болар эдик, олар кеп, тек арасындан бирисин унутуп кьойсакь, бек хабири кьалмакь бар.

«Тангчолпанда» янгы язма башлагьанлагьа да ер бериле.

Журнал, дагьы да кьумукь тилге гечюрюп, озге тиллерде яратылгьан асарланы да чыгьара ва чыгьаражакь. Шолардан таба бизин охувчулар озге халкьланы чебер адабияты, яшаву булан таныш бола. Муна шолай, «Тангчолпан» журналыбызда тюрк халкьланы лап бырынгьы уллу асары «Дадам Кьоркьутну» да чыгьардыкь. Тюрк халкьланы кеп алдагьы яшавундан хабар береген ва ажайып чеберлик булан язылгьан бу асарны чыгьармакь – бизин адабият яшавда уллу

агвалат, «Дадам Къоркът» Къумукъну тарихи булан туврадан-тувра байлавлу экени мундагъы гъайран чебер хабарлардан гёрюнюп тура. Шонда къумукъ халкъны ата-бабаларыны ва деделерини ругъ яшавун, бай сёз хазнасын билме кёмек этеген кёп затлар бар.

Оъз объмюрюнде къумукъ тилибиз кёп уллу толкъунлардан оътдю, бизин языв да кёп керен алышынды. Бир асруну ичинде языву бир керен алышынмакъ да халкъ учун бек авур иш деген бир алим. Бизин языв буса ажамдан латин алифбагъа, сонг буса рус алифбаны кюрчюсюнде къурулгъан язывгъа гёчдю. Арап ва латин алифбалары булан яратылгъан кёп илму ва адабият асарларыбыз кёп йылланы боюнда охувчулагъа, халкъгъа белгисиз кюйде къалып турду. Шону да уъстевюне, бусурман динге, арап алифба булан язылгъан китаплагъа, бусурман алимлеге, ярыкъландырывчулагъа совет девюрде этилген зулмуланы натижасында кёп уллу зараллар болду. «Тангчолпан» журнал шолай чапгъынлагъа тарыгъан язывчуланы, алимлени язгъанларын, арап алифба булан, латин булан яратылгъан асарланы гъалиги язывгъа айландырып чыгъармакъны гъайын эте.

Журналны редакциясы алгъа салгъан бирдагъы уллу борч да бар – зулмулардан ва къыйкъъсытывлардан къачып, тыш уълкелеге чыкъгъан, шонда сыйынып, яшап, адабият ва маданият булан машгъул болгъан пагъмулу къумукъ адамларыбызны гъакъында хабар бермек, олар язып къойгъан чебер асарланы чыгъармакъ. Шо, озокъда, бек къыйын иш. Мисал учун, Гъайдар Баммат йимик пагъмулу адамны, гёрмекли жамият, пачалыкъ чалышывчуну яратывчулугъу булан охувчуланы таныш этме болсакъ, кёп агъамиятлы иш болур эди. Ят эллерде къалгъан ва тизив варислик къоюп гетген пагъмулу къумукъ адамларыбыз дагъы да бар.

Бизде кёп йылланы боюнда тюзюн язма, яшавну тюз кюйде суратлама болмагъанда, олар кёбюсю гъалда герти затланы язып гетген. Тек совет девюрде олагъа халкъны душманларына йимик къарала эди. Гъали гертисин язма заман гелген.

Журналны башлап чыгъаргъан Зайналабит Батырмурзаев ва ону атасы Нугъай Батырмурзаев деникинчилени къолундан оълюп гетген. Нугъай да, мени анамны атасы да агъа-инилер. Гъалиден кёп йыллар алда Зайналабит къоччакъ чыгъарма башлагъан «Тангчолпан» журналны редактору болмакъ мени учун бек жаваплы иш эди, гъар заман Зайналабит нечик этер эди деген ой геле эди. Болгъан чакъы къолдан гелеген затны этме къарайбыз. Гиччиев заманымдан анабыз, анабызны анасы айтып юрегиме сингген Зайналабитни ва Нугъайны келпетлери гёз алдымда тура. Шону учун да журналны ишин яхшылашдырмакъ деген ой башдан таймай эди.

Маданият ва адабият, милли тил къурулушу артдагъы йылларда къыйын гъаллагъа тарыгъан буса да, «Тангчолпанны» ярыгъын сёнме къойма кюй ёкъ. Къумукъ охувчулар, шагъарларда ва юртларда яшайгъан къумукълар «Тангчолпангъа» язылса, шону ярыгъы бизин

бетибизни де, охувчуланы бетин де ярыкъ этердей гючлю янар эди.

Зайналабитлер «Тангчолпанын» чыгъарагъанда, пачалыкъны шо ишге бир кёмеги де тиймеген, оз харжы булан чыгъаргъанлар. Харжны буса кёбюсю гьалда Темирболат Бийболатов таба болгъан. Башлап жумалыкъ, жумада бир журнал чыгъарабыз деп уллу умутлар булан бу яхшы ишге урунса да, онча харж болмагъан буса ярай, дёрт айда бир журналны чыгъарма башлайлар, сонг буса журнал чыкъмай, токъталып да къала. Совет девюрню хыйлы йылларында журнал чы нечик де, китаплар да ана тиллерде бек сийрек чыгъып тургъан. Гъали де къайтып базар аралыкълар гелип, шо алдагъы заманлагъа ошайгъан гъаллар тувулунма тура. Гъатта охув китаплар чыгъарма да къыйын болгъан гъалиги девюрде милли газетлени ва журналланы гъалы да сувну уьстюнде токътагъан гёбюк йимик. Шо авур шартларда халкъны кёмеги герек.

*1952-нчи йылдан башлап «Дослукъ»
деген ат булан чыгъа*

*1991-нчи йылдан башлап «Тангчолпан»
деген аты булан бүгүнкө ерми чыгыа*

Забит АКАВОВ,
филология илмуланы
доктору, профессор

КЪУМУКЪНУ ЯНГЫ ТАРИХИНИ ЯНГЫ ТАНГЛАРЫ, МАРГЪАБА СИЗГЕ, МАРГЪАБА!

Бугюнгю эллерде, эллени тиллеринде сагъызлайын чайналып да, сам еллейин пасатлыкълар гелтирип де, сийрек буса да айдай балкъып ва гюнешлейин иржайып, инсанланы юреклерин йылыта барагъан, бир де сыралы ва кёбюсю, эливаш, сыркъавлу 2017-нчи йыл гъар-бир уьлкелени яшавунда, халкъланы эсинде, англав хазнасында – бир-бир белгили агъвалатлар булан унутулмас ерин тутар...

Гетген асруну 70-нчи йылларында дагъыстанлы уллу алиментюрколог, жамият ва пачалыкъ чалышывчу Абдулгъамит Нугъаевич Батырмурзаевны шо заманлагъа къалгъан архив варислигин гёрмеге ва уйренмеге ону агълюсю Умукюрсюнден магъа да имканлыкълар болду. Сёз ёругъуна айтгъанда, мен шо гъакъда 1977-нчи йылда «Адабият Дагъыстан» журналда, ондан сонг «Биринчилер» (1981й.) деген китабымда да язгъан эдим... Ондан берли кёп сувлар тёбен акъды, уьлкебизни жамият къуруму бузулду, янгы пачалыгъыбыз гъалиге ерли де бир янсыллы болуп битмеген, узун сёзню къысгъасы – заманлар да, заманлар булан пикрулар да, жан азыкъ багъалыкълар да алмашынды ва дагъыдан-дагъы да (яхшылыкъгъа болсун!) алмашына бара.

Къумукъстан элини, къумукъ халкъны тарихин безейген агъвалатланы бириси биз бу йыл юз яшагъан оьмюрюн шатлыкъ булан къаршылажакъ, чолпанлайын тувуп, миллетни ва савлай Дагъыстанны талайлы тангы къатгъанын, гёзел дюньягъа чыкыгъанын билдирип гелген, адабият ва жамият-сияси журналыбыз «Танг-Чолпан».

Эсерилген ёрукъда ойлаша туруп, халкъ арада «дюньяда себепсиз бир зат да болмай» деп бичилип, асрулар бою сыналып гелген сёзден оьтноп болмай токътадым. Неге десе, «Танг-Чолпанны» тувмагъы да кёп себеплени арасында бир аслусу – сиптечиси болуп, къумукъ халкъны тарихинде атын инг де сыйлы, инг де багъалы, инг де уллу,

зор макътавланы англатагъан сѣзлер булан тутуп айтмагъа лайыкълы, къоркъув билмейген кѣп-кѣп къагъруманланы арасында, эрнине эр мыйыгъы да битгенче, азатлыкъ учун ябушмагъа халкъын оъзюню артына иертген, эревиоллю, нарт уланларыны бири – Зайналабит Нугъаевич Батырмурзаев экенге, гъалиден 120 йыл алдын Нугъайны да, ону дос-къардашы булан авул-хоншуларын да сюондюрген шатлыкъ оърде айтылгъан «бир-бир белгили агъвалатлардан» деп гъисап этемен. Шолай, 100 йыллыкъ юбилейин къаршылайгъан «Танг-Чолпанны» шатлыгъы Зайналабитсиз оътмеге бир де кюй ёкъ: оланы тарихин бир-биринден айырып сѣйлемек – гъеч бажарылагъан иш тюгюл.

Абдулгъамит Батырмурзаевны оърде эсгерилген архивинде Зайналабитни къысгъа яшав ва яратывчулукъ оъмюрюн эде къалар йимик суратлайгъан, тек басмадан чыкъмагъан кѣп къольязмалы маълуматлар болгъан, шоланы бирлери мени къолумда да бар. Дагъысын айтмагъанда, Зайналабитни гъакъында язылгъан беш биография бар. Шоланы гѣз алгъа тутгъанда, булай бир пикру тува: Абдулгъамит Нугъаевич оъзюню агъасыны гъакъындан бир китап язмагъа сама ойлашмагъанмы экен?

Шоланы арасында язылышына, стилине, Зайналабит булан байлавлу агъвалатланы ювукъдан, язгъаны буса гече-гюндюз, дегенлей, къырыйында, бирче болагъан адам, сонг да языв къалиби Абдулгъамит Батырмурзаевны оъзюню хатына парх береген, «Зайналабидинни къысгъача таржума гъалы» деген къольязмалы эсделикте гѣрсетилеген кюйде, «1897 санада (йылда), раби-ийюл-аввалны 12-синде, Кавказияда, Терский областны Хасавюрт округундагъы Яхсай юртунда, танг вакътиде Зайналабит дюнъя юзюне гелген». «Къысгъача таржума гъалны» автору шагъатлыкъ этегенни гѣзалгъа тутсакъ, Зайналабит башлап охувун тувгъан юрту Яхсайда арабча ва бусурманча тамам эте, экинчи, «Хасавюртда бир аз заман орусча охугъан»; ондан сонг билдирилеген кюйде, учюнчю, «Аштарханда «Зинжили» мадрасада 1 йыл орусча ва муслиманча тагъсил гѣрдю»; дѣртюнчю, Къазан шагъарында, Бахчасарайда бир йыл къырым тилин тагъсил гѣрдю. Андан сонг «Мизанилжада» тагъсил гѣрдю. Астраханда «Юлдуз» газетасында Кафказдагъы черкес халкъланы яшавундан макъалалар язды. «Даниялбек» исимли фачмитиятр китабын тамам этмей, бир мажлис къалды яни Хасавюртда бир аз вакъти муаллимлик вазифасында бѣлюнген сонг, Николай тайгъан сюончюсю эшитилип, Хасавюртда студентлер биригип, кружок ачдылар. Бу янгы кружокгъа Зайналабидин раиси ва хазначайы болуп турду. Андан Темирханшурагъа гетди. Шурада Мавраев булан биригип, газет чыгъаражакъ болуп, Мавраевни таклифлерин къабул этмей, Темирболат Бийболатовну нашрилиги булан оъзю мугъарири болуп, «Танг-Чолпан» журналны адаби, ижтимагъи, сиясы расмили этип, жумада бир керен чыгъара башлады...».

Шу ерде «таржума гьалдагъы» лакъырны бѐлюп, демек, «Танг-Чолпанны» тувмагъында, гезиги булан айтгъанда, ону миллет учун гереклигин теория ва тарихи яндан болмаса ярамайгъанлыгъын кюрчюлейген проектни топланывунда да, шо проектни, нече тюрлю четимликлер булан ябуша туруп, кѐп кыйынлыкъланы ташгъынларын гече туруп яшавгъа чыкмагъында да, кьолъязывлу эсделиклени шагъаты булан, Зайналабитни баш сиптечилигин айрыча эсгермесе ярамай. Бу масъала шу ёрукъда менден алдын да, масала, мени де, мендей нечелени де (Абдулгъаким Гъажиев, Бадрутдин Магъамматов ва б.) муаллимибиз Салав Алиев де тарихи далиллени гертилиги булан гѐтергенин, тюрбуне гъыз тартып дегенлей, айтмагъа ва миллетни менлигин гючлендирмеге бел бувуп чалышагъаны саялы инг де терен, инг де уллу разиликлер билдирмеге, багъышламагъа герек. Мени бир аз «кьарсалап» язмагъым да себепсиз тюрюл. Яшдан берли алгъан алымыма гѐре мен адамны хатирин кьалдырагъан, авур тиеген ишни де, сѐзню де есси болмагъанман, не затны буса да багъасын оьлчемеге тюршгенде, халкъ арада «бары – бар, ёгъу – ёкъ» деп бичилип гелген янашывну танглагъанман ва яны болуп якълагъанман. Булай демегимни себеби буса артдагъы йылларда илму магъанда, айрокъда «очар илмуну» майданында «Танг-Чолпанны», тутдуруп айтгъанда, Зайналабитни чалышывун экинчи ерге салып, Темирболат Бийболатовну гѐленткисинде гѐрсетмеге, натижада журналны тарихин тюрнтюмеге, ону «янгыртып» язмагъа кьарайгъанлар, гъатта чалышагъанлар, арагъа чыгъып гелеген саялы. Тарих илмуда, масала Ш.М.Магъамматовну, Б.О.Кашкаевны, А.С.Гъажиевни ва оьзгелени, хас документлеге асасланып, токьташдырып язгъанларында, 1917-нчи йылны Февраль инкьылабындан сонгъу имканлыкълардан пайдаланып, шо йылны июль айында кьумукъланы милли интеллигенциясыны вакиллери, яш чумаллары Зайналабит Батырмурзаевны, Темирболат Бийболатовну, Солтансайит Къазбековну сиптечилиги ва Темирболатны ёлбашчылыгъы булангъы «Жамият-политика ва Театр-ярыкъландырывчулукъ жамият кьурум (Общественно-политическое и Театрально-просветительское бюро) ачыла. Арагъа салып хыйлы ойлашывланы, пикру алышдырывланы натижасында шо Бюрону «Танг-Чолпан» деген ат тагъылып, Зайналабит Батырмурзаев «даимги редактор» башчылыгъы булан печать кьуруму сайлана. Оьрде гѐрсетилген, автору Абдулгъамит Батырмурзаев болмагъа имканлы деп ойлашагъан «Зайналабидинни кьысгъача таржума гъалында» да («Шурада Мавраев булан биригип, газет чыгъаражакъ болуп, Мавраевны таклифлерин кьабул этмей, Темирболат Бийболатовну нашрилиги булан оьзю мугъарири болуп, «Танг-Чолпан» журналны адаби, ижтимагъи, сиясы расмили этип, жумада бир керен чыгъара башлады...») шолай токьташдырылып язылгъан. Шу эсерилген агъвалатлагъа оьзюмню янашывумну бирдагъы да аян этип айтгъанда, Темирболат «Жамият-сияси ва

театр-ярыкъландырывчулукъ» къурумну ёлбашчысы, Зайналабит – шо жамият бирлешивню печать къурумуну башы болуп токътай. (Орусланы Библиясында Иса-пайхаммар Понтий Пилатгъа айтгъан кюйде – «кесарю кесарево, а Богу Богово»)..

Озокъда, Темирболат Бийболатов къумукъну эревиоллю уланларыны бири, бири де неге бола – пири! Профессор Абдулкъадир Юсупович Абдуллатипов да айтгъанлай, «бугъав уызген йырланы» автору. Элини, халкъыны талигъи учун, ери гелгенде, тюбюндеги минегенин, оьзюню уьстюне гиегенин сатып да миллетин дюньядагъы мадани ёлунда тюзелген халкъланы сырларына гийирмек учун къол ялгъап, гюнагъсыз сюрдюнге тюшюп, сибирлерде азиз жанын берип, азатлыкъны къурбаны болгъан, Уллубийлер, Жалалитдинлер, Зайналабитлер, Солтансайитлер ва олар йимик юзлер-минглер булангъы дагъыстан къагъруманланы бири. Дагъысын айтмагъанда, Къумукъ театры тувулувундан тутуп дагъыстан маданиятны тарихинде оьр даражасын тас этмейгенине Темирболат Бийболатов салгъан кюрдюлюк таманлыкъ этмейми?! Айтагъаным, бугюн «Танг-Чолпанны» бетлеринде белгили тархлары ва атлары булан язылгъан, тек гъали болгъунча басмадан чыкъмагъан, шо себепден генг кюйде билинмей тургъан къолязывлу документлер охувчуланы къолуна етише. Энни охувчу ёлдашлар оьзлер теьре гессин...

Биз буса «Таржума гъалны» давамына гелейик: «... Шо арада гъуриятчы асгерлер Темирханшура шагъарны алгъан сонг, бираз заманлагъа журналны къоюп, ишчи халкъны гъуриятгъа авуз-авуздан англатмагъа гиришди. Энни «Танг-Чолпан» журналын давамлыкъ этди. Аны булан бирче Солтансайит Къазбеков булан бирче социал-демократ ва ишчи фракъсия фикрусун ягъан, жумада эки керен чыгъагъан, «Ишчи халкъ» деп ат тагъып газет чыгъарды. Бу арада кёмекге атасы Нугъайны чакъырып, арт заманларда «Танг-Чолпангъа» нашри де, баш мугъарир де Нугъай болду».

Нугъай Батырмурзаевны аты эсгерилген сонг, ону оьзюню иниси Абдулвагъапгъа Темирханшурадан язгъан кагъызыны уьстюнде де бираз токътамакъны ери гелди деп ойлашдым. Кагъызда ажайып бек пайдалы кёп маълуматлар бар, шо саялы ону мен юрютеген аслу лакъыргъа тюпде бар кююнде сыйышдыраман, сонг бир-эки баянлыкълар да гелтирермен:

«Абдулвагъап, сизге ва бизин соражакълагъа кёп саламлар болсун. Амин. Мурадым сиз сав-саламат болмакъ. Бизден сорасагъыз, алгъамдулиллагъ, яхшыбыз, эсен-аман турабыз. Тек шу Анжидеги, Бакюдеги давлар себепли хыйлы четимлик бола бизге де. «Танг-Чолпан» журналгъа Бакюдеги Тагъиюф Анжидеги фабригинден алырсыз беш юз тюмен акъча деп кагъыз берип йиберген эди. Дав болуп, о акъча да тюшмей тура, башгъа ерден де къошулар ёкъ, я акъча гелмей. Журналдан магъа 40 тюмен, яшгъа да 30 тюмен гележек эди. Акъча ёкъ, гелмей тура. Тек Магъамматмирзадан айда

30 тюмен магъа геле. Экибиз де шону булан яшап турабыз. Мени чи онча харжым да ёкъ эди, бу яшгъа 16 тюмен берип, шибилет зат алдым. Ишколада да охув токъталгъан, бугъар ондан да акъча гелмей. Оьзюмню аягъымда зат ёкъ эди, шо эсги хончалагъа тюп салмагъа бергенмен 11 тюменге, гиши гёрген багъалыкъ тюгюл. Уьйге акъча шу айны ахырында алагъан акъчадан йибериремен. Иншаллагъ. Нечик де, ари-бери этип турсунлар. Заман багъыйсыз заман болуп тура. Ва ал-гъасил, Абдулвагъап, сен магъа бир яхшы бёрк этип йибер, гъар гюн гелеген адам кёп бола, бир белгили гишиден багъасын да айтып. Мен акъчасын берип йибериремен. Оьзюм де бир гелип гетме сую эдим, шо акъчалар туюше. Шогъар къарап тураман. Бир парахатлыкъ болур бугъай, иншаллагъ. Сиз бир де кагъыз язмайсыз. Мен башлап хасапчы Умардан 50 манат, Алхаматдан 60 манат, Сираждинден 40 манат, алдын Жалайдан да 30 манат йиберген эдим, етишдими? Бир кагъыз да язып йиберигимиз тезлик булан. Шо бёркню де бир белгили гишиден йиберигимиз. Яшлар охуйму, не эте, язарсыз.

Соражакълагъа салам. Нугъай Батырмурзаев. 11 апрел, 1918.»

Нугъай Батырмурзаевны кагъызындан гъасил болагъан «харж» масъалалардан къайры, тек шолар булан да байлавлу бир-эки пикруну уьстюнден арагъа салып ойлашмакъны маслагъат гёремен. Башлап, «11 апрел, 1918» деп язылгъан тархдан да, ондан къайры язывчуну биографиясындан да белгили кюйде, шо заманда Нугъай Темирханшурада «Танг-Чолпанны» нашриси ва баш редактору болуп, шо вакътини ичинде аслу ишинден тышда, Магъамматмирза Мавраевны типографиясында ишлей. Нугъай кагъызында «Ишколада да охув токъталгъан, бугъар ондан да акъча гелмей», – деген жумлагъа гиччирек, тек бек къужурлу ва агъамиятлы баянлыкъ тийишли. Нугъайны «ишкола» дегени, мени гъисабымда, гетген, йигирманчы, асруну башында Дагъыстанны яшавуна гирип гелеген англавланы, шоланы ичинде охув ожакъланы да янгы журасы болмагъа ярай. Шолай, уллу тарихи маънасы булангъы агъвалатланы бириси болуп, 1917-нчи йылны 12 ноябринде Темирханшурадагъы реальный училищени бинасында Дагъыстан областны башчыларыны, олай да савлай Темиркъазыкъ Кавказны интеллигенциясыны танывлу вакиллерини, дин ругъанилени муфтисини (Хваршалов, Къоркъмасов, Темирханов, Гъайдар Баммат, Нажмутдин Гоцинский) ва ишчи-сабанчы халкъны ортакъчылыгъы булан школалар учун муаллимлер гъазирлейген эки йыллыкъ оьр охув ожакъ – педагогика институту ачылгъан. Нугъайны инисине язгъан кагъызындагъы «шу Анжидеги, Бакюдеги давлар себепли хыйлы четимлик бола бизге де, ... ишколада да (институтда?) охув токъталгъан... бугъар (Зайналабитге – З.А.) андан да акъча гелмей» деп талчыгъыву мен оьрде айтгъан ёлда ойлашдырта. Алып къарагъанда, Зайналабит Батырмурзаев оьзю тизген ва 1918-де «Танг-Чолпанны» дёртюнчю номеринде басма этилген «Дагъыстан тарихине бир къарав» деп ат тагъылгъан Программа шо институтну студентлери учун сама тюгюлмю экен? Мен чи шеклик этмеймен.

Инг башлап, «гъаракатгъа берекет» дегенлейин, къайсы тармакъны – охув-билим, орус, арап, тюрк, татар тиллени уйренив яндан болсун, жамият-къурум яндан болсун – алсакъ да, Зайналабитни къаст къылып чалышагъан гъаракатчылыгъына, чарчымлыгъына, жагъил, яш уланны пешесинде чартлап барагъан хасиятны уянывуна ажайып боламан. Янгылыш бусам – гечерсиз, бу ерде Зайналабитни объю йимик, гюлдей бадырап гелеген яш объюрлерин азиз дагъыстан халкъны гележеги учун къурбан этген замандашлары ва маслагъатдашлары Уллубий Буйнакскийни, Жалалутдин Къоркъмасовну, Солтансайит Къазбековну ва шолар булан янаша оланы сыкъ командасыны вакиллери Алибек Тахо-Години, Гъарун Саидовну, Саид Габиевни, Магъач Дахадаевни, Къазимагъаммат Агасиевни атлары абурлап ва гъюрметлеп эсгериле... Айтагъаным – къумукъну янгы тарихинде биринчи-лей деп айтма ярайгъан кюйде тувгъан янгы тангын – Зайналабит Батырмурзаевны – бизин яш наслуларыбыз уьлгю-маякъдай танглагъанын сюер эдим.

Охужакъ ёлдашлары тергевюне Зайналабитни публицист-язывчулукъ ёлунда яратывчулугъу 1914-нчю йылдан баш алагъанын гёрсетеген ва узакъ къалмайлы «Танг-Чолпанны» ачылмагъы ва иш гёрювю, гъаракаты булан байлавлу болагъан бир къольязмасындан бир гесегин гелтиремен, тек башлап мен обълени гъакъында сёйлейген къольязывлу кагъызлар («Танг-Чолпанда» басмадан чыкъгъан «Дагъыстан тарихине бир къарав» деген макъаласындан къайрылары), заманны чалт гетишинден тындырыкълы даражада кепге салмагъа, тегишлемеге чола болмагъанлыкъдан буса ярай, барысы да топланып, «бишип» битмеген кюйде къалгъан. Болса болсун, шо кагъызлар бар кююнде, «чийли-бишли» кююнде де – багъасы ёкъ уллу байлыкъ, балики, авторну гъакъылын елейген ойланы мюгълет янгылыгъын, башына гелип турагъан «буссагъатлыгъын» гёз алгъа гелтирсек, оланы багъасы дагъыдан-дагъы арта деп гысап этемен.

Эсгерилген язывларына автор «Астрахан сиягъатым» деп ат такъгъан: «Умуми россия муслиманлары тарих ва маданият магъанындан инг айрыяй гетгенлери (къазан) муслиманлары олдыгъына газетлер ва статьялар олсун, агъыз-агъыздан олсун, чохдан эшитмей эдим. Гъалиге сиясат учун гъам да тагъсил учун орая варывума беним чокъдан ойланаман дейим «тёшюк» хыялларымдан инг биринчиси олмаса да, 2-нчиси-3-нчюсю дюрлюк даражада эди. Ол биринчи хыялымы ожудгъа чыгъармакъ беним учун гъалал агъыз олдыкъмагъымны бу гъукму хыялыма лазимни чинк агъамият беримсе эдим. Бу хыялны вагъудгъа чыгъарыв учун бир мукъдар фикир дериясында талдым.

Бакъкъыз эфендилер! Сонгу бу сёйлерни хатириме гелтирдим: ишни бузман. Маданият дариясындан бир парча бурунгъыдан мужра олунмаса, бир кимсе аягъымы хурт баса!..

... Будан эсе тамам олдыкъдан сонг мавидмагъанны жигъанындан бармакъ себепли болгъан Астрахан Акъсарайында митаржим (переводчик – З.А.) бир йыл тагъсил къылдым ва Къазанда давам этдим...

Зайналабидин Батырмурзаев. 1914/1332».

Зайналабит Аштархан, Бахчасарай, Къазан бойларда ва Стамбулда охув сиягъатларындан сонг, 1916-да, Хасавюртдагъы училищеде ишлейген заманында «Танг-Чолпанны» ачмакъ учун чалышагъанын исбатлайгъан далил ону къольязывлу кагъызларындан да гёрнююп тура. Шо кагъызланы бирисини биринчи бетинде шулай язывлар бар:

«Танг» журналы

Йыллыкъ багъасы: 8 манат

6 айлыкъ багъасы 4 манат 50 кепек

Журналны адресин бир ерден бир ерге алышдырмакъ учун, берсе, 50 кепек акъча алыныр.

Журналны мугъарири: Зайналабидин Нугъай огълу

Нашири: Нугъай Батырмурзаев

* 4 000 рубле

Минг номрюси 6 000

Шо бетде бир нече, балики, журналгъа къуршалагъан, адамланы фамиллерин бар кююнде, гезиги булан, гелтиремен:

1) Абдулла Баширов

2) Г.Алхасов

3) З.Батырмурзаев

4) Темирханов

5) Т.-Б. Бийболатов

6) Муратхан

7) Фахрутдин Волосанов

8) Алекбер

9) Махмуд

10) Хаджи-Омар

Экинчи бетде (айры кагъызда) дагъыстанлылагъа бакъдырылгъан, тек толу кюйде язылып битмеген чакъырывну шу гесеги бар:

«Заманыбыз бек уллу алмашыныв заманыдыр. Гюн сайын дюньяны гъар еринде чыгъагъан газетлер, журналлар дюньяда болагъан тюрлю-тюрлю ишлерден хабар берелер. Гъар ерде бир къозгъалыв, гъар халкъда бир гъаракат бар.

Къардашлар!

Биз «яшав» деген шо уллу денгизни давлу-питнели гюнлерини ичиндебиз. Гъар халкъ бу уллу, къоркъунчлу денгизни, саламатлыкъны гючлю толкъунларыны арасындан аманлыкъ булан къутулмакъны чарасын излей, гъалек болмагъа суймей, озюню барлыгъын сакъламагъа сюе. Оьзлени шо къоркъунчлу минутларында да юреклериндеги гючлю иманларына таянып, оьзлени муратларына етмекни къастын этелер. Гъар бир халкъ оьзлени муратларын белгилегенлер. Яшавну бек къыйын суалларына да жаваплар бермеге гъазирлик гёргенлер!

Энди гелейик бизге – бизин муслиманлагъа, муслиманланы чинк де артда къалгъаны болгъан дагъыстан муслиманлары, бизде бармы гележек гюнлеге гъазирлик? Бизин языкъ дагъыстанлар дюньяда яшамагъа сюемисиз деген суаллагъа нечик жавап бережеклер?

Бизин къардашлар! Дагъыстанлылар! Бизин кёбюбюз шу затлардан къафул. Кёбюбюз охумагъан, жагъыл. Бизде халкъ англайгъан тилде халкъны умутларыны пайдасына болурдай газет-журналлар ёкъ...»

Шо кагъызда гөтерилген масъала 1917 йылда 15 апрелде кыызардашы Рапишге кызыл туш булан язганында дагъыдан-дагъы гьалек гөнгюл булан гөтериле. Бу кагъыз къайсы яндан алып къараса да, маънасы булан оьтесиз терен ва гючлю болуп гөрюне. Ону чечип, баянлыкълар бермек, мени гысабымда, гъажатлы иш де тюгюл, неге десе, кагъызны автору Зайналабитни ругъ даражасыны кырыыйна барма да бажармажакъман. Шону учун да, охувчулар да шагъат болсун учун текстни савлай гелтиремен:

«Азиз кыызардашым Рапишге менден бек кёп саламлар болсун!

Дагъы – мени сорасанг, алгъамдулиллагъ, яхшыман. Хасавюртда турагъаныма ай ярымдан артыкъ болду. 20 гюн орусланы байрамы булан бош тураман...

Магъа мунда турмагъа уй де, аш-сув да, бир кьуллукъчу да, айгъа алты тюмен акъча да бере. Гелеген айым башгъа орус учителлеге йимик токъсан манат берилежек...

Андан башгъа да, мен он гюн алдын ерли Шурагъа барып, затлар басдырып гелдим кьумукъча да, арапча да, халкълагъа тегин оьлешмеге, гъалиги заманны уьстюнден...

Анда гъали кьумукъча газет чыгъажакъ. Газетни чыгъармагъа мени сайлагъан. Басмахананы есси мени не этип де Шурагъа элтежекмен деди.

Мунда, Хасавюртда да, кьумукъча газет чыкъса ярай. Мени нечик де эки ерни бирисине сайлажакълар.

Рашитхан-бий мунда тур, биз чыгъарырбыз дей. Яйда дёрт ай охув болмажакъ, тек бизге алдын йимик акъча берилежек...

Сагъа (Апитинг) тюкенден сапунлар, «адиколан», «помада», «крем» алып йибермеге кёпден эсимде бар эди, нечик де гъали заман болмай кълды. Сонг йиберирмен, Аллагъ буюрса.

Сав тур, гъеч бирев булан да татувсузланма, ачыкъ тур, бош, увакъ сёзге гъеч къатышма. Абурунгу бек сакъла. Сагъа сёз тийсе де, юрегинге ачув, къайгъы сакълама. Гиши негер де къайгъыра турса, тез кёкюрек болур. Къуръан зат кёп оху, къуръан юрекдеги къайгъылары тайдыра...

Ва ас-салам. Зайналабидин Батырмурзаев. 1916, 5 апрел.

Менден Багъавлагъа, Гъажилеге, Айзанатлагъа ва башгъалагъа салам айт.

Токъайны гөрмеге барырман деп турадым, заман аз болуп кълды. Уйге де язмагъанман. Буса да сизге чи бармажакъ эдим... Алдын баргъаныма да бек пашманман... Магъа шолай эшитилди.

Уйдегилеге де къайын чакъыра буса да, не буса да этсин – мен кьошулмайман деп айтып йибердим.

Сав, къайгъысыз тур, мен гъаман да сени умутмажакъман.

Гъали заманлар бек яман. Сакъ турмагъа герек. Гъазирлик гөрмеге герек. Адамны эсине гелмейген ишлер болмагъа тура. Савут зат къатынлагъа етгинче сакъламагъа герек. Башгъа ерлерде уллу къавгълар бар... Айт алагъа да».

Энни, охужакъ ёлдашлар, гөресиз: Зайналабитни охув-билим алыву, 1914-1916-нчы йылланы арасында, бютюн Россия империясында

бокъурайгъан жамият-сияси (политика) агъвалатланы толкъунлары тартып, азарланагъан Аштарханда, Бахчасарайда, Къазанда ва Стамбулда давам этиле. Шо гъалны Зайналабит Батырмурзаев 1915-нчи йылны 24-нчю февралында къапкъачлы (аллегориялы) шиъру булан шулай суратлай:

**Тюшдюм толкъунлу денгизге,
Юзсем де ёлум къоркъунчлу,
Туманлы, гъам да «чарс» басгъан,
Гёрюнмей рагъат ер тынчлы.**

1917-нчи йылны 22 апрелинде Яхсайгъа (уьуне, кюйге къарагъанда, атасына) язгъан кагъызындан гёрюнеген кюйде, шо замангъа Зайналабит Батырмурзаев 17-нчи апрелден тутуп Темирханшурада 50 манат (рубле) айлыкъ алып ишлей. Шону булан бирче оьзюне яшавлукъ учун гъажатлы увакъ-тюеклени де атлы-аты булан эсгере: «Шчотгени де (?) унутмагъыз, йиберилиз. Сизге гелмеге гъалиге тарыкъ тююл. Сонг айтарман сагъа гелмеге тийишли заманны. Яхсайда бизге гелеген «Вакът» газетасын да арада къалдырмай, гъар номирасын да йиберирсен... Сагъат юрютюп турмагъа харж берди. Уьйдеги сагъат тюз юрюмей, шону ярашдырмагъа герек. Дагъы мени гёлек-иштанларымны бек таза жувуп гюндересиз(?); чепген, къаптал, хынжал, сагъат; ювургъан (таза), бир-эки ястыкъ – буланы гъали йибермегиз. Тек акъ эки ястыкъ болмагъа герек, гъазир этип къоярсыз; деллек-беки, бек таза бет сибиреген явлукъ».

Кагъызыны айрыча тергевню тартагъан ери – «Китаплар» деген бёлюю: русча-татарча лугъат (сёзлюк), рус китапларым, Асар-Дагъыстан, Тарих къум-тюрки назирия адабийят, татар адабиятыны барышы; Тарих Мугъаммат ва р. ва с.; арапча чыкъгъан китапларым, хакаид, мистриф, Сират-ль мустаакъим, Фахрутдинни (гъакъикъати муслман даима гъукмул бир инсанлар) деген китабы.

Белгили кюйде, шо йылны (1917) 20-нчы августундан тутуп, «Танг-Чолпан» дюньягъа чыгъа ва Дагъыстангъа яйылмагъа башлай. Зайналабит Батырмурзаев башындан башлап да журналны география оьлчевлерин, оьрде гелтирилген ону 1916-нчы йылда язылгъан кагъызында да эсгерилген кюйде, бютюн Дагъыстан булан, Дагъыстан областны бары да миллетлери учун гёз алгъа тутгъанын гёребиз, шо саялы да ону халкъара, миллетара маънасын тийишли ёлда багъалама герекни Дагъыстан Республикадагъы ишлени башын тутгъан гъакимиятдан талап этмеге тарыкъ деп гъисап этемен. Масъаланы шо ёрукъда салмагъа тийишли экенине тюпде гелтирилеген Зайналабит Батырмурзаевны жамият-тарихи къаравларыны бир уьлгюсю гъисапда язылгъан уллу оьлчевдеги статьясы да, шонда айтылгъан идеяланы яшавгъа чыгъармакъ учун къургъан Программасы-проекти де ачыкъдан-ачыкъ гёрсетип тура

«ДАГЪЫСТАН ТАРИХИНЕ БИР КЪАРАВ

(Дагъыстан гъакъында тарихи хатиратлар)

(МУКЪАДДИМАТ)

Сёзюбюзню башлагъынча алдынъерли - бир гесек – тарих илмуну гереклиги гъакъында лакъыр этейик.

Тарих – эки тюрлю: тарих умуми, тарих хусуси.

Тарих умуми – дюньяны яратылышындан заманыбызгъа ерли дюньядагъы инсанланы башындан оьтген гъалланы болгъан кююнде белгили этеген бир илмудур.

Тарих хусуси – янгыз бир миллетни яшавундан оьтген гъаллардан хабар береген бир илмудур.

Масала: «Дагъыстан тарихи» тарих хусуси журасындандыр.

Бир миллетни тарихи – ону бютюн барлыгъын, болгъанлыгъын, кемчилигин, артыкълыгъын, яшавун, гъюнерин, тюрлю кюйде гёрсетеген бир «гюзгюсю» дюр. Бир миллетни оьрленмеклигине кёмек этеген, аны оьтген талайлы гъалларын эсгерип, аны «тарбия» этеген, аны тарихидир.

Тарихин тас этмеген миллет оьзюнден гючлюлеге янчылып, оьзюню эркинлигин ёйса да, ахыры бир азатланажакъ, оьзюню кьолундан алынган ихтиярларын кьолуна алып, оьзюню бурунгу эркин яшавуна есси болажакъдыр.

Тарих – адашгъан миллетлени ёлбашчысы, абдырагъан миллетлени кёмекчиси, азаплангъан миллетлени ёлдашыдыр.

Нечесе юз йылланы боюнда «Тюркияны» кьолунда «магъкум» болуп тургъан «Юнанстан»ны (19)нчу «асру»да айырылып, оьз башына бир пачалыкъ болмакълыгъына себеп – Юнанстанны бютюн дюньягъа белгили болгъан бурунгу макътавлу тарихи, аны оьтген атив яшавун эсге салагъан «Илиада» деген узун йырлары, Афинадагъы бурунгу юван маданияты жанлы далиллери болгъан, бурунгудан кьалгъан уйлер, харабалардыр. Муна, булар бары да Юнанстанны чинк кыйынлы гюнлеринде юрегине балгъам болгъан, гележекге инамлыкъ тувдургъан, шолайлыкъ булан о затлар Юнанстангъа оьз анасы йимик «тарбия» берип оьсдюргендир.

Тарихи тас болгъан, тарихден хабары болмагъан миллет – азатлыкъ (гъурият) гюнлеринде де адашыр! Не ёлдан? Къайсы якъгъа багъып барса, эсен-сав къалажакълыгъын билмес! Шолайлыкъ булан якъ-якъдан ташып гелеген «миллет» ташгъынларына ихтиярсыз кьошулуп, белгисизликлер арасында билимсиз кьалыр.

Биз, дагъыстанлылар, гъали болгъунча тарихден гёз юмуп яшадыкъ. Не тёбенленмеклигибизни себеплерин, не оьрленмеклигибизни кюйлерин ахтармадыкъ! Шо саялы бурунгу оьктем, макътавлу яшавубуз сёндю... Йылы къаныбыз сувуду! Тарих охумагъанлыгъыбыз саялы, оьз тарихибизни охумагъанлыгъыбыз саялы бизде

«ватанчылык», «миллетчилик» тойгъулары къалмады, дюньяны яратылышындан бугюнге ерли болуп, ытген гьаллардан къафул къалдыкъ. Башгъалар оьзлени тарихлерин гёнгюнден охурдай эсинде сакъламагъа къаст этип айланагъанда – биз «девлени», «аждагъаланы», «албаслыланы» ва башгъа минг тюрюлю ёммакъланы эсибизде сакълап, къылыкъсызландыкъ. Башгъалар эл учун, миллет учун чалышып, оьзлени тарихлерине макътавлу япыракълар къошдулар, биз бусакъ – бурунгу асил адатларыбызны унутдукъ. Башгъалар уяндылар, биз гъали де юхлайбыз! Не инкъылап къавгъалары, не гъурият еллери бизин уяндырмады! Башгъалар бугюнлерде оьзлени бары да гючюн бирикдирип, оьзюню барлыгъын бир этип гёрсетип, оьзлени яшамакълыгъы учун ябушмагъа гъазирленип турагъанда – биз тюрюлюбюз тюрюлю «партиялагъа» бёлюнюп, халкъыбыз учун маъналы бир къуллукъ этип бажармадыкъ.

Бизин иш башындагъы адамларыбыз – оьзлени бугъталары саялы янгыз Дагъыстанны алдында тюгюл – бютюн дюньяны, бютюн тарихни алдында масхара болдулар. Башгъалар инкъылап гюнлери дюньяда гъаман тувагъан гюнлер тюгюл экенин билип, булай гюнлерде башгъа заманда бир юз йылдан бажарылмайгъан затланы бир гюнден бажаргъанда – бизин иш башындагъы адамларыбыз аланы бажарывлукъларына тамаша болуп, авузларын да ачып, къатып турдулар...

Биз оьрленмекликни суйсек, тас болгъан тарихибизни излемеге, излеп тапмагъа герекбиз!..

Гъали «Танг-Чолпанда» бёлюк-бёлюк болуп басылмакъ учун тебенде гёрюлежек «Программа» (къайда) булан тартип этилген «Дагъыстан тарихине бир къарав» деген макъалалар да, тюрюлю тарихлерден чёплеп алынгъан Дагъыстан тарихини тас болгъан япыракъларындан бир парчасыдыр. Нечесе йыллардан берли ёкълукълагъа гёмюлген, устьюне къанлы топуракълар теберилген, къайгъылы гёзьяшлар тёгюлген «Дагъыстан тарихин» мен тиргизип бажармасман. Бу Дагъыстан учун къайгъырагъан дагъыстан зиялилери биригип къаст этмеге тийишли борчудур.

ПРОГРАММА

1. Дагъыстанны жагърафия агъвалы
  - а) Дагъыстанны бурунгу дазулары;
  - б) Дагъыстанны агъвал табийяты;
  - ж) Дагъыстанны ичинде яшайгъан къавумлар гъакъында жагърафия ва этнография маълумат;
  - д) дин ислам Дагъыстангъа гиргинче алдын ерлиги аны агъвал сиясат ва ижтимагъына, дин, урф ва адатларына бир къарав...
2. Дагъыстангъа дин исламны гиривю
  - а) Фатигъ Абдулмуслимни Дагъыстанны алыву;
  - б) дин исламны туташ Дагъыстанда къабул этиливу...

3. Дагъыстанда Абдулмуслимни ислагъат-реформа кьуруву:
- а) бу заманда Дагъыстанны сияси ва ижтимаъи якъдан турушу;
  - б) ислам гьукуматлары булангъы аралыгъы...
4. Татар-монголлары чыгъыву:
- а) ва натижасы;
  - б) ислам пачалыкъларында инкыраз-тёбенлешмек;
  - ж) бу төбенлешмекни Дагъыстангъа да югъуву...
5. Акъсакъ Темирни чыгъыву.
- а) Дагъыстангъа сафары;
  - б) Акъсакъ Темирни гъакъында дагъыстан халкъыны арасында легенда – къиссалар.
6. Россияны Дагъыстангъа биринчи сафары (Дагъыстанда «гъуррийят» учун мугъарабаланы башланву):
- а) бу сафаргъа дагъыстанлылары кьаршы туруву;
  - б) Россия асгерини къайтыву.
7. Надир-шагъны чыгъыву
- а) Дагъыстангъа чабуву;
  - б) Дагъыстанда энгилип къачыву.
8. Россияны экинчи сафары
- а) бу заманда Дагъыстанны турушу.
9. Уьчюнчю сафары
- а) Дагъыстанны сияси ва ижтимаъи турушу.
10. Дёртюнчю сафары
- а) Иран-Россия муъагъады (дыгъары)
  - б) натижа.
11. Дагъыстандахан-шамхаллыкълар:
- а) булары гъакъындан бир аз муталагъа ва мулагъазалары;
  - б) шамхаллыкъланы битивю;
  - ж) къазакълыкъ.
12. Бийликлер:
- а) булары уьстюнден бир аз лакъырлар.
13. Имам Мансурну чыгъыву:
- а) натижа
  - б) Аби-Мансурну таржима гъалы – биографиясы.
14. Къази-Магъамматны чыгъыву:
- а) натижа – результат
  - б) таржима гъалы
15. Имам Гъамзатны чыгъыву
- а) натижасы
  - б) таржима гъалы
16. Имам Шамилни чыгъыву
- а) Шамилни 25 йыллыкъ давлары гъакъында умуми тарихлени терен муталалары;
  - б) Шамилни къолгъа барыву;

ж) себеплери;

д) Дагъыстангъа аны авур тийивю саялы къозгъалгъан гъижрат ма-
съаласы.

17. Алибек-Гъажини чыгъыву

а) Истанбулда къурулгъан план. Шо заман Россия-Тюркия мугъа-
барасы башланву;

б) Алибек-Гъажини бажарывсуз къалыву;

ж) оьлюмю;

д) таржима гъалы.

18. Дагъыстанда урф, адат ва адабият (халкъ адабийяты), халкъ
шаирлери, халкъ музыкасы.

19. Дагъыстанда илму ва маъариф

а) илмулар;

б) мактап ва мадрасалар;

ж) эсгилик-янгылыкъ къавгъалары;

д) мактап ва мадрасалардагъы бошлукъ. Мадрасаларда ахлакъ ва
тарбия.

20. Дагъыстанда тарикъат – супулукъ.

21. Дагъыстан зиялылар арасында интиба – уяныв гъаракатыны
барышы.

«Дагъыстан тарихине бир къарав» деген макъалалар шу «Про-
граммада» эсгерилген затланы уьстюнден сёйлежек.

Иншаллагъ.

Зайналабидин».

... Зайналабит Батырмурзаев 1914-1915 йылларда Аштарханда
пансиону булангъы 8 йыллыкъ школада охуйгъан вакътиде «Гечелик
хат дефтери» деген атлы къольязмалы гиччирек китапчаны
къоллагъан. Шонда авторну ойлары, ватанындагъы къардашларын
эслейгени, атасы булангъы лакъырларыны уьстюнден пикрулары,
айланадагъы жамият яшавну барышына къарайгъан ой къайдалары
ажайып ренкли, таъсирли кюйде охула.

Зайналабит Батырмурзаев, кюйге къарагъанда, о заманлардагъы
биринчи дюнья давуно уьстюнден терен сияси маъналы, оьзюне «Кав-
каз муслиманларындан асгер алыв маъсаласы» дел ат тагъылгъан уллу
асар (статья) язмагъа гиришгенге ошай. «Ошай» деген, оьзюнде, гер-
тиден де, шекликни алааматларын гёрсетеген маъналы сёзню негъакъ
къолламайман, неге тюгюл де, балики, тюрлю-тюрлю – онгайлы да,
онгайсыз да – шартлагъа гёре асар мекенли топланып битмейли ярты
ёлда къалгъан. Айтагъаным: Зайналабитни языв къалибинде гъар гер-
ти алимге хас илму къайдада тизилеген жумлаланы бир-бирде савлай-
ын бузуп, оьзю айтма сюеген пикруну гёз алгъа тутулгъан охувчугъа
тынч англатагъан сёзлер булан етишдирмеге, бир-бирде буса такрар-
ланагъан пикруланы, сёзлени тайдырып, текстни тегишлемеге къаст
этив гёрюне.

Авторну аслу мурады ону асарыны атытемасы булан, демек, Кавказ булан байланмагъа герек буса да, архивде сакъланып къалгъан шу бир япыракъда дюньяда майдан алып турагъан аманлыкъ масъалалары умуми гъалда сёйленип башлана: «Бютюн инсаниятны башына унутулмаслайын бир «балагъдан» ибрат болагъаны – гъар гюн дюньягъа, гёнгюллеге янгы маъналар тува... Бугюн мисал саналагъан бир ихтимал эрте-геч гъакъыкът болуп майдангъа чыгъа. Уълке думасында «къыргъыз-къазакълардан», чергеслерден, къарачайлардан, чеченлерден, ингушлардан, азербайжанлардан асгер алып масъаласы хозгъалып, бютюн Азияда тюрлю-тюрлю тюзде язагъанлар бар...» Язывлардагъы бузулувланы-тюзлевлени кёплюгю оланы маънасын чечмеге четимликлер тувдура. Болса болсун, текстде эсгерилеген дюньяда ва айланада болуп турагъан агъвалатланы гъакъындагъы маълуматлагъа халкъ, савлай жамият сувсап турагъанына авторну талчыгъыву бек аян кюйде гёрюне. Бу ерде Зайналабит Батырмурзаев шо замандагъы маданият-маариф (информация) къуралланы – усул жадид – янгылыкъланы, газет-журнал байлавлукъланы гъакъындан халкъ арек, сангырав экенге бавуруна алып дувлап сёйлейгенин эсгермеге герек.

Масала, «Гечелик хат дефтерни» бир бетинде автор булай дей: «Атам айтгъан шулар: «Савлугъунга себеп болагъан кюйню тап. Мени онда [...] (бюртюклер, кюйге къарагъанда, уланы барма герек ерни, мени гъисабымда, Баку шагъарны, яшыртгъынлап, пароль булан айтагъаны болмагъа ярай – З. А.) османлы таный, гъам бек яхшы докътир бар! Ол «Новый планда» тура...» Бирдагъы бир тергевюбюзню тартагъан зат – Зайналабит озю онда ёлукъма герек адам булан янгыз озлеге белгили, къапкъачлы-пароль сёзлер булан нечик сёйлемеге тийишли экенин атасы уйретеген кюй. Автор атасыны сёзлерин узата: «... Визитинги берирсен. Ол сагъа: «Нугъаевич, Меним алгъам бармы? десин. Мен: Бар! Бар! З. Нугъаевич Батырмурзаев дерсен... Яри, муна о бек яхшы докътир, огъар бу кагъызны да берерсен, ол сагъа яхшы ер табар... Балам! Вёре, сен анда ёмашларгъа гёз къаратма /мен сен олай болур деп айтмайман./ Мен сени саламатлыгъын болгъанда буса, Истамбулгъа бир йылгъа йибережек эдим. Анда Агъмат Сагъиб сагъа яхшы даражада къарар. Мен айтдым: «Атам! Мен озюм де алай англавсуз тюгюлмен.»

Тергевню айрыча тартмакъ учун гёрсетилеген «огъар бу кагъызны да берерсен» деген жумланы Нугъай Батырмурзаев азербайжан тилде язгъан бирдагъы бир кагъыз булан байлаву бар буса ярай деп эсиме геле. Муна шо кагъыз:

«Азизим Зайналабидин-эфенди!

Гёнгюлюме бакъма гёр деген, сагъына ажизырап этмегинде суй деген. Адамлар булан масгъаба къылып олтур ва биринчи исам болдыгъындан шу неси бироз мадат бош къалывуна наъсиф этем.

Табият, – къарт бир дифломат болдыгъындан я мусафада тура тургъан инсанланы озюн мадат бир-бирине къошмай турурсын, табиятны бир сиясаты болур дююб гёнгю тарда да айта.

Азизим! Башданокъ сизни ассасында бир фикирни баян этген эдим, тюгюлмю? «Бюлбюлню бурну сазгъа тюртюлген», – демиш эдим.

Гъей, сен магъа бир бюлбюл дейим; гѣнгюл бюлбюллени досты санала. Шолай айтып, магъа, сайки, «Гъазир гѣр оъзюнг де». Кѣп машалла оъзюнге де, кѣп баракалла...

Эгер янымда охутар учун агъамиятлы бираз табылса, оъзюм сизге ѣлларман.

Н. Батырмурзаев. 26 ноябрь, 1914».

Нугъай кагъызын ѣллайгъан Зайналабидин-ѣфенди Баку шагъардагъы нефтепромышленник, белгили бай, харжы булан къол ялгъап, «Танг-Чолпангъа» яхшы кѣмеклер этген меценат Тагиев болмагъа ярай. Балики, Зайналабитни оърде эсгерилген «Гечеги хат дефтерини» бетлеринде атасы къапгъачлы, яшыртгъын сѣзлер, пароль булан палан адамгъа «анда булай айтарсан, о да сагъа шулай жавап бережек» деп, огъар тишеп айтагъан сѣзлер Баку ва ондагъы Зайналабидин Тагиев болма ярай деп эсеме геле.

Бакюню мен негъакъ эсгермеймен. Азербайжан булан Нугъайны тыгъыс байлавлукълары болгъаны белгили зат. Зайналабитни таржума гъалы язылгъан кагъызларда да токъташдырылып хабарланагъан кюйде, 1918-нчи йылда ол нечик олай да Бакюде болгъан. Шону далиллейген бир мисал.

«Зайналабидин Батырмурзаевны таржума гъалы» деген аты булангъы бирдагъы бир очеркни автору гѣрсетилмесе де, хатына, язылыш ва жумлаланы къурув-тизив къайдаларына къарагъанда, Абдурашит Арсланмурзаевны язивлары деп гъисап этмеге ярай. Неге тюгюл де, «Зайналабидин» деп язылыш оъзге авторланы асарларыны биринде де ѣлукъмай. Нугъай Батырмурзаевны яшав ва яратывчулукъ ѣлун чечип Абдурашит Арсланмурзаев язгъан очеркде язивчуну уланын «Зайналабидин» деп эсгере. «Таржума гъалында» бир-бирини арты-артындан хронология булан эсгерилеген маълуматлар кѣп затлагъа ойлашдыра: «Бакуден къайтгъанда, къазакълар, Зайналабидинни гелегенин билип, артындан излеме шпиѣнлар салдылар. Андан сонг ер-ерде туруп, адамланы арасында балъшивизманы яйды, артда къамушдагъы балъшивиклени янына барып, анда да бираз заман турду. Къызлар къаланы янында, эки Терикни арасында турду, андагъы балъшивиклеге бир аз заман комиссарлыкъ этип турду. Андан сонг Янгы юрт ва Чанка юртгъа гъуриятны уъстюнден речъ сѣйлемеге гелди./уъчюнчю гезик/ Шо гезик де къаазакъланы шпиѣнлары, бу гелгенни билип, тезлик булан муну ѣлун тутуп, сонг бу да, ѣлун тутгъанны билип, бармай, Янгы юрт булан Чанка юртда къалды.

Шо ерде бек ойлашды.

Сонг эсине тюшюп, Зандакъда Жабрайыл Муталиев деген, атасы Нугъайны къонагъына барып, шонда мычгъышланы арасында революция этмеге, гечеликде шолай чыгъып, уюч гюн, уъч гече ашсыз-сувсуз къалып, ер-ерден таба айланып Зандакъгъа етишди.

Зандакъда етти гюн, етти гече шонда речъ сѣйлеп, халкъны балшивизмни ёлуна чакъырып, андан сонг Даттах деген юртгъа гелип, анда да речъ сѣйлеп, андан чыгъып Биянгъа нече тюрлю мысафатлар булан етишди. Анда да речъ сѣйлеп, балшевизмагъа адамланы чакъырып, андан чыгъып Даргъыге барып, анда да речъ сѣйлеп, андан сонг Балгъота авул ва башгъа шогъар ошагъан юртлардан таба Веденеге етди.

Веденеде балшивиклени янын тутуп, къзакълагъа къаршы дав этеген Узунгъажини янына барды. Анда 15 гюн къаратып, Узунгъажиден де изну алып, халкъгъа балшивизмни англатма чыкъды. Сонг, Веденский округдагъы чеченлер булан сѣйлеген заманда, бугъар атлы асгер бермеге рази болуп, бир юз атлы асгер жыйылды. Шо асгер булан машин ёлну тѣбен янына чыгъып, Бабаюртда штап салып олтурду. Андан сонг балыкъ бурамдан чыгъып, чечен асгер булан барып, Къапай къаланы бузуп, къзакъланы къувалады.

Къапайны бузуп къайтгъанда, штапны Къотан-авулдан Бабаюртгъа гѣчюрдю. Орус асгерлени ва мычыгъыш асгерлени бирлерин штапда къюуп, бирлерин бурамлагъа къаравулгъа къюуп, 300 къумукъ-ногъай атлы асгер булан Кѣстекге юрюдю.

Кѣстеклер бираз къаршылыкъ этсе де, Зайналабит кѣстеклени къадисин-молласын чакъырып, балшивизмни шариятгъа къыйышагъанын сѣйлеп, къадилери ажиз болгъан сонг, буланы къабул этип алдылар. Кѣстекде ярлы халкъны юреклерин тынчайтып, халкълагъа яхшы къуран аят булан, гъадис булан речъ сѣйлеп битген сонг, Кѣстекден ва айланасындагъы юртлагъа барысына да барып, алардан да асгер жыйгъан сонг, Ботаюртгъа барып, анда да шолай халкъны ярлы тайпасыны къолуна ишни айтып берген сонг, андан да асгер алып Яхсайгъа гелди.

Яхсайгъа гъеч изнусуз гирип гелди. Ари-бери дегенлер болса да, гъеч бир де къулакъасмай гелди. Яхсайда етти гюн туруп, «Союз молодѣжлар» къуруп, яхшы кюйде пакъырланы юреклерин тынчайтып турагъанда, Мажид деген Узунгъажини наибинден гелген кагъызгъа гѣре, Ботаюртну ягъында, Мусаны отарында штап салып, 300 асгер булан токътады. Асгерни арасында тил юрютегенлер болмакъгъа гѣре, дѣртюнчю гюн къзакъ асгерлер буланы уьстюне юрюп, булар бираз замангъа къаршылыкъ этсе де, кѣстек атлылар къачмакъ булан экинчилей яхсай атлылар да къачып, бары да ногъай ва башгъа къачылыкъ халкъланы юреклерин буздулар. Сонг олар да амалсыз болуп къачдылар.

Шо ерде Зайналабитни тутма деп айланагъан душманлар тутуп, Зайналабитни къзакълагъа бермеге ойладылар ва тутдулар.

Зайналабидин олагъа сѣйледи: «Сиз мени тутуп берген булан, озюгюз де къутулмажакъсыз.. Мен оьлген булан балшевизм битмежек. Мен ерни тюбюнде де балшевизмагъа ишлежекмен. Мен гъакъ зат учун оьлемен ва оьлегениме бир де къайгъырмайман. Гележекни яшлары мени къаным булан боялгъан байракъны гѣтерип, сизге

кършы дау этежек. Алар сизин утажакъ, алар сизин тамуругъузну битдирежек», - деп, шогъар ошагъан хыйлы сѣзлер айтгъан. Не айтса да, мунафикълер тутуп, муну туснакъгъа салгъанлар.

Сонг къазакъ апсер Тажутдин бий де булан, артында асгери де булан уьстюне гелген. Зайналабит бир де къоркъмай ва тартынмай булагъа сѣйлеген: «Гъей душманлар! Сиз мени оьлтюрген булан къутулмажакъсыз. Сиз бай-бий тайпалар дюньяда бир де къалмажакъ. Мен ва мени аявлу ёлдашларым чачгъан урлукъ гъеч битмей къалмас. Мен оьлсем де, мени етти башым бар. Мен ерни тьбюнде ишлеп де, сизин къойман», - деп...

Зайналабитни кагъызларыны арасындан «Гечги хыяллар» деген бир шиърусун охувчуну тергевюне бермеге сюемен.

ГЕЧГИ ХЫЯЛЛАР

**Зарланып, мунгланып мен гече-гюндюз
Ойлайман гъар вакъти азиз Кавказны.
Кюйлеймен, тартаман мен Кавказ учун
Таъсирли суратда бу мунглу сазны.
Флакны рагъсатлы гъужмуну къаршы
Турсун – мени тѣшюм къалкъандай!
Атсын къылычын залим флакгъа къаршы,
Къоркъма сен, къылычым, гъеч сыйдан,
Танытсын ол оьзюн бютюн халкъгъа.
Жыйсын нашри, айтсын гъаракатларын,
Дуа къылсын къалкъаны ол Гъакъгъа.
Я танысын Кавказны янгы яшлар,
Ёйсун тефсибни ол саф макандан,
Ичин жигъалатдан бошатсын.
Кавказ! Ансыз дюнья яшамас!
Яшасын аны асгъар тавлары,**

**Четим къаялары!
Яшасын аны зор чергеслери,
Батыр чеченлери,
Яшасын зор къумукълары,
Мадани азирбижанлары!**

Мени бу язывларым, гѣресиз, аслу гъалда, Зайналабит Батырмурзаевны басмадан чыкъмагъан къолязывлары булан ону ювукъдан таныгъан айры-айры адамланы эсделиклерине кюрчюлене. Абдулгъамит Батырмурзаевны архивиндеги шолай эсделиклени арасында ажайып къужурлу ва шо даражадан да артыкъ, гъатта маънасын чечмеге тилни гючю чатмасдай агъамиятлы шагъатлама бар. Муна гъали шу язагъанымны ичинде шо эсделик де артыкълыкъ этмес

деп хыял этдим. Не ёлда къоллайым деп кёп ойлашдым. Озокъда, таржума этмеге де бажарылар эди. Болса да, бугюнго охувчуланы орус тилни билмейгени ёкъдур деп гысап этип, ондан сонг да сёз оьзюню гьакъында юрюлеген къольязывлу шо асарны автору пикрусун къурагъан, тизеген къайдасы, хатыны стиль алааматлары да бек маъналы экенге, шону музейде бар кююнде гелтиремен:

«Воспоминания о З. Батырмурзаеве – герое гражданской войны».
Вилькеев Вели Нигматуллаевич.

«До революции, приблизительно в 1914-1915 годы, я учился с Зайнулабидом вместе и в одном классе Астраханской восьмиклассной городской школы, где приезжим обеспечивались за плату пансионом (общежитие с кухней). Кухня была на первом этаже, а пансион на втором. Моя кровать стояла рядом с кроватью Зайнулабида. Продукты покупали вместе, вместе готовили по очереди. Он был стройный, красивый, разговаривал с акцентом кумыкского языка, коротко и ясно. На вид был строгим, но душой был очень добрым. Одет по-кавказски.

Письма от отца получал часто, а деньги редко. Письма и деньги поступали из Темир-Хан-Шуры.

Учился он хорошо, часто получал 5 и 5. Много читал художественную литературу. Читал он после отбоя, украдкой лёжа на голом крашенном полу и накрывался одеялом, под одеяло ставил маленькую ночную керосиновую лампу, так как после 10 часов все должны были спать.

Какие книги он читал, я уже не помню. Правда, немного помню, что он увлекался книгами Ш.Холмса, «Граф Монтекреста».

Я хорошо помню, что он был исключен из пансиона три раза. Первый раз исключен на две недели за то, что он заставлял нас – пансионатов (путем уговаривания) приобрести монтокристы (огнестрельные одноствольные пистолеты) и в выходные дни водил нас на конный базар, который был окружен высоким деревянным забором, где занимались стрельбой на прямое попадание в начерченный круг на заборе. Кто-то об этом донёс дирекции школы, которая при обыске обнаружила эти монтокристы и их у нас отняли.

Второй раз исключили за то, что в одной большой классной комнате нижнего этажа портрет царя Николая был накрыт черной тканью. Подозрение пало на Зайнулабида и он был исключен на месяц. После исключения он мне признался в том, что сделал это он.

При откровенных разговорах он часто мрачнел, растраивался из-за нажима на свободу. Очень был недоволен духовенством, ругал их.

Третий раз исключили по предложению Губернского инспектора школ Искендерова навсегда за то, что он, Зайнулабид, написал какую-то статью в газету. Об этом сообщили мне (после исключения) преподаватель физики и математики Салихжан Насыров, который в то

время сочувствовал ему и который (говорят) после революции начал преподавать в Казанском педагогическом училище. После я слышал, что Зайнулабид был исключен и из Казанского учебного заведения за то, что он написал статью в газету «Халкъ» («Народ»), которая издавалась, кажется, в Ленинграде.

О его гибели я услышал в 1930 году от одного дагестанца на пароходе во время моего возвращения из Казанского университета в Астрахан. Фотография Зайнулабида когда-то у меня имелась, но не сохранилась.

Во время командировки в 1933 году в город Махачкала я сделал остановку в Хасавюрте для того, чтобы посмотреть на его портрет, который нашел в деревянном сундуке педагогического училища.

Постоял я перед его портретом 5-10 минут и направился обратно на вокзал.

Вот и все, что я знаю и помню о Зайнулабиде – моем бывшем друге по учебе».

Абдулгъамит Нугъаевични архивинде Зайналабитни къольязмаларындан къайры, шолар булан бирче айрыча ону биографиясын суратлайгъан беш материал бар. Шоланы дёртюсю атсыз, демек, авторлары белгисиз. Масала, тюпде гелтирилежек экиси бир япыракъны эки де бетинде, язгъан шакъысындан да, хатындан да гёрюнюп турагъан кюйде, оланы ким буса да бир адам язгъаны къарагъандокъ белгили бола. Бирисини «Мугъарир афендини бек махтар таржума гъалы» деген аты бар ва азербайжан тил булан къатыш. Маънасы Зайналабит охув-билим алмакъ учун къайда ва (аслу маъналылары) къайсы охув ожакъларда оьтгенни гъакъында: «Асар сагъиби Зайналабидин-афенди 1897-нчи санада рабиййул аввалда Кавказияны Терский областыны Яхсай кърасында дюньягъа гелмишдир. Атасы артыкъ даражадан болмаса да, Кавказда яшайгъан къумукъ халкъларыны асил зияларындан Батырмурза фамилисинде манзум бир гишидир. Анасы чечен тарафындандыр. Ва-ал-гъасил, Зайналабидин-афендини 10 яшларында эки бабасы буну эски усулда окъумагъа бергендир. Окъуйгъан яшланы арасында гъаман да агъбугъай сиясында Жалинбек Халыкъ-афендини межитле жалыб этмес ва гъаят ухламакъ бирле окъутмасына себеп олмаслар. Бу тарафында Къуръан ва бир илму гъаркиби ишлерин тамам этгенден сонг, атасы буну ... къадим мадрасасына вермишдир. Бура эки усул булан (ила) язмыш тагъсил бир сани тагъсил болунмасдыр; санада бир Игътибар азретлеринден усул лакен атасыны тюрк китабларын, гъазеталарын ва гъам да Салсанмизан мадрасасына таржимачы мугъалим атын алды. Шондан сонг сани 3 ай къадар Истанбулда тагъсил этмише бир кафказлы муалим десегъусмси сиратында тюркча окъусадыр, (жагърафия) Астраханда макъамат этмекдедир.

«Таржума гьалны» биревю бетинде автор, маънасына гёре, Зайналабитни яш йылларыны гетишин, шону булан бирче не оюнлар ва нечик ойнагъанын тѣкмей-чачмай хабарлай, шо саялы да ондагъы маълуматлар, магъа гысап этме ёл береген кюйде, Зайналабитни ювукъ кърдашы, бир авулну яшлары, хоншулар буса ярай, шону учун да оланы яшаву, гъар гюнгю яшав гертилиги, о заманны билмеге, яш наслуланы тарихи-маданият ёлда оьсювюне, тарбиялавда айра да багъалы ва агъамиятлы.

Мени кьолумдагъы эсгерилген эсделиклер булан янаша бир япыракъ кагъызны оьрдеги онг буччагъында тюбюне гъыз тартылып «Рус адабияты» деп язылгъан. Шо сѣзден сонг, ондан бир кьадар тюпде, кагъызны ортасында «Пушкин» деп гѣрсетиле. Сонг уллу рус шаир язгъан асарланы (Евгений Онегин), «Борис Годунов», «Пиковая дама», «Медный всадник», «Дубровский», «Граф Нулин», «Цыганы», «Кафказ есири», «Капитан кызы» ва б.) умуми гьалда гѣзден гечире туруп, Онегинни, Ленскийни, Татьянаны келпетлерини маъна яндан теренлигин ва тил, стиль яндан алгъанда оьтгюр чеберлигин, олай да охувчугъа кърчун къандырып таъсир этегенин бир-бир мисаллар булан гѣрсете.

Кагъызны экинчи бетинде рус язывчуланы (Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Гончаров, Тургенев) асарлары гелтириле: Пушкин – «Руслан ва Людмила», «Кавказский пленник», «Бахчисарайский фонтан», «Цыганы», «Евгений Онегин», «Полтава», «Медный всадник», «Капитанская дочка», «Борис Годунов»; Лермонтов – «Кинжал», «Бородино», «Мцыри», «Демон», «Купец Калашников», «Герой нашего времени», «На смерть поэта»; Гоголь – «Вечера на хуторе близ Диканьки», «Сорочинская ярмарка», «Мертвые души», «Ревизор», «Шинель», «Портрет», «Нос»; Гончаров – «Фрегат Паллада», «Обломов», «Обрыв»; Тургенев – «Записки охотника», «Накануне», «Рудин», «Отцы и дети», «Дворянское гнездо».

Шондан сонг Зайналабит Батырмурзаев, кюйге къарагъанда, рус адабиятны тарихи оьсювюне багъышлангъан уллу илму-ахтарыв ишни язмагъа гиришген. Шо ёлда «гиришив сѣзню» жанрында язылып башлангъан беш япыракъ сакълангъан...

Зайналабит Батырмурзаевны кысыгъа, тек айтса инанмасдай, нече де бек гъаракатлы, янын салып ятмайлы, Дагъыстанны халкъларыны азатлыгъы, аманлыгъы учун инкылап ябушувланы ёлбашчыларыны бириси болуп да, шо кызыгъын давланы кърккъв билмейген кьагъруманы болуп да яллап-гююп гетгени тарихи илму ёлу булан да, публицистикада да хыйлы ахтарылгъан, яхшы белгили. Болса болсун, амма не буса да бир-бир себеплеге гёре де, гѣрмей де басмадан чыкьмагъан, тек кѣп санавдагъы ону кьольязывлары айры-айры адамланы сандыкъларында юз йылны боюнда тыныш алып болмай, тунчугъуп ятып

турагъанын билебиз. Чебер асар болсун, сиясы публицистика, прокламация не де илму-ахтарыв статья болсун – къайсы жанрда да ону биревникине де ошамайгъан, янгыз объюне хас сёз байлыгъы, шо сёзлени де янгыз ону объюне хас болгъан, чартлап-чачырап барагъандай жумлалагъа тизилиши мунаман деп гёрюнюп тура.

Гьюрметли охувчулар! Мени шу язгъанларым, тюрлю-тюрлю, увакъ-тюек себеплер болуп, къарсалап бишген болма да ярай. Къумукъну уллу шаири Магъаммат апенди Османов да айтгъанлай, «сыгъалангъан инеден, излесе, табар къаяв». Гечип къоярсыз деп умут этемен. Сёзюмню битдире туруп, объюм гелген бир пикруну аян этмеге сюемен. Зайналабит Батырмурзаевны мекенли кюйде, юрек де, англав да тынардай биз танымагъанбыз ва гъали де билмейбиз. Абдулгъамит Батырмурзаевны агълусюнден таба мени къолума тюшгени ону къольязывлу варислигини бир гиччирек гесеги деп гъисап этемен. Шоланы мен къайтып-къайтып охуйман, охугъан сайын янгы-янгы ойлар, пикрулар тува. Масала, Зайналабитни язгъанларында гётерилеген тарих, жамият-политика, тил, адабият, маданият масъалалар булан шоланы дагъы да гючлендиреген, гъар кимни де ойлашдырагъан къылыкъ-хасият, аминлик, адиллик, инсанланы арасында бавурлукъ йимик багъалыкъланы ахтарыв ёллары гёз алгъа геле. Масала, инсанланы тыш гёрюнюшю булан къылыгъы-хасияты гъакъында ойлаша туруп, Зайналабит Батырмурзаев булай язгъан сёзлер, мени гъисабымда, бугюн айра да гючлю кюйде сезиле: «Балики, ким билип бола: арив-арив чечеклени ичинде йылан да ятар... Гъей, языкъсынагъан гючлю Аллагъ!! Гъей, бары да махлукъатны яратгъан гючлю Аллагъ!! Инсанланы, бетин йимик, юрегин де ачыкъ яратгъан бусанг не бола эди?!..»

Вассалам, ваккалам.

**Абдулкъадир
АБДУЛЛАТИПОВ,**
филология илмуланы
доктору, профессор.

ТЕМИРБОЛАТ БИЙБОЛАТОВ ВА «ТАНГЧОЛПАН» ЖУРНАЛ

Артадагы йылланы ичинде «Тангчолпан» журналгъа багъышлангъан хыйлы макъалалар чыкъды. Тек шо журналгъа кюрчю салгъан адамлардан бири Т. Бийболатовну ролю мекенли кюйде ачылмагъан. Бу масъаланы чечмек учун биз «Тангчолпан» журналны къайсы къурум чыгъара болгъан, ким чыгъара болгъан деген соравагъа жавап беривден башлама герекбиз.

1917 йылны июль айында Темир-Хан-Шурада ерли Дагъыстан интеллигенцияны жыйыны оьтгерилген. Шо жыйын «Дагъыстан бусурманларыны театр ва адабият жамияты» деген къурумну яратгъан. Милли къумукъ театрны яратыв, къумукъ тилни, адабиятны, музыканы оьсдюрюв, дагъыстан халкъны культурагъа тартыв – бу къурумну аслу борчлары болуп токътагъан. Къурумну ортакъчылары оьзлени ишин бютюн Дагъыстангъа, бажарылса, Дагъыстандан тышгъа да яйма къастлы болгъан. Бу жамиятта ортакъчылыкъ этген: Т. Бийболатов, Абусупьян, З. Батырмурзаев, Х. Мусаев, С.-С. Къазбеков, А. Шамсутдинов, Х.-О. Булач, А. Къазбеков, З. Гъайитбекова, Г. Алхасов ва оьзгелери.

Жамиятны президиумуна 11 адам сайлангъан. Президиумну председатели этилип Т. Бийболатов, секретары этилип Г. Алхасов сайланылгъан. Жамият оьзюню уллу борчларын эркинликни, тюзлюкню, тенгликни гъюрметинден бойнуна алгъан. Оьзлени хыялларын яшавгъа тез чыгъармакъ учун олар басма идара ярата. Шолай орган болуп да токътай къумукъ тилде чыкъма башлагъан «Тангчолпан» журнал . Бу жамият ярлыланы пайдасына яда шо заман чыгъагъан «Тангчолпан» журналны пайдасына пьесалар салып акъча жыя болгъан.

Журналгъа баш редактор (мугъаррир), ону нашири (еси) этилип Т. Бийболатов, чеберлик редактору (расми мугъиррир) этилип Х. Мусаев, даимги редактору (мугъаррири) этилип З. Батырмурзаев белгилене.

Журнал «Дагъыстан бусурманларыны театр ва адабият жамиятыны» атындан онларыла. 1917 йылны август айыны 20-нчы гюнюнде «Тангчолпанны» биринчи номери чыгъа. Журналны башлапгъы уч номерине Т. Бийболатов, 4-11 номерлерине Н. Батырмурзаев, 12-13 номерлерине А. Шамсутдинов баш редакторлар болгъан. Журналны 1-9 номерлери «Театр ва адабият жамиятны» ва ону председатели (раиси) Т. Бийболатовну атындан, 10-13 номерлери Дав-революция комитетни атындан чыгъа. «Тангчолпанны» бары да номерлерине З. Батырмурзаев даимги редактор бола. Журналны ихтияры дав-революция комитетни къолуна тюшгенде, С.-С. Къазбековну ондагъы ролю оьсе, неге тюгюл ол шо комитетни печать министри (матбуат назири) болгъан. Т. Бийболатов журналгъа ёлбашчы болгъанлыгъын исбат этеген бирдагъы гъалны эсгерейик. Журнал чыгъагъанда, ону тутгъан ёлу гъакъда язма янгыз ёлбашчысына ихтияр бериле болгъан. Шолай ихтиярдан пайдаланып болма ярай. Т. Бийболатов «Тангчолпанны» биринчи номерине «Журналны тутгъан ёлу» деп макъала язгъан. Бу макъаласында Бийболатов журнал алдына салгъан масъалаланы эсгере. Мунда шолардан бир нечелери: 1. Йырлар, хабарлар язып чыгъарып, къумукъланы бырынгъы тилин яратмакъ. 2. Дагъыстанны бырынгъы музыкасын яшатмакъ. 3. Бырынгъы къагъруманларыбызны, игитлерибизни суратларын чыгъарып яшларын тарбияламакъ. 4. Тарбия гъакъында язмакъ. 5. Тюрлю уьлкелени гъакъында макъалалар язмакъ. 6. Заманыбыздагъы уллу алмашынывлардан, гъаллардан англатыв бермек.

Тенглешидирип къарагъанда гёз алгъа тутгъан ишлери «Дагъыстан бусурманланы жамиятыны» алдында токътагъан борчлагъа ювукъ, неге тюгюл эки де идараны ёлбашчысы Т. Бийболатов болгъан. Биз уьстде айтып гетген чакъы зат журналны къурум янын ва Т. Бийболатовну шо къурумлукъ иштеги ролюн гёрсете.

Т. Бийболатов журналны нашири (еси) гысапда къала туруп, баш редакторлукъдан тайып, оьзюню орнуна Н. Батырмурзаевни чакъыргъаныны себебин айта туруп, о заман оьзлер къургъан жамиятыны къуршавунда Т. Бийболатовну ёлбашчылыгъы булан чалышагъан, пьесалар салагъан, концертлер берген чебер кружогу болгъанны эсгермекни арив гёрдюк. Сагънада пьесалар салывда Т. Бийболатовгъа Гъажи Алхасов ва Гъажи Алискеров кёмек эте болгъан.

1917-1918 йылларда театр ва адабият жамият З. Батырмурзаевни «Даниялбек», А. Чеховну «Аюв», Али Асхар Камал Афендини (татар язывчу) «Бизин шагъарны сырлары», «Гери урув» деген пьесаларын къумукъ тилде ойнагъан. Булардан къайры да къумукъ тилде хыйлы азербайжан пьесалар да ойналгъан болгъан: «Хор-хор», «Эки чуду» («Баллы бады»), «Ким такъсырлы?», «Аршын мал алан» ва оьзгелери.

«Тангчолпан» журналда эстетикагъа, инче саниятгъа, къатынланы эркин этивге, табиятны алааматларына багъышлангъан хыйлы макъалалар чыкыгъан. Журналны тюрлю-тюрлю номерлеринде З. Батырмурзаевни «Театр не затдыр?», Х. Мусаевни «Эстетика – жан азыгъы», Н. Батырмурзаевни «Адабият язагъанларыбызгъа

бир-эки сёз», Т. Бийболатовну «Эстетика – жан азыгы ва музыка» деген макъалалары басылган. Булардан къайры да, Абусупьянны «Къатынлар», З. Гъайитбекованы «Къатын кимдир?» деген макъалалары да басылып чыкъган. Табиатгъа багъышланып журналда В. Лункевични «Кёкюревлю, яшмынлы янгур» деген макъаласы да бар.

«Тангчолпан» журнал озге халкъланы адабият асарларын да озюню бетлеринде чыгъарып, къумукълагъа танытган. З. Батырмурзаев Лев Толстойну «Кавказ есирин», А. Шамсутдинов М. Лермонтовну «Бела» деген повестлерин, С.-С. Къазбеков Гётени (немис шаирни) «Тав башлар юхлай» деген шиърусун, А. Къазбеков И. Крыловну «Ит дослукъ» деген масалын, Алибеков Билал бир арап масаланы къумукъчагъа гёчюрюп, журналны бетлеринде басып чыгъарганлар. С.-С. Къазбеков Кнут Камсундан гёчюрюп «Не затдыр суймеклик?» деген макъаланы да салып чыгъарган.

А. Шамсутдинов «Тангчолпанны» бетлеринде хыйлы къумукъ айтывланы, аталар сёзлени ва ёммакъланы басып чыгъарган.

Т. Бийболатов журналда янгыз къурувчулукъ ишлени юрютов булан тамамланып къалмаган. Ол журналны айры-айры номерлеринде озюню «Гъажимурат», «Хасболат» деген поэмаларын, «Дюнья» «Давдагы дагъыстанлыланы кагъызы» деген шиъруларын, инче саниятгъа ва политикагъа багъышланган макъалаларын да чыгъарган.

«Тангчолпанны» 1, 2,4 номерлеринде (август – октябрь, 1917 йыл) Т. Бийболатовну 1910-нчу йылда язылган «Гъажимурат» деген поэмасы басылган. Поэмада шаир 19-нчу юз йылда Темиркъазыкъ Кавказны халкъларыны пача гъукуматгъа къаршы юрютген давларыны темасын гётере. Поэманы къюрчюсюне тавлуланы игити белгили Гъажимуратны яшавундан бир агъвалат салынган. Шаир поэмада Гъажимурат мюридлери булан пача асгерлер елеген Шура къалагъа чапгъын этип, дав юрютгенин сёйлей. Гъажимуратны ябушувуна Т. Бийболатов инкъылапны девюрюндеги милли интеллигентлени гёзюнден къарай. О замангъы бизин интеллигентлер Кавказ халкъланы давуна эркинлик учун юрютюлген инкъылап давуна йимик, Шамилге, Гъажимуратгъа ва олай озгелеге буса, уллу инкъылапчылагъа йимик къарай болганлар.

Поэмада Гъажимуратны, ону мюридлерини келпетлери романтика къайдада гётеринки берилген. Неге десе, олар авторну пикрусунга гёре, «къара халкъын оър этме айланганлар». Шаир шолай эрлени гъакъында «Гъажимурат» деген поэмада булай язган:

«Сыйлы болур къара халкъын оър этген». Гъажимуратны къурч келпетин ярата туруп, автор булай ошатывланы къоллай: «Арслан», «Гёз ярыкъ Гъажимурат», «Дагъыстанны бир таву Гъажимурат». Гъатта ону аты да озге атлагъа ошайган ат тюгюл, ону аты ат – аргъумакъ. Мюридлени суратлайганда «къарчыгъалар», «болат юрекли нартлар», деген гючлю сёзлени къоллай.

Муна шо «арсланлар», «нартлар» ат аргъумакълагъа да минип, кёп асгерли Шура къалагъа ете. Амма ишлер четим тюшгенде олар,

оьзлени кьуршайгъан асгерни кьырып, шагьардан чыгъып Къазанышгъа багъып тербенелер. Буланы артындан юз атлы кьувун чыгъа. Ону билген Гъажимурат мюридлерине:

«Кьурдашлар, къазаватны биз башлайыкъ, ругъларыбыз азатлыкьгъа ташлайыкъ», – деп.

Поэмада кьувун булан гелеген пача асгерни офицери жагъил, гючлю князь Амиляхварны келпети де бериле. Бу князь ёлда макътана: «Мен шол бёрюню (Гъажимуратны. – А.Къ.) оьлтюрюп, башын гесип алырман», – деп. Къазанышны хан кёпюрюню уьстюнде дав башлана. Шонда юрюлген давда Гъажимурат уллу кьочкакьлыкь гёрсете:

**«Гъажимурат гьар-бир якъны яллата,
Шёшгеси ойнап – башларын гьар ерге ата.
Янгъан от болуп уча гёз алдындан,
Душманланы ура-йыгъа чалхындан.**

Гъажимуратны мюридлери де ондан артда къалмай чабуша. Сонг автор бизин тергевюбюзню бу давну аслу агъвалатына бакъдыра.

«Дев санлы яш князь Амиляхвар онгай табып, уруп Гъажимуратны башын тюшюрме сюе. Тек оьтюп барагъан «арслан» Гъажимурат, душманындан эсе оьзю чалтлыкь этип, уруп ону башын тюшюре. Поэмада Гъажимуратны князь булангъы ябушувун суратлав негъакь тюгюл. Бу суратлав булан автор: «Гъажимурат ва оьзге тавлулар тыш елевчюлеге кьаршы ябушагъанда йимик, клас душманлагъа кьаршы да ябуша», – деп айтма сюе.

Кьувунгъа гелгенлени оьлгени оьлюп, оьлмегени къача. Гъажимурат яралангъанларын байлатып, оьлгенлерин гёмдюрюп, «нарт тавлагъа» гете. Бу ерде шаир романтика тасвирлевни башлай. Игитлер гертти яшавдан гетип, фантастика дюньягъа чыгъып къалагъандай бола. Буса да, биз поэманы шо тасвирлевлерин яхшы англайбыз.

Къавшалгъан нартлар тавлагъа етишгенде, ана тавну тамурларындан сют ичме кьараса, сют орнуна къанлар геле. Себеби де – ону намарт йыланлар-душманлар соруп къачгъанлар.

Авторну пикрисуна гёре, тав халкьлар намартлыкь болмагъан буса, оьзлени азлыгъына да кьарамайлы, тюп болмас эди. Поэма шаирни уллу къайгъылы гьислерин бере, оьзюню эли – азиз Дагъыстан пача кьурумуну зулмусуну тюбюнде янчылып турагъанына бек кьыйнала. Шо саялы да инкьылапны гюнлеринде ол халкьны эркинлик, илму, билим учун ябушма чакъыра.

Т. Бийболатов янгыз гетген гюнлени гьакъында язып кьоймагъан, ону инкьылапны гюнлеринде болуп турагъан агъвалатлагъа, гьаллагъа багъышланып язылгъан асарлары да бар. Шолай асарлардан гьисаплана «Давдагъы дагъыстанлыны кагъызы» («Тангчолпан» № 6, 28 ноябрь, 1917 й.) ва «Дюнья» («Тангчолпан» № 5, ноябрь, 1917 й.) деген шиърулары.

Биринчи дюнья давунда Дагъыстан полк ортакьчылыкь этгени белгили. Шо давда Т. Бийболатов да болгъан. Давну халкьлагъа гелтирген гьисапсыз уллу заралларын, кьыйынларын англагъан. Шо саялы

болмагъа ярай ол февраль инкылапдан сонг озге алдынлы офицерлер булан шо маънасыз кыргындан Дагъыстан полкнун хыйлысын чыгарып алып гетгени. Февраль инкылапдан сонг халкълар дав токъталыр деп умут эте эди. Амма шо хыяллар яшавгъа чыкъмагъан.

Т. Бийболатов «Давдагъы дагъыстанлыны кагъызында» шо давам этилип турагъан давгъа къаршы чыгъа. Шиъру давда ортакъчылыкъ этип турагъан дагъыстанлыны тилинден анасына кагъыз къайдада язылгъан. Кагъызда улан озлер давгъа барып янгылыш болгъанлыгъын айта. Аталардан къалгъан игит атны ер этмес учун бир асгерни къувуп, бирни бузабыз дей.

Улан давланы бир де битмейгенин, озлени ватангъа къайтма гъасиретлигин англатып яза. Къайтажагъына улан умутсуз. Шо саялы да ол «ахыратда» сама гёрюшербиз бугъай деп умут эте. Озокъда бу шиъруну шо девюрде охугъанланы юреклери давгъа къаршы гъислерден тола болгъандыр.

«Дюнъя» деген шиъруда шаир символланы кёмеги булан Россияны февраль инкылапдан алдагъы ва шондан сонггъу гъалын суратлай. Шиъруда булай символлар бар: денгиз – дюнъя, геме – Россия, толпан – дюнъя даву ва революция. Шиъруда шаир бир башлап чув ва тегиш денгизни суратлай, денгизни уьстюнде оьктем геме гъавлай ягъагъа. Бирден булут гюнню ябып, кёкню бюркей. Денгиз гъалеклене, толкъунлар гётериле. Ярдай толкъунлар гемени бир чююре, бир ташлай. Гемени гъалы булай суратлана:

**Оькюрюп, гемени ата гъавагъа,
Оьрден ташлай тюпдеги сув къоллагъа,
Дув ел йылай, денгиз дувлай янсызгъа,
Сыныкъ юрек, кёмек ёкъ амалсызгъа...**

Сонг булут къача, ел тына, денгиз рагъатлана, тек не пайда – геме бузулгъан:

**«Геме янгъа ятып къала, талайсыз,
Агъу сув ичинде, сынган гъар саны,
Сувуп къала яргъан юрекде жаны...**

Толпан гемеге бузукълукъ гелтирсе тюгюл, тизиклик бермей. Шулай, шаир февраль инкылапны яргылыгъын, бютюнсюзлюгюн суратлай.

Т. Бийболатовну февраль инкылапдан сонггъу гъаллагъа багъышлангъан «Пачалыкъны ичиндеги гъаллар» («Тангчолпан» № 3, 12 сент. 1917) деген макъаласы бар. Бу макъалада ол Керенскийни гъукуматы авма турагъанын айтып, большевиклени гючленгенин де эсгере... Бу макъалада, «Дюнъя» деген шиъруда ймик февраль инкылапдан сонггъу Россияны гъалын суратлай деген бизин пикруну исбат этеген ер бар. Муна шо гесек:

«...Бизин Россия пачалыгъы денгизни уьстюнде батмагъа турагъан геме ймик къоркъунчлу турушда тура».

«Эстетика – жан азыгы ва музыка» («Тангчолпан» № 12, 1918 й. июль) деген макьаласында Т. Бийболатов дюньяда кёп тюрлю халкълар ва тиллер барлыгын сёйлей. Гьар халкъ оьзюню тилине гёре, яшав муратларына, саниятына, ойларына гёре бириге; гьар халкъны маърифаты, маданияты, шо халкъны бирикдире,» - дей ол. Сонг Бийболатов дюньядагы бары да халкъланы бирикдиреген эстетиканы гьакьында сёйлей ва музыканы зор уллу гючюн ача:

«Бары да дюньядагы халкълагьа бир йимик англавлу бир гьал бар, шо гьал да жан азыгы (эстетика). Жан азыгыны бириси – музыка. Шо музыка тилсиз гишини де сёйлетегени не алакат. Музыка булан шо бары да халкълар бир-бирине сёйлемей оьзлени гьалларын, сырларын бир-бирине билдирелер. Музыка булан сокьур гиши де дюньяны гёре. Музыкалы уьч-дёрт сесден кьурулгьан гармония булан адамны юрегини гьаллары тазалана. Музыка бары да халкъланы бир йимик йылата, гёнгюн йымышата ва шат эте». Т. Бийболатов музыканы гьайванлагьа, авруйгьан адамлагьа, оьлюмге яда уллу кьыйынлыкьлагьа барагьанлагьа этеген зор таъсирин исбатлай туруп хыйлы кьужурлу мисаллар гелтире.

Т.Бийболатовну айтывуна гёре немислени уллу композитору Бетховенни «Ай» сонатасын гечеликте эшитген заманда тума сокьурну гёзлерине гечеги ай гёрюнген. Шо саялы да, халкълар шо сонатаны автор берген номерин унутуп, шогьар «Ай» соната деген болгьан. Шо заман Т. Бийболатов биринчилей пагьмулу, музыкалы кьудратны еси Бетховенни гьакьында биринчилей язгьан.

«1917 йыл болгьан февраль инкьылапдан сонг инкьылапчы Петроград булан дав этме барагьан Дикая дивизиягьа кьошулмайлы давдан кьачып гелген Темирболатны кёп умутлары бар эди. Гьали сама оьзюм учун парахат яшав кьурурман деп тизив атлары булан арив пайтон да ала. Сонг Темир-Хан-Шурада Мировой судда ишлейген Мировой Магьамматны гимназияны битдирген кьызы Супьяханым булан уьйлене.

Тек мундагы гьалланы гёрген сонг ол оьзюню тезде юрегине тюшген хыялагьа етишме суйген. Оьзюню театр ва адабият жамиятын кьуруп, иш юрютегенде арагьа журналны масьаласы чыгьа. О иш де кёп акьча булан этеген иш болгьан. Шо саялы ол пайтонну да, атларын да сатып, оьзюнде бар акьчаны да кьошуп, ёлдашлары булан «Тангчолпанны» чыгьарма башлай.

Журнал чыкьма башлагьанда Бакюден, Кьырымдан кьутлав телеграммалар геле. Азербайжанланы айтылгьан байы, меценаты Зайналабидин Тагиев журнал чыкьгьаны булан кьутлай туруп, бугьар кёмек гьисапда беш минг манат йиберген болгьан. О замангьа гёре о кёп акьча болгьан. Шо акьчагьа 300 оьгюз алма бола болгьан.

Т. Бийболатовну «Тангчолпандагы» кьурувчу ва яратывчу иши кьысгьача шулай.

ЯЗАГЪАН КЮЮНДЕ – ЯШАГЪАН, ЯШАЙГЪАН КЮЮНДЕ – ЯЗГЪАН

Зайналабит Батырмурзаев 1897-нчи йылда язывчу, демократ Нугъай Батырмурзаевни аглюсюнде тувгъан. Билимли адамлар, шаирлер булан къатнашып оьсген. Уьюнде алгъан билимни ва атасыны кьмегини яхшылыгъындан ол яш йылларындан тутуп да орус, татар, азербайжан язывчуланы китапларын охугъан.

Юртунда мадрасаны битдирип, Зайналабит Хасавюртдагъы училищеде охума башлай. Училищеден сонг Астрахань шагъаргъа гете. Къазан университетни Гьонтувуш факультетинде охуйгъан заманында Зайналабит инкъылапчы студент яшавгъа къуршала. Арадан эки йыл да гетгинче, оьзге бусурман студентлер булан бирге, социал-демократланы таъсирлиги булан ол империалист давгъа къаршы чыгъа. Шо саялы да университетден къувалана ва Къазандан гетме борчлу бола. Къазандан ол Астраханьгъа геле. Мунда ол белгили жамият чалышывчу, алим ва педагог Амировну бусурманлар учун ачылгъан гимназиясында охувун узата.

Оьзюню яшлыгъына да къарамайлы, Батырмурзаев Астраханьны социал-демократларыны, татар язывчуланы ва шаирлени арасында уллу сююв ва абур къазана. Ону яхшы ортакъчылыкъ этивю булан татар тилде «Халкъ» ва «Вакъти» деген демократ газетлер чыгъарыла. Астраханьда ишлейгенде Зайналабитни ва Камал Гъалиаскар деген татар драматургну арасында тыгъыс кюйде дослукъ байлавлукълар тувулуна. Ону пьесаларын Зайналабит къумукъ тилге де гьечюре. Инкъылап гъаракаты саялы Зайналабит мундагъы охув ожакъдан да къувалана.

Пача гъакимлери гьызарлап юрюйгенге гьере, З. Батырмурзаев Астраханьда узакъ къалма болмай. Савлай пачалыкъда революция гьаллар гючленип гелегени гьис этилине.

1915-нчи йылны эрте язбашында ол Астраханьдан Бакюге, ондан да май айны башында Яхсайгъа къайта. Юртуна гелгенде, ону уьстюнде студент гийими болгъан. Йыллары бек яш буса да, оьмюр чагъындан бираз уллу гьрюнеген, бир муратгъа етмеге талпынагъан Зайналабит юртну яшьрюмлерине гючлю таъсир эте. Яшьрюмлер Зайналабитде гъакъыллы къурдашны, оьзлер яшавда уьлгю алма болагъан адамны гьере. Ону булангъы къурдашлыкъ Багъавутдин Астемиров ва Алимпаша Салаватов йимик язывчуланы яшавунда ва яратывчулугъунда терен гьыз къойгъан, оланы идея ва чеберлик якъдан оьсювюнде Зайналабитни кеп уллу агъамияты болгъан.

Зайналабит юртну шартларында узакъ къалма болмай, шагъаргъа, ишчи халкъ бар ерге, алдынлы инкъылапчы шартлар гъис этилинеген якъгъа талпына. 1916-нчы йылны башында ол Хасавюртдагъы училищеге дарс берме тюше.

Ол объюню башчылыгъы булан къурулгъан «Танг-Чолпан» деген театр-ярыкъландырывчу жамият учун объзге тиллерден гёчюрме, яда объю пьесалар язма башлай.

Зайналабит объю Астраханьда язма башлагъан пьесаларыны уьстюнде къаныгъывлу кюйде ишлей ва театр къаравчулагъа бир нече спектаклени гёрсете. Муна шолар Зайналабитни биринчи драматургия асарлары («Моллалагъа къаршы», «Даниялбек», «Мадрасагъа молла гелген») бола ва халкъ арада яйылып гете.

1917-нчи йылда Зайналабит Темир-Хан-Шурагъа геле ва бютюн гъаракатын революциягъа багъышлай. Инкъылапчы ишин кюте туруп, ол язывчулукъ ишин ташламагъан, алдын язгъан асарланы уьстюнде ишлеген ва янгы асарланы язма чалышгъан. У. Буйнакскийни ва С.-С. Къазбековну тапшуруву булан ол «Тангчолпан» журналда чалыша, макъалалар яза, журнал ва газетлер чыгъарма тарыкълы болагъан харж жыймакъ учун спектаклдер гъазирлей.

Объюню макъалаларында, я чебер асарларында инкъылап агъвалатланы суратлама къаст эте, инкъылапны маънасы ва агъамияты гъакъында яза. Зайналабитни шо йыллар язгъан асарлары гючлю ва таъсирли.

Зайналабит революцияны йылларында, объюню публицист ва адабият чалышывунда шо йыллар инг агъамиятлы масъалаланы гётерген, шоланы къоччакъ кюйде чечмеге де бажаргъан.

Уллу Октябрь социалист революция уьст бола. Дагъыстанда клас душман булан, контрреволюция булан ябушув бирден-бир гючлене. Тавларда Гоцинский ва Узун-Гъажи иш гёре, Дагъыстанны тюзлериндеги байлар ва бийлер Деникинни, Бичераховну, Халиловну акъ асгерлери булан биригип, революциягъа къаршы ябуша, загъматчылагъа зулму эте.

Дагъыстанлы большевиклени къоччакълыгъы ва къайратлыгъы савлай загъматчы халкъны ябушувгъа гётерме бажара. Революция ал къанына батса да, алгъа юрюй, гиччи ва уллу уьстюнлюкlege ес бола. Зайналабит Батырмурзаев ябушувну ал сырларында тура.

1917-нчи йылны октябрь айында Петровскиде биринчи дав-революция комитет къурула. Зайналабит де шо комитетге сайлана. 1918-нчи йылны май айында буса, ол область ревкомгъа сайлана ва огъар печать ишлер булан байлавлу жаваплы къуллукъ тапшурула. Ону туврадан-тувра башчылыкъ этивю булан аз заманны ичинде къумукъча «Тангчолпан» журнал, рус тилде дав революция комитетни «Известиялары» ва къумукъ тилде «Ишчи халкъ» деген пролетар газет чыгъарыла.

1918-нчи йылны сентябрь айында Дагъыстанда Совет гъакимлиги заманлыкъгъа тюп бола. Ревком яшыртгъын ишлей. Зайналабит Батырмурзаев шо йылны сентябрь айында Къызыл партизан отрядлар къурмакъ учун Хасавюрт округгъа гете. Кёп душманланы арасында, къыйын шартларда партизанлар, башында Зайналабит де булан, Деникинни, Бичераховну акъ къазакъларына къаршы ябушув юрюте.

Дагъыстанны большевиклери янгы гюч жыя, Астраханьдан, Бакюден Россияны революциячы армиясындан кёмек гёзлей.

Шо заманларда айры-айры большевик бёлюклени бир къурумгъа бирикдирме герек болгъан. 1919-нчу йылны февраль айында Дагъыстанны коммунистлерини башында У. Буйнакский де булан биринчи конференциясы чакъырыла. Шонда сайлангъан биринчи обкомгъа З. Батырмурзаев де гире.

Дагъыстанда клас душманлагъа къаршы ябушув гъазирлене.

Август. Ялав. Зайналабитни отряды денгиз ягъада, къамушлукъларда, гелме герек кёмекни гёзлеп, Деникинни асгерлери елеген Хасавюртгъа чапгъын этме гъазирленип тура...

Муна шо гъалларда 1919-нчу йылны сентябрь айы геле. Шо заман Зайналабитге янгы 22 йыл бите. 1919-нчу йылны октябрь айыны онунда Зайналабит Батырмурзаев душманны къолундан олюп гете.

Ол язып къоюп гетген асарлар янгыз ону озыню девюрюнде яшап къалмай, бизин девюрге ерли етишген. Шо саялы да, Зайналабитни яратывчулугъун уйренив бизин адабиятны янгыз гетген тарихини масаласы болуп къалмай, гележегини масъаласы болуп да токътай.

Зайналабит Батырмурзаевны яшаву гъакъда, айрокъда ону революциядагъы чалышывчулугъу гъакъында, кёп макъалалар язылгъан. Тек ону бай адабият яратывчулугъу терен маънада ахтарылмагъан. Гъалиге ерли де Зайналабит Батырмурзаев охувчуланы кёбюсюне журналист ва шаир гъисапда белгили. Ону варислигинде буса шиърулар булан бирге, повестлер, романлар, пьесалар, тарихге, адабиятгъа, театр гъа, тилге багъышлангъан унутулмас маъналы публицистика ва илму макъалалар да бар.

Ону кёбюсю асарлары: шиърулары, макъалалары, таржумалары, романдан бёлюклери, повести революцияны йылларында журналланы ва газетлени бетлеринде чыккъан. «Тангчолпан» журналны (1917-1918 йыллар), «Ишчи халкъ» деген газетни (1918 йыл) Зайналабит Батырмурзаевны къайсы буса да бир асары чыкъмагъан бир номери де ёкъ демеге ярай.

Дагъыстанны адабиятчылары З. Батырмурзаевны «Театр не затдыр», «Дагъыстанны тарихине гёз къаратыв», «Адабият тилни масъаласы», «Пролетар революциясы ва милли масъала» ва олай озыге асарларына чы нечик де, шолай да «Сиз неге гъазирленмейсиз» деген романына, «Дагъыстанда тарихи гюнлер» деген хроника повестине, пьесаларына айтардай тергев бермей тургъан.

Шо эсгерилген асарланы кёбюсю «Тангчолпан» деген журналда да басмадан чыкыгъан.

Муна шундан гёрюнюп турагъаны йимик, З. Батырмурзаевны яратывчулугъу теренден ахтарылмагъан, ону адабият варислиги толу кюйде жыйылмагъан ва гъали болгъунча айры китап болуп чыгъарылмагъан .

Ону яратывчулугъун теренден уйренив, З. Батырмурзаев Дагъыстанны адабиятына этген уллу кёшумну аян этме ва бизин социалист культурада ону ерин белгилеме имканлыкъ берер эди.

Биз З. Батырмурзаевны 5-6 шиърусун тюгюл тапмагъанбыз. Шоларда шаир юрекни гёзеллигин, инсанны кёччакълыгъын ва чыдамлыгъын, революционерни къайратлыгъын макътай.

З. Батырмурзаевны поэзиясыны ва проза асарларыны озлени идея-тематика масъаласына къарагъанда, бир-бирине ошайгъан кёп янлары бар. Асарланы къурулгъан кюю, авторну игитге туврадантивра сёйлейгенлиги, жумлаланы терен маъналыгъы, революциячы къастлыкъ.

Адабиятны башгъа-башгъа журналарыны шолай бир-бирине ювукълугъу З. Батырмурзаевны яратывчулугъунда ол язгъан асарланы бир-бири булан тенгleshдирип къарасанг, ачыкъ кюйде гёрюнюп къала. 1918-нчи йылда ол «Пролетар революциясы ва милли масъала» деген макъаланы язгъан. Шонда Зайналабит интернационализмни, ярлы халкъны бирлигини, дослугъуну гъакъында яза.

«Миллетчилик – ялгъанчылыкъны беклиги, – деп, яза Зайналабит. – Загъматчыланы бир-бирине дос болма кюймак учун, озлени клас душманларына къаршы ябушувгъа бирикмеге имканлыкъ бермес учун оланы арасында байлар-бийлер тургъузгъан бару. Загъматчыланы байрагъында: азатлыкъ, тенглик деп язылгъан ва олар азатлыкъны, тенгликни болдурмакъ учун ябуша. Муна шо оър муратлагъа етишмек учун, загъматчылар озлени ябушувунда инг башлап миллетчилени, ялгъанчылыкъ беклигин ёкъ этме герек».

Шо йыл ону «Гёзеллик» деген шиърусу да чыгъа. Шо шиъру Виктор Гюгону поэзиясыны таъсирлиги булан тувулунгъан.

Бу шиъруда да шаир уллу интернационал идеаллагъа амин къала. Ол озюню къалам къурдашларын, ярлы халкъны азатлыгъы азиз болгъан бары да адамланы ахыргъа ерли революциягъа къуллукъ этме чакъыра.

**Къайда къан, къайгъы ва яс –
Шонда турайыкъ,
Биз чачайыкъ дослукъ,
Къардашлыкъ урлугъун,
Тенгликде биз халкъыбызгъа
Танг къурайыкъ!**

З. Батырмурзаевны «Къызыл Армияны сыдраларына гиригиз» деген макъаласы элдеги гъалны суратлап, загъматчы халкъны эркинлиги учун не этме герекни гъакъында сёйлей.

Зайналабит Батырмурзаевны поэзиясына ва публицистикасына инг башлап алгъа чакъырыв, бир тамаша къурч гъалеклик, алгъа талпыныв хас. Ону поэзиясы, ону яратывчулугъу, бютюн оьмюрю йимик, революциягъа берилген.

Зайналабитни гъар-бир асары яшавну генгден къуршай, сёзю алгъа чакъыра. Ону яратывчулугъуну инг аслу белгиси – уллу ватандашлыкъ гъислер, халкъны насиби учун ябушувгъа гъасиретлик. Зайналабит уллу мурадларын кюте туруп, поэзиядан драма-пъеса яратывчулукъгъа гёче, шиъруну оьлчевлери тар болуп къала, муна шо заманларда ол оьзюню яратывчулукъ ёлунда драмагъа геле.

«Драма поэзиясы, – деп язгъан В. Белинский, – англаву артгъан халкъны арасында, ону тарихи ёлда чечекленген девюрюнде тувулуна».

Кёбюсю ахтарывчулар Зайналабитни драматургиясыны гъакъында айта туруп, аслу гъалда, «З. Батырмурзаев Хасавюрт училищедеш ишлейген вакътиде «Мадрасагъа молла гелген», «Моллалагъа къаршы», «Даниялбек» деген уьч драманы язгъан деп эсгерелер.

З. Батырмурзаевны яхшы таныгъан адамлар айтагъангъа гёре, ону эсгерилгенлеринден къайры дагъыда пьесалары болгъан.

Д. Алхасов, З. Батырмурзаевны «Шамиль» деген драмасын къаравчулар нечик ажив къаршылагъанны, шо пьеса 1917-нчи йылны август айында Темирханшурадагъы шагъар театрны сагънасында ойналып, спектакль битген сонг къаравчулар сагънагъа авторну чакъыргъанны, авторгъа ва актёрлагъа хыйлы заман харс уруп тургъанны эсгерип язгъан.

З. Батырмурзаев оьзю «Театр деген не зат» деген макъаласында «Шамиль» деген драма халкъ арада патриот гъислени, халкъны азатлыгъы учун ябушувгъа ругъланывну тувдурмакъ мурадта язылгъан эди деп эсгере.

1917-нчи йылда, октябрь айда чыкыгъан «Тангчолпан» журналда редакция гелеген бешинчи номерден башлап З. Батырмурзаевни «Даниялбек» деген драмасын бережек деп билдире. Шо драма журналда неге берилмей къалгъаны бизге белгисиз.

З. Батырмурзаевны архивинде «Даниялбек» деген пьесаны бир бёлюгю, шотай да Гъали Оскарны «Бизин шагъарны сырлары» деген пьесасыны таржумасы сакълангъан. Ону драматургия варислигинден бизге янгыз муна шотай етишген.

Батырмурзаевны пьесалары герти яшав маъналы асарлар. Оларда байлагъа, динчилеге къаршы пикрулар гётериле, милли буржуазияны артда къалгъанлыгъы, политика якъдан ярлылыгъы сёгюле.

З. Батырмурзаев гёчюрген «Бизин шагъарны сырлары» деген пьесада да буржуазияны макрющюлюгю, зулмучулугъу айыплана.

Шо пьесада билимли яш адам, буржуазия тарбиялану яхшылыгъына инана. Тек атына кагъыз язып чакъырылса да, жамиятны членлери – маллы тайпалар – жыйынгъа гелмей къала. Жамиятны жыйынына гелме герекни орнуна олар оьзлени къуллукъчуларындан таба булай язып йиберелер: «Батыр гелип болмай, ону бек уьзюрюлю иши бар». «Пайдасыз жыйынлагъа йиберме мени заманым ёкъ». «Тангала

жыйынны протоколун йибериپ кьоярсыз, муна шонда кѣп сююп тюбюне кьол саларман».

Жыйынгъа янгыз экев геле, олар да тез-тез гетмеге алгъасай. Шо экев, Чопалав ва Элдархан, озлер жыйынгъа гелгенин де унутуп, бакюлю купец булан озлени пайдасы гъакъында, савдюгерчиликни лакъыр эте. Секретарны: «Муна сизге, торг ачылды муна базар» деген сѣзлери халкъны гъайын этмейген тайпагъа айыплав чалына.

Халкъдан гелген арзалагъа буса кьаралмай кьала.

Чопалав ва Элдархан ахырда арзалагъа кьарама гиришгенде озлени нажжаслыгъын гѣрсетип кьоя.

Ярлы студентден бир аз акъча тилеп арза гелген. Шогъар кьаралагъанда олар «гъали де яш, охумаса да ярай...» деп ону писиремей сѣйлейлер.

Бирдагъы бирев буса озбашына чалышагъан халкъ театрын ачмакъ учун кѣмек тилей. Огъар да «адамланы башын кьарышдырма негер тарыкъ, инсанланы хасиятын-къылыгъын бузма негер тарыкъ» – деп жавап бериле.

Сонг пьесадагъы агъвалатлар ресторанларда ва шагъарны концерт залларында юрюле. Муна шо гѣрюнюшлерде автор миллим буржуазияны англавсузлугъун, къазанмакъ учун не этме де разилигин, къылыкъсызлыгъын гѣрсете.

Пьесада дюнья буржуазиясы дарбадагъын болажакълыгъыны масъаласындан кьайры, капиталист жамиятында пача саният байлыкъгъа, бай тайпалагъа табиъ болагъаны тасдыкъ этилине.

3. Батырмурзаевны «Даниялбек» деген драмасы эски адатлагъа кьаршы язылгъан. Драманы баш игити Даниялбек – 22 йыллыкъ студент яш. Даниялбек озюню заманыны алдынлы адамы. Ону кьурдашлары – Йырчы Мажит, Салимгерей, Салимсолтан, Агъматпаша, Тифлис шагъардагъы студентлер – шат, тири адамлар. Олар не шартларда да бир-бирине кѣмекге гелмеге гъазир. Пьесада акъсюек тухумлу адамлар олагъа кьаршы салынгъан. Кьоркъач Магъди, ону осал уланы Мухтархан ва юртну динчилери – булар бары да Даниялбекге ва ону кьурдашларына кьаршы иш гѣрелер.

Драмада аслу масъала – гъашыкъланы мал якъдан тенгсизлиги. Даниялбек ва Умурайгъан бир болуп, насип тапма болмай, неге десе улан жамиятны орта къатлавларындан, кьыз буса – бий Магъдини кьызы.

Даниялбекни анасыны уланкьардашы Гъажимурза гъашыкъланы кьыйынлыкъларына «Аллагъ шолай сюйген, бары да затны аллагъ биле» – деп англатыв бере. Яшѣрюмлер буса Магъдини кьызын кьачырып алып гетме токъташа... Драманы кюрчюсюне – социальный масъала салынгъан. Даниялбекни Тифлидеги кьурдашлары язгъан кагъызда булай сѣзлер бар:

«...Биз охуп, билим алып, анадан халкъыбызгъа кѣмек этмек учун ва ону зулмудан кьутгъармакъ учун охуйбуз». Ярлы шаир Мажитни келпети де яшавдагъы тюзсюзлюклени англама кѣмек эте. Ону

йырларында революциядан алдагы юртну загъматчы адамларыны ойлары гёрюне. Шо йырларда акъсюек тайпалар айыплана. Драманы биринчи актындан да ябушувда демократ студентлер, сююв уьст бо-лажагы гёрюне.

Зайналабит Батырмурзаевны драмасындагы идеялагъа ва кел-петлеге багъа беривде язивчуну адабият масъалалары гъакъда язгъан макъалалары яхшы кёмек эте. «Театр деген не зат?» деген макъала-да сагъна саниятгъа ол не гёзден къарайгъаны гёрюнюп къала. Дра-матург европалылар театргъа «яшавну гюзгюсю» деп айталар демек булан бирге, язивчуну алдында токътагъан масъалаланы белгилей. Ватангъа сюювню ва пролетариатны ишине аминликни гъислерин тувдурмакъ, яшавда ёлугъагъан яманлыкъланы айыпламакъ, янгы яшавну, янгы адамны тувулуп гелегенлигин суратламакъ, инсанларда къоччакълыкъны ва Ватаны учун оьктемликни гъислерин тарбияла-макъ – язивчуну борчу.

Язивчуну проза асарларындан «Сиз неге гъазирленмейсиз?» деген романны, «Дагъыстанда тарихи гюнлер» деген хроника повестни ва кёп къадардагы публицистика макъалаларын эсгерме герек.

Оланы арасында «Сиз неге гъазирленмейсиз?» деген роман инг де уллусу. Къысгъаракъ гиришив баш сёзде автор «Романда Шамили девюрюнде Дагъыстан халкъланы яшаву суратлана» – деп яза. Олай болгъанда бу романны да «Шамиль» деген драманы йимик социаль-ный – тарихи темасы бар.

Романны бизге етишген бёлюклери де савлай асарны идея-чебер-лик агъымы гъакъда, онда белгиленген келпетлени гъакъында сёйле-меге имканлыкъ бере.

Бары да затдан алдын бу романда простой адамланы азатлыкъ учунгъу, ватанын сакъламакъ учунгъу ябушувчуланы сыдраларына чакъырагъанлыкъ гёрюне. Авторну мурады – оьзюню заманындагы адамларда аталаны ругъун уятмакъ, къоччакъ мердешлени наслулардан-наслулагъа гелегенлигин токъташдырмакъ. Романда бир якъдан, юртну къарт адамлары алдынгы къоччакъ хасиятлар тас болуп бара деп кант эте, бирдагы якъдан автор бир къувунлу хабар алып гелген адам чакъыргъандокъ, юртлулар ябушувгъа чыкъмакъ учун межитни алдына шоссагъат жыйылагъанлыкъны гёрсете. Муна шондан таба асарны идеясы да чыгъа. Язивчу гётереген масъала – революцияны девюрюндеги адамлар оьзлени халкъыны гетген яшавундан, эгиликни ташлап, инг де алдынлы амалланы алма бажарагъан болма герекликни гёрсетмек. Охувчуну гёз алдында оланы гетген яшавун тирилтип, автор оьзюню заманыны инг де тарыкълы масъаласын – пролетариатда англавлукъну тарбиялама сюе, шо буса В.И. Ленинни сёзлерине гёре, янгы жамиятны адамы учунгъу ябушувда инг де къыйын масъала.

Зайналабит Батырмурзаев дагъыстанлы адамны къылыгъын-хаси-ятын теренден биле. Къарт мычыгъышлыны келпетин суратлай туруп

ол ону кьаркьарасында ёлугъагъан миллетчилик гьислени ача. Язывчу шо мычыгъышлы кьайсы буса да орус адамны гёзю гёрюп ярамайгъанны яшырмай. Неге десе ону учун пача кьуруму ва орус адам бир англав болуп токьтай.

Озокьда, бизгетишген бёлюклерден романда кьарттавлуну миллетчилик гьислерини ва загьматчы класланы муратларыны бирлигин англама тарыкьлыкьны арасындагъы эришивлюк нечик чечилгенни билме кьыйын. Тек З. Батырмурзаевны публицистика макьалаларын охусагъ, шо гьакьда да бир-бир ойлагъа гелме болабыз. Ол озьюню макьалаларында Дагъыстан халкь ерли бийлеге, пача кьурумгъа кьаршы юрютеген ябушувну социальный политика маънасын гёрсетме, халкьгъа пача кьурум янгыз Дагъыстанны загьматчыларын тьюгюл, орус ишчилени ва сабанчыланы да янчып тургъанны англатма кьарай. Шону булан бирге Россияны бары да миллетлеринде ол бирликни уллу гьислерин уятмагъа талпына. Бары да миллетлени загьматчылары, шо уллу идеяланы оьрлюклерине етишгинче, озьлени ябушувна башында миллетчиликни, макьорчюлюкню шо беклигин дарбадагъын этме герек... Миллетчиликни буржуазия гёттерген байрагъы халкьланы арасында душманлыкьны урлугъун чачмакь муратда бриллиант ташлар булан безенген» – деп язгъан З. Батырмурзаев «Пролетар революциясы ва милли масъала» деген макьаласында.

З. Батырмурзаев «Дагъыстанны тарихине гёз кьаратыв» деген илму макьаласында да Дагъыстанны тарихини масъалаларын большевик гёзден кьарап чечген.

З. Батырмурзаевны асарларында Дагъыстан адабиятны тарихинде биринчилей, адамланы ич яшавун, юрек талпынывларын суратлавгъа муштарлылыкь гьис этилине. Шо саялы да ону прозасында милли келпетни инамлы кьайдада яратыв процесс мекенлеше.

Зайналабит Батырмурзаев озьюню романында хабарлавну реализм кьайдада суратлавну теренлиги булан арив гелишдирме бажара, хабарлав да, суратлав да ону романында бир-бирине кёмек этип, бирге бериле.

Охувчуну гёз алдында кьарт мычыгъышлы, масхарачы Висарикни келпети жанлы кьюйде суратлана. Яшавну суратларын язывчу тамаша бир гьаракатны кьайдасында берме бажара. Муна шулай тюрлю-тюрлю гьаллардан, агьвалатлардан сыкьлашгъан романны тили де озьюню жанлы талпынывун тас этмей арта ва кьуватлана.

Арбаны кьыжыллаву, озьюглени астаракь абат алышы, кьарт мычыгъышлы булангъы лакьыр, орус мужукьну гёргенде тамазаны кьюстюнювю – булай кьарагъанда, башлап, романда асарны чебер тигиминде аз маъналы затлар йимик гёрюне. Тек гьаракатны ара бёлмей озьювю шоларсыз романда келпетлени кьурулушу бажарылмайгъангъа бизин инандыра.

Яллав гюн, мычыгъышлыны тьюш намазы, бузулгъан Дадаюртну кьабурларында йьртылгъан акь байракьны елпиллеву, зикирни

сеси, Висарикни масхаралары ва ону бирден-эки ойгъа батып къалагъанлыгъы, къувунлу хабарлар, булар бары да романда бир-бирин алышдырып, асарны чебер тигиминде тюрлюлюкню ярата, шо тюрлюлюк буса романда асарны аслу идеясыны оьсювон белгилей.

«Дагъыстанда тарихи гюнлер» деген асарында да З. Батырмурзаев жанлы революциячы гъаракатны гёрсетме бажаргъан. Бу асарны гючу революцияны тюзлюгюню гючюнден, шо заман учун инг де тарыкълы тарихи агъвалатланы, гёз алдында болуп турагъан гъалланы реалист къайдада суратлауда гёрюне. Шунда язывчу адамны ялкьдырагъан кюйде политиканы гъакъында, социалист революция ва азатлыкь не зат экенни гъакъында кычырыкълы сёзлер булан сёйлеп турмай.

«Дагъыстанда тарихи гюнлер» деген асарны идея маънасын ва язылгъан къайдасын шо замангъы Дагъыстандагъы жамият политика шартлар, адабиятны оьзюню оьсювю белгилеген. В.И. Ленин инкъылапны йылларындагъы печатны борчларын белгилей туруп, ону революцияны душманларына мекенли далиллени гючу булан тыгъыс къапас урма, халкъны гёз алдында большевиклеге ва Совет гьукуматгъа къаршы тиш кыжыратагъанланы налатлама чакьыргъан. «Политика, кьуру ойлар аз болсун», «белгили, багъаланып битген политиканы янгы чыгъышларын налатлама тарыкъ», – деп язгъан В.И. Ленин.

В.И. Ленинни шо сёзлери З. Батырмурзаевны «Дагъыстанда тарихи гюнлер» деген асарыны идея-келпет битимин англама кёмек эте.

Революцияны йылларындагъы публицистика ва чебер прозаны арасы айырып болмас йимик ювукь, чебер проза янгыз чебер-публицистикалы асарлар йимик яшама, чебер-очерк къайдада язылгъан асарлагъа ювукь болгъан.

Тек, неге буса да, ахтарывчуланы бирлери З. Батырмурзаевны «Дагъыстанда тарихи гюнлер» деген асарына 1918-нчи йылдагъы инкъылап агъвалатланы заманында язылгъан макъалагъа йимик янашалар. Бир яндан шолай пикру о асаргъа уьстенсув янашывну натижасы, повестни подстрочнигин охумакь булан тамамланып къалмакъ. Белгили кюйде, таржума этилгенде чебер гючу берилмей къала. «Дагъыстанда тарихи гюнлер» инкъылап девюрдеги Дагъыстан адабиятта инг оьр идеялы, чебер асарланы бириси. Оьз заманындагъы адамланы, агъвалатланы суратлай туруп, З. Батырмурзаев оьзюню бу асарында, автор оьзю де айтгъанлай, инсанланы келпетлерин яратма, гьислерин берме, Темир-Хан-Шурада 1918-нчи йылдагъы социальный психология гъалны суратлама къаст этген. «Дагъыстанда тарихи гюнлер» деген асар оьзюню язылгъан къайдасына гёре – повесть-хроника болуп токьтай. Ону, савлай алгъанда, М. Горькийни «Пресняда» деген асары булан, Жон Ридни «Дюньяны хозгъагъан он гюн» деген китабы булан тенглешидирмеге ярай. Шо китапны буса В.И. Ленин бары да уьлкелени ишчилерине охума таклиф этген.

З. Батырмурзаевны бу асарында айрыча алынып суратлангъан бир келпет ёкъ. Мунда эки гюч – революция ва контрреволюция бир-бирине къаршы салына. Савлай асарда буса революциячы халкъны келпети яратыла. Повестни чебер кьурулушун алгъа юрютеген далиллер

асарда бек уста кюйде бериле. Шо саялы да охувчуну гёз алдында революциячы халкъны къатты барышы, Нажмутдин Гоцинскийни контрреволюциячы гючлери ачыкъ кюйде гёрюне.

«Дагъыстанда тарихи гюнлер» булай башлана: Узун Гъажини асгери шагъаргъа ювукълашып геле деген хабарны эшитгенде, шагъарлылар адап къала, заманлыкъ гьукуматы буса шо хабардан бек сююне. Янгыз большевиклер, адашмайлы, душманны гючлерине къаршы къатты кюйде гъазирленме башлай.

Имам Гоцинскийни намарт муратларына къаршы большевиклер шагъарны бары да революциячы гючлерин гётере. Олар январны 8-нде гюч булан 600 тубегин чыгъарып алып, ишчи батальонланы савутландыра. Ахшамында буса загъматчылар уллу жыйын зтип, революцияны бары да душманларына къаршы ябушма гъазир экенни билдире.

Узун-Гъажи буса орусгъа дёнуп къалгъан, орус тилде охугъан социалистлени гюллелемек, бары да комитетчилени къуваламакъ ва Имам Гоцинскийни гъакимлигин болдурмакъ учун Темир-Хан-Шурагъа багъып озюнню асгерин алып гелген.

Язывчу имамдан къоркъуп айланагъан дин къардашланы мысгъылай. Олардан бириси, Темирболат Бамматов жыйында халкъгъа «дин къардашларым» деп сёйлей ва ону башын-гёзюн чырмама кюй излей. Тек халкъ баргъан сайын бек къазаплана.

Озокъда, халкъны бары да къатлавлары большевиклени инкъылапчы гючюне инанып битмей, шо саялы да бир тайпалар большевиклени яны болма суймей, терен ойлагъа бата.

Январны тангы къата. Эртенги гюнню шавлалары булан Узун-Гъажини адамлары листовкалар яа. Шоларда ол «Мен къан тёмке гелмеймен, орусча охугъан бир-бир бусурманланы башларын гесме гелемен, шариатны ва азатлыкъны арасында бир къаршылыкъ да ёкъ. Олар экиси де бир зат» деп яза.

Шондан сонг Узун-Гъажини асгери Къазанышгъа етишген деген яман хабар яйыла.

Язывчу заманлыкъ гьукуматны ва социалист революцияны душманы Нажмутдин Гоцинскийни яшыртгъын муратлары бир экенни гёрсетмек учун, комитетчилени, олар халкъгъа эркинликни, топуракъны берме бажармайгъанны имам гелип Дагъыстанда революциячы гючлени дагъытса, ер есилер, капиталистлер гъаким болуп къалажакълыкъдан сююнегенни, шо гюнню нечик гёзлейгенни суратлай.

Олар Гоцинскийни январны 9-нда ахшам гёзлей болгъан, тек Узун-Гъажини чалмалыларыны бир партиясы январны 10-нда, гюндюз сагъат 11 вакътиде шагъаргъа гире, оланы арты булан озгелери де етише. Тюрлю-тюрлю гийимлер гийген, савутлангъан адамлар шагъарны орамларына яйыла. Гъали не болажакъны бирев де билмей. Шагъаргъа яйылып гетген контрреволюциячы гючлени токътатма бир гюч де ёкъ йимик гёрюне.

Зайналабит тюрлю-тюрлю гьалланы суратлай туруп, гертиден де озюн бек бажарывлу художник гьисапда герсете. Охувчу шо асарда Гоцинскийни асгери герюр гезге кьурумлу йимик герюнсе де, шондагылар англасуз, билимсиз, низамсыз адамлар экенни гьис эте. Суратлав ва чеберлик кьайдалар, суратланагъан гьалланы иттилешивю, чалмалылары озюню чебер сезюню гючю булан мысгьыллав бу повестни айрыча таьсирли эте.

Муна шо саялы да кьужурлу драма кино-повесть йимик охувчуну гез алдындан комитетчилени, «алимлени» жыйынлары, оланы бир-бири булангьы эришивлери, бошуна сейлевлери оьте.

Кеп гьаллардан, кёбюсю сайлавлардан язывчу озю суратлайгъан агьвалатланы инг де хас мердешлерин берер йимиклерин айырып ала.

Шону булан бирге гьаллар тюрлю-тюрлю пикруланы тувдура, гьислени хозгьай, авторну ачык идея позициясы барны исбат эте.

Повестде большевиклени, революцияны якьламакь учун гетерилген ишчи батальонланы суратлав аслу ерни тута. Мунда язывчуну сезю бирден-бир гючлене...

Язывчуну бу асарында революцияны асгери Темир-Хан-Шурагьа гирип гелеген кюю уллу кьуванчлыкь булан суратлангъан. Охувчу кьызыл атлылары, ал байракьлар тутгъан савутлу явланы, азатлыкь, эркинлик, кьардашлыкь деп кьычырагъанланы гере, шагьар майданда оркестр согьула, инкьылапчы йырлар йырлана...

Кьудратлы революциячы гючлени язывчу бек дурус ва тюз кюйде суратлай. Автор Темирханшураны загьматчылары булан бирге азатлыкьны янгы тувуп гелеген тангын нечик сюегени гьис этилине.

Повестде 1918-нчи йылны январыны эртени уллу сююв, кьуванчлыкь булан суратлангъан. Язывчу загьматчылары ойлары, гьаллары суратлай туруп, пролетар революциясы тюп болмажакьлыкьны идеясын токьташдыра.

Шагьар майданда огьтерилген жыйын ва шонда М. Дахадаевны, Ж. Кьоркьмасовну чыгьып сейлевлери повестде жанлы кюйде берилген.

Загьматчылар М. Дахадаевге ва Ж. Кьоркьмасовгьа нечик кьарайгъанны, революцияны кьагьруманлары халкь булан нечик ёлугьагъанны суратлай туруп, автор Дагьыстан загьматчылары сююмлю игитлерини келпетлерин ярата. Магьач Дахадаев озю жыйында кьумукьча ва аварча чыгьып сейлеп, революцияны душманларын кьзапландырып, Имам Нажмутдинни ва Узун-Гьажини намарт ойларыны уьстюн ача ва мискин халкьны революцияны айланасында сыкьлашмагьа чакьыра.

Дахадаевны ва Кьоркьмасовну ялынлы сейлевлерини таьсири булан алдангъан тав аскерлени тайпасы имамны асгерин ташлап, тавлагьа гете.

3. Батырмурзаевны прозасы кьумукь адабиятта гьакьыкьатгьа тарихи гезден багьа беривню токьташдыргъан ва инкьылапчы ёлну сайламакь заманны гертилиги ва загьматчы учун инг пайдалы экенни белгилеген. Шо проза озюню маьнасы ва чеберлик гючю булан А. Тахо-Годи, Т. Бийболатов, Ю. Гереев, Н. Ханмурзаев, А. Салаватов йимик дагьыстан публицистлеге ва язывчулагьа белгили таьсир этген.

ХАЛИЛ МУСАЕВ (МУСАЯСУЛ) ВА «ТАНГЧОЛПАН» ЖУРНАЛ

Дюнъягъа аты айтылгъан художник Халил Мусаев 1897-нчи йылда Гуниб округну Чох юртунда Исрапил наибни агълюсюнде тувгъан, огъар он йыл битегенде ата-анасы гечинип, герти етим бола. Тек агъалары Магъамматбек, Абдулкъадир ону гъайын этип тарбиялай, охута. Инисини сурат этив пагъмусу барны билип, ол юртда алма болагъан мердишли билим алгъан сонг, олар Халилни 1912 йыл Тифлидеги Петербург художественный академияны филиалы болагъан художественный училищеге охума сала. Бу охув ожакъда Германиядан гелген, уллу сынаву булангъы пагъмулу муаллимлер дарс бере болгъан. Биринчи курсданокъ Халилни пагъмусу ачылып, 1913 йыл ону Мюнхендеги Королевский художественный академиягъа охума йиберелер. Тек 1914-нчю йылда башлангъан биринчи дюнъя даву себепли болуп, Халил охувун бёлюп Дагъыстангъа къайтма борчлу бола.

2009 йыл Халилни юбилейине багъышланып арив безендирилип чыкъгъан буклетде айтылгъан кюйде, Дагъыстангъа къайтгъанда ол У. Буйнакский, М. Дахадаев, Ж. Къоркъмасов, А. Тахо-Годи, М. Хизроев, М. Мавраев ва олай озгелери булан тыгъыс байлавлукъ юрютген деп язылгъан. Бу буклетде Халил «Тангчолпан», Азербайжанда чыгъагъан «Молла Насритдин» деген журналларда чалышгъаны ва оланы чыгъарагъан редакторлар булангъы аралыкълары эсгерилме де эсгерилмей. Тек шонда Халилни Буравкъалада (Владикавказда) онгарылгъан выставкасы уьстюнлю кюйде оьтгени айтыла.

1921 йылда Х. Мусаев охуп билимин артдырмакъ, пагъмусун мугъкамлашдырмакъ мурат булан янгыдан Мюнхенге гете ва 1926 йыл охувун тамамлай. Бизин уьлкедеги бузукъ гьалланы билип болма ярай, ол ватанына къайтмай Германияда къала. Кёп йыллар Германияда яшап, чалышып Халилни пагъмусу чечекленип ол уллу даражалагъа етише, уллу художник гьисапда аты Европагъа белгили бола.

1936 йыл ону Дагъыстангъа багъышлангъан, кёп къужурлу суратлар булан безендирилип «Страна последних рыцарей» деген, немец тилде язылгъан къужурлу китабы чыгъа, сонг шо китап озге европа тиллеге де гёчюрюлюп чыгъа. Орус тилге гёчюрюлюп шо романтический къайдада яратылгъан китап бизин заманда чыгъа.

Экинчи дюнъя даву агъвалатлары Халилни кёп къыйнагъан, талчыкъдыргъан болма ярай. Давдан сонг совет гьукумат даву шартларында есир болгъан минглер булангъы совет адамланы къайтарма рази болмай. Шо заман Х. Мусаев озюнлю ювугъу, белгили къумукъ эмигрант Гъайдар Баммат булан минглер булангъы дагъыстанлыланы, кавказ бусурманланы азат этип, Тюркиягъа ва Европаны озге уьлкелерине янгы яшав къурмакъ учун йибере.

1948 йыл Х. Мусаев Америкагъа гёчюп, онда янгы яшав къурма чалыша, тек артындагъы йыл гечинип де къала.

2009 йыл ДНЦ-ни Тил, адабият, инче-саният институтунда болгъан, огъар багъышлангъан конференцияда художникни зор уллу пагъмусуна лайыкълы кёп макътав сёзлер айтылды, ол европа тиллени де билгенлиги эсгерилди, тек ол «Тангчолпан», «Молла Насритдин» журналларда чалышгъаны, озге тиллени уйренме къумукъ тилден башлагъаны ва къумукъ тилде инчесаниятгъа багъышлангъан макъалалар яза болгъаны айтылмады. Шо себепден мен Х. Мусаевни «Тангчолпан» журналда этген терен маъналы ишин шу макъаламда гёрсетме къаст этдим.

Халил Мусаев о замангъы Темирхашурада яшайгъан озге интеллигентлер йимик Т. Бийболатов яратгъан «Дагъыстан бусурманланы театр ва адабият жамиятына» къуршалгъан болгъан ва шоллукъда ол Т. Бийболатов, З. Батырмурзаев, Н. Батырмурзаев ва олай озге гёрмекли чалышывчулар булан иш гёрген. Х. Мусаев шо жамиятны тарихге, ана тилге, авуз яратывчулукъгъа, адабиятгъа, инчесаниятгъа, охувгъа, билимге байлавлу идеяларын толу кюйде къабул этген. Шо масъаланы чечмек – артда къалгъан дагъыстан халкълагъа кёмек этивде, оланы культура даражасын оьсдюрювде уллу роль ойнажагъын ол англай болгъан. Шо саялы да оьзюню шавлалы яратывчулугъу булан кёп пайдалы асувлу иш этген.

Эгер Т. Бийболатов журналны харжын кютеген нашири ва биринчи баш мугъарири (редактору), З. Батырмурзаев даимги мугъарири (ответственный секретарь), Н. Батырмурзаев экинчи баш мугъарири, А. Шамсутдинов учюнчу баш мугъарири болгъан буса, Х. Мусаев журналны кёбюсю номерлерини расми мугъарири (художественный редактор) болгъан ва ону гъар номеринде, дегенлей, оьзюню терен маъналы, тамашалыкъ тувдурагъан асарларын чыгъаргъан.

«Тангчолпанны» бетлеринде Халил тарихде болгъан ва шо заманда яшап турагъан кёбюсю чалышывчуланы, гъаракатчуланы суратларын этип чыгъаргъан. Шоланы арасында Шамилни, о замангъы гъукуматны ортакъчуларыны, юрюлюп турагъан дюнья давуну игитлерини ва олай оьзгелерин эсгерме болабыз.

Олардан къайры да, ону тарихге, фольклор сюжетлеге, о замангъы яшавгъа багъышлангъан суратлары да журналны бетлеринде чыкыгъан. Мисал учун, художник Кавказ давуну агъвалатларына багъышлангъан «Ильяс Къази Гимрада ва ону янында яралы» деген сураты бар.

Къумукъларда албаслы къатынгъа байлавлу айтылагъан хабаргъа гёре яратылгъан Халилни сураты – къужурлу асар. Хабаргъа гёре, уллу къаркъаралы, узун чачлы, уллу кёкюреклери булангъы оьтесиз къуватлы къатынлар агъачлыкъда яшай болгъан. Оланы гючу чачында бола болгъан.

Бир гъавчу агъачлыкъда албаслы булан къаршылашгъанда, ону чачын гесип алгъан. Чачы булан гючюн де тас этген албаслы гъавчугъа ирия болуп ону булан юртгъа гелип, уй къуллугъун кюте болгъан. Чачын тапма гъасирет албаслы уллулар уйде ёкъда яшлардан сорап

чачын тапгъан сонг, яшланы да къазангъа ташлап, бу уйню есин де «Бу уйде дагъы гъеч бир де эргиши болмасын», – деп къаргъап гетген болгъан.

Халил этген суратда уллу кёкюреклери, гьалкъалары да булангъы, уллу гёзлю бир залим къатын бир къолу булан пус уруп турагъан къайнар къазангъа яшны атагъаны, бириси къолу булан тапгъан чачын башына къаплап тутгъаны суратлангъан. Суратда уйню ичи, дёгерек тюнгюлюгю булангъы отбаш, ону хырында бырынгъы сыныкъ чыракъ, тамда илинген минчалар, межемейиллер суратлангъан. Ачылгъан эшиклерден таба уйлери булангъы орам, адамланы сюлдюрлери гёрюне.

«Тангчолпанны» бетлеринде Халилни сатира суратлары да чыкъгъан, ону орусча «Доктор медицины» деп ат салынгъан суратында уйню ичи, тёшекде ятгъан аврув, ону къырыйында олтургъан къатыны, бир затлар охуйгъан молла, союлагъан тавукъ, мачийлер суратлангъан. Молла аврувгъа ва ону къатынына булай айта: «Шу тавукъну къаны булан мен дуа язарман, сен тез сав болурсан. Бу тавукъдан буса, мен озюме шорпа этермен», – дей. Балики, Ю. Гереев озюню 20-нчы йылларда язылгъан сатира хабарларын шу суратны гёргенде язма башлагъандыр.

Халилни бирдагъы сатира сураты гъайран къалдыра. Ону аты «Дагестан на досуге». Суратда тавлу къатын эрини башында бит излейгени гёрюне. Художник озюню сураты булан «Дагъыстанлылар озлени бош заманын муна шулай ишлер булан оьтгере», – деп айма сюйген.

Халилни инг де къужурлу сураты деп айтма ярай ону «Дагъыстанны унутулгъан йырлары» деген суратына. Ону гёрюнюшю булай: тавну тик бетинде ерлешген, ярты бузулгъан бекликлери булангъы тав юртну алдында мунглу йыр айтагъандай меселде бири бирине ошамайгъан тав опуракълар гийген уьч тавлу къатын эретуруп токътагъан. Олар Дагъыстан тас этген эркинликни мунглу йыр булан англатагъан дай. Къатынланы ортасында токътагъан бийик бойлу тиштайпаны ва огъар эки янындан сыйынып, башларын ону инбашларына янтайтгъан къатынланы гёрюнюшюнде уллу пашманлыкъ, къайгъы сезиле.

Оланы алдында буса къаламы сынгъан, яланбаш, къуш къанатлы, олтургъан къарт бырынгъы жыкъыны согъа. Бу гёрюнюш де кёп тюрюлю пашман ойланы тувдура.

Биз озлени гъакъында айтагъан чакъы зат Х. Мусаевны уллу хыяллары болгъанлыгъына ва ону сийрек ёлугъагъан къурч пагъмусуна шагъатлыкъ эте.

«Тангчолпан» журналны бетлеринде Х. Мусаев янгыз суратлар чыгъарып къоймагъан, ол сурат этив инсаниятгъа багъышлап, тап таза къумукъ тилде озюню «Эстетика – жан азыгъы» деген къужурлу макъаласын да чыгъаргъан.

Авторну айтывуна гёре, чебер яратывчулукъ лап да бырынгъы заманлардан берли яратыла, оьсе геле. Чебер яратывчулукъ не учун тарыкъ болгъан экенин англата туруп, эстетика гъис инсанлагъа инсанлыкъ тувулунгъан замандан берли хас. Инсан бырынгъы

заманлардан берли табиатда ва гъар-бир затда аривлукню, гёзелликни излей ва таба гелген. Гёзеллик инсанны ашдан тойдуруп сувукъдан сакълап, вагъши къыр жанлардан къоруп болмай буса да, инсан ону даим излей, неге тюгюл эстетика гъисни огъар табиат берген. Муна шо саялы да дей Х. Мусаев инсан бырынгъы заманлардан берли озыню опурагъын, савутун, уюн, эшигин аривлеме, тюрлю оювлар ва боявлар булан безендире гелген.

Ону токъташдыривуна гёре, культурагъа, илмугъа, билимге ес болгъан адам озыню айланасын гъар-бир аригъ зат булан безендире. Шону булан ол озыню эстетика талапларын кюте. Шолар инсанны жан азыгъы болуп токътай, олсуз ол озыню яшавун толу гёрмей. Инсанда шо гъисни барлыгъы ону дюньядагъы бары да жанлардан айыра.

«Тангчолпан» журналда адабиятгъа, инсаниятгъа багъышлангъан макъалардан З. Батырмурзаевни «Театр не затдыр», Н. Батырмурзаевни «Адабият язагъанларыбызгъа бир-эки сёз», Т. Бийболатовну «Эстетика – жан азыгъы ва музыка» ва янгы табулгъан «Театр ва музыка» деген макъалаларын эсгеребиз.

*1917-1918 йылларда чыкъгъан
«Танг-Чолпан» журналланы жыллары*

Салав АЛИЕВ,
филология илмуланы
кандидаты

ЭСДЕЛИКЛЕР

Бизге Дагъыстан университетде охуйгъан йылларыбызда дарс береген Нугъайны гиччи уланы, Зайналабитни иниси Абдулгъамит Батырмурзаев оъзюню атасыны ва агъасыны гъакъында къужурлу маълумат гелтирип, гъар кимге эде къалардай хабарлай эди.

Абдулгъамит Нугъаевич булай дегени мени къулакъларымда сьерулу макъам болуп бугюнлерде де чалына:

«Мен сизге айтайым, яшлар, уьстенсув къарайгъанлагъа атабызны да, агъайымны да гъеч бир-бирине ошамасдай хасиятлары бар эди.

Атабызны къарсалап, къабунуп бир керен сама гёрмедим. Янгыз мен тюгюл, ону ёлдашлары да атамны шолой таныгъан эдилер. Шонча да сабур-саламат тута эди чи, эсинге гелир эди – огъар Тенгири минг йыл оьмюр бергендир деп ойлашмай болмай эдинг.

Агъайымны хасияты буса бюс-бютюнлей башгъа. Бир гюнде минг йыл яшама сюегендей шонча да шолой жагъ тутар эди оъзюн, эсинге гелер гъалигине бомба болуп атылып гетер шу деп. О замангъы ону ёлдашлары (Б. Астемиров, А. Салаватов) агъайымны шо хасиятын билип, ону сувурулгъан къылыч булан ва экиге минген тюбек булан тенглешидирип хабарлай эди...

Атабыз айта туруп нече керен де эшитгенмен, 1914-нчю йыл биринчи давун башлагъан деп, сенсен шу давну башлагъан деп, Англияны королюна шо оъзюне ошашлы алымда къоркъувлар берип кагъыз язып йиберген деп, агъайымны охувундан къувалагъан болгъан. Билемисиз, атабыз агъайыма шону айтып бетлегенде о не айтгъан: «Король болгъан булан о инсан тюгюлмю?» – деп жавап берген болгъан. Зайналабитни оъзюню хасият турушу да, оъзюн тутагъан кюю де, гертиден де, М. Лермонтовгъа, ону игити Печоринге оьтесиз парх береген гезиклери бар эди. Гёрюнуп тура эди, мен ону гъали ойлашып билемен, гертилей де, алгъасап яшама, яшавунда кёп затны башына чыгъарма къасты булангъы адам эди».

Яшав инсанны объмюрюню арт мюгълетинде де тергеп къарай буса ярай. Нугъайны ва Зайналабитни къысматы шогъар шагъатлыкъ этеген бир ачыкъ мисалдыр. Герти токъташгъан документлер булай хабар бере:

«1919-нчу йылны сентябринде Нугъайны, ону ювугъу Узун-Гъамитни алып гетип, деникинчилер Хасавюрт туснакъгъа салып бегетелер. Клас душманланы къара жазасы алданокъ гесилип гъазир болагъаны белгили. Буса да, сайки масала, Нугъайлагъа ойлашма заман берип къарайлар. Душманны къасты – арт мюгълетде сама да инкъылапчыланы юреклерин сыныкъдырмакъ... Контрреволюциячы тав гъукуматны вакиллери Нугъайны айры кабинетге де чакъырып: «Сагъа суйген чакъы харж да болур, къой большевиклени ёлун, уланынгны да къайтар, гёч Грозныйге, газет де чыгъар, озьюнню газетингни», – дегенлер. Нугъай душманны гъакъылыны сайлыгъына кюлемсиреп: «Мен сизден гъеч тилейгеним ёкъ, намарт болуп минг оьлгюнче, бир оьлген къолай. Намусуна намарт чыкъгъанлар бизин тухумда бир де болмагъан. Мен юрютмей туруп болмайгъан ишлеримни юрютдюм. Гъали энни сиз билгенни сиз этигиз!» – деген.

Революцияны душманлары 1919-нчу йылны сентябринде Нугъайны ва ону уланы Зайналабитни гюллелеп оьлтюргенлер. Амма революция булан бирликде олар тутгъан ёл оьрлюк алгъан. Игит ата ва улан бизин халкъгъа ону къудратлы ёл гёрсетивчуолери болуп даимликге берилген ва къалажакъ.

Зайналабитни иниси Абдулгъамит Батырмурзаевны гъакъындагъы эсделиклеримни бир гесеги.

Мен Дагъыстан университетини филология факультетини Рус-дагъыстан бёлюгюню студентимен. Бу 1955-1960 йыллар.

Бизин къумукъ группада охуйгъан 16 яш барбыз. Кёбюбюз уланларбыз, арабызда уьч къызыяш да бар.

Бизге ана тилден ва языкознаниеден дарс береген ва лекциялар охуйгъан Дагъыстанда инг белгили ожакъдан чыкъгъан Абдулгъамит Нугъаевич Батырмурзаев эди. биз, мени йимик, айрокъда, Яхсай школада Нугъайны ва ону къагъруман уланы белгили революционер, шаир ва язывчу Зайналабитни яшавундан эшитип де, охуп да оьзгелерден эсе яхшы англавуьуз бар эди. Ону игитлиги гъакъында биринчилей Хасавюрт районну Къандавур юрт школада 6-нчы класда охуйгъанда ана тилден дарс береген бизин бек сюеген учителябиз Алаватов Шагъсолтан айтып эшитген эдим. Бир де эсимден таймай: шо дарсда биз «Абдулланы йырындан» англав ала эдик. Учителябиз дарсдагъы оьзюню сёзюн тамамлай туруп, булай дегени: «Яшлар Абдулла батырлар гъар халкъны арасында, арты уьзюлмей болуп тургъан. Бизин якълы Зайналабит Батырмурзаевны гъакъында эшитгенигиз бармы?»

Мени янымда олтурагъан Бозигит еринден:

– Бар, бизин юртда Зайналабит деген гиши бар, – деп, бютюн класны кюлкюге толтуруп къойгъан эди.

Учитель сёзюн узата туруп:

– О яхшы, мен башгъа бизге хоншу юрт Яхсайдан чыкыгъан Зайналабит Батырмурзаевны айтаман, совет гьукуматны душманлары оьзюне тапанча тиреп кьоркьув берме кьарагъанда да айтгъан сёзюнден, тутгъан ёлундан таймайгъан, халкьыбызны гьакъ герти Абдулласы болгъан дегени мени кьулакъларымда гъали буссагъатда чалынып турагъан йимик. Шо мюгълетде класда тувгъан бир гъайран тамаша гъалны эсге алгъан сайын ичимден мени бир кьартыллав тутгъайдай боламан. Учителни столуна ювукъ партада олтургъан Абдулмежит учителге кьырыйында олтургъан Кьырымсолтанны гёрсетип:

– Учитель, Кьырымсолтан Абдулла, Зайналабит болмагъа суймей.

– Неге хари, не билесен? – деп сорагъанда, Абдулмежит:

– Кьырымсолтан «Абдулланы йырын» уйренмей гелген эди.

Муна, шо саялы, учитель.

Эсимде шо гюн, башгъа дарслары йимик Алаватов Шагьсолтанны дарслары уллу завхлукьну мюгълетинде эди.

Университетге охума тюшгенде бизге ана тилибизден дарс беривчю Абдулгъамит Нугъевич болуп кьалмакьны Шагьсолтан муаллимибизни «Абдулланы йырыны» ва Зайналабитни игитлигини узатылыву болуп кьалгъандай гёрюне эди.

Бизин студент йылларыбызда Абдулгъамит Батырмурзаев бизин бютюн республикада да ва ондан кёп арилерде тышда да, халкьны арасында аты белгили алим, илму чалышывчу адам эди. Бизге лекциялар охуй туруп, шо бир заманны ичинде Дагьыстанны Оьр советини председатели болуп да ишлей эди.

Абдулгъамит Нугъевич тышдан кьарагъанда бек оьзюн жагъ тутагъан, оьзюне де, бютюн айлнасына да бек талаплы янашагъан ва ишни вакътисинде – дарсларда лекциясыны барышында гьеч бир де бош хыяллыкьгъа, аслу темасындан ари чыгъып, хабарлавну суймес эди.

Абдулгъамит Нугъевич мен оьзюню кьаст этип охуйгъан студентлеринден экенни биле эди.

Гюз битип, кьышгъа таба, яман сувукъ тийип, мен больницада ятдым. Бу 1956 йыл болгъандыр. Больницадан чыкьдым. Группа экзаменлер берген кьумукъ тилден. Экзаменни Абдулгъамит Нугъевич оьзю ала эди. Факультетге баргъанда ахтарып кьарадым, сорадым. Абдулгъамит Нугъевич авруп ишге гелмейген гюнлер. Бизин группада учителябизни гёрме барма яхшы эди деген хабар болду. Шо борчну магъа да, бизин группадагьы Абидатгъа да тапшурду. Ондан кьайры да, деканыбыз: «Тийишли болжалында экзаменни берип тайдырмасанг, стипендия алмай кьалажакъсан» деген эди. Абидат Хасавюртгъа уьюне гетип, шагьарда ёкь эди.

Эсимде, жумагюн сагъат он экилеге деканат берген бакъдырив кагъыз да булан Абдулгамит Нугъаевич турагъан о замангъы Магъачкъаланы Уллубий Буйнакскийни аты къоюлгъан баш орамына, учителимни гѳрме де, экзамен берме де барайым деп юрюдюм. Билдим эшитип, оланы квартири тюбюнде алтын тюкен бар уйню экинчи къаты.

Тартына, уяла туруп экинчи къатгъа гѳтерилдим. Сол эшикни къакъдым. Бир гиччи яш эшикни ачып къарап, къайтарып ябып къойду. Арадан бир нече заман гетип билдим – бу Нугъаевични уланы Зиявутдин болгъан.

Бираздан эшик герилип ачылды. Учителибиз уьстюнде ятывлу чатма гийими булан:

– Гел, гел, гир гъали, Салев, – деп, мени озю ятгъан уьуне гийирди.

Мен мунда бары тартынывумну да унутуп, Абдулгамит Нугъаевични хабарлавуна тынглап бир сагъат ярым къалгъанмандыр. Тюзюн айтгъанда, негер гелгенимни, экзамен берме тарыкъмы, тюгюлмю? Учителим айтагъан гъайран тамашалыкъланы толкъунуна сингип батылып къалгъандай болдум. Сонг заманлар гете туруп, билдим шо гюн бизин сыйлы учителибиз озюню бир студентине йимик тюгюл, бир ювукъ ёлдашына йимик сыр чечеген заманы эди. Эсгерме тийишли, ахшам уйге къайтгъанда мен бугюнгю ёлугъувумну атабызгъа да айтдым ва уйренчликли болуп юрютеген гъар гюнлюк тептериме де къысгъача яздым. Студент ёлдашларыма кѳп керенлер хабарлагъанмандыр. Заман табып, шо гюнню ва ондан сонггъу Абдулгамит Нугъаевич ва ондан сонггъу ону уланы Зиявутдин булангъы танышлыгъыбызны натижасын язагъаным хыйлы бола, гъалиге тамамланмай къалып тура.

Амма шу ерде шо гюнгю ёлугъубузну вакътисинде Абдулгамит Нугъаевични лакъырларындан бизин халкъны биринчи журналы болгъан «Тангчолпан» ва инкъылыпчы газетибиз «Ишчи халкъ», печат къурумлагъа нечик ат къойма тийишли деп о замангъы белгили жамият-политика чалышывчуланы ортакъчылыгъы булан генгеш ойнаме гюнлеринден бек гъайран тамаша маълумат берип хабарлаву айрокъда къыйматлыдыр деп эсиме геле.

Абдулгамит Нугъаевич атасындан эшитип, башлап газет чыгъарывну ва огъар ат къоюв заседаниесини гъакъында булай деди:

«Иш Темирханшурада бола. Жыйында Ж. Къоркъмасов, Н. Батырмурзаев, Абусупиян Акаев, С. Къазбеков, Уллубий Буйнакский ва дагъы да бир нечелер бола. Арагъа бир масъала салына – газет чыгъарма таман чакъы харж, мал жайылгъанмы, къачан чыкъма башлай ва газетге не деп ат къоябыз? Гъакълашывну барышында уллулар: Къоркъмасов, Абусупиян ва бирдагъылар «Мусават» деп ат къоюп узатмакъ яда тюрк дюньясында белгили газетлени чыгъывунда Къырымдан, Азербайжандан яда Тюркиядан уьлгю алмакъ деген масаланы сала болгъанлар. Бу генгешдеги жагъиллер буса, башында

С. Къазбеков, У. Буйнакский, айрокъда З. Батырмурзаев газет де ва ону аты да инкъылап гюнлерине тыгъыс аралыкъда болгъанны сююп, талап сала болгъанлар. Эки де якъгъа къулакъ асып тынглап турагъан Нугъай Батырмурзаев генгешни ахырына сѣз алып, булай дей: «Эки де якъ талапланы дурус айта. Эфендилер, мен оъзюм де газетибизге «Ачыкъ сѣз» деп ат къояйыкъ деп айтма хыялым бар эди. Гелигиз, бу гезик жагъиллени таклифине авайыкъ. Неге? Биз барыбыз да билебиз, янгы дюнъяда газетни аслу борчу – бугюнюбюзде тангалабызны яратмакъ. Мен шолай англайман. Шо къастда «Мусаватлыкъ» да (тенглик) болсун, шо къастда таза халкъчылыкъ да болсун. Тек унутмайыкъ – жагълыкъны баш тармагъы – яшлыкъда. Гелигиз, жагъиллер айтагъангъа рази болуп, газетибизге олар айтгъан кюйде «Ишчи халкъ» деп ат къояйыкъ» деген.

Жыйындагъы бары да Нугъай айтагъангъа разилик билдирип, бири бирин къучакълап, къол алышда къутлама башлагъанлар.

Шоллукъда биринчи милли газетибиз «Ишчи халкъ» яйылып халкъыбызны разилигин къазангъан.

Абдулгъамит Нугъаевич «Тангчолпан» журналгъа ат къоюв генгешни гъакъында булай деди. Бу дагъы да къужурлу деп эсиме геле. Бу генгешге кѣплер жыйыла. Алдынгъы йимик – ой пикру жайылгъанланы дюнъя къаравларына гѣре, тюрлю-тюрлю болгъан. Мунда арагъа «Дирилик» (возрождение), «Чолпан», «Янгы Дагъыстан», «Танг адамлар», «Янгы заман» атлар ойлашына. Ж. Къоркъмасов Туркияда чыгъагъан «Чолпан» деген журнал чыгъарылгъанны эсгерип, шолай ат къойсакъ ошамай къалмас эди деген оюн айта.

Нугъай оъзю буса, я «Янгы заман» яда «Тирилив» (янгырыв) деп ат къоймакъны яны болгъан.

Зайналабит ва Солтансайит буса, оъзлер Хасавюртда къургъан «Танг Чолпан» кружокну да эсге алып, «Танг адамлар» (янгы адамлар) деп ат къоймакъны тиреп салып, оъзлени платформасын яшавгъа чыгъарма сюе болгъан.

Полемика тогъушувланы бир гъара сейир болма къоюп, Нугъай дагъы да сѣз алып айтгъан дей:

«Мен айтагъан атныкъояйым, гелигиз эки де якъны бирлешдиривно ёлун тутайыкъ. Сѣз ёругъуна айтгъанда, Бакюге баргъанда лакъырны заманында билдим, Зайналабит эфенди де гъали мен айтагъангъа ава. Гелигиз, гелигиз, Жалалитдин айтагъанны да, Солтансайит булан бизин яш айтагъанны бирлешдирейик, журналыбызгъа таза къумукъча «Тангчолпан» деп ат къояйыкъ», – деп шу генгешге ахыр салгъан.

Шоллукъда, бизин халкъны милли журналы «Тангчолпан» 1917-нчи йылдан тутуп кѣплени харж кѣмеги булан чыгъарылма башлагъан.

ЭСГИ «ТАНГ-ЧОЛПАНДАН» БИР-НЕЧЕ МАТЕРИАЛЛАР

Биз тиюнде гелтирген текстлер – гьалиден 100 йылар алда басылып чыккыган «Тангчолпан» журналны эсги (арап язывлу) бетлеринден алынган. О текстлердеги сёзлени алда бар кююнде кююп, бизин журналыбыз учун ажамчадан гьали кюлланаган кирил язывгьа транслитерация этип Гьасан Оразаев гьазирлеген.

О заманларда язылган текстлерде оьзге тиллерден, айрокьда арап тилден, алынган сёзлер оьтесиз кёп санавада кюллана болгьанны охувчуларыбыз гёрежек. Шо саялы, олай калималагьа, эсгиленген яда гьалиги кюмуку тилибизде кюлланмайган сёзлеге, сонг да адамланы ва ерлени хас атларына Гьасан Оразаев онгарган баянлыкьларынанглатывлары да кюшуп беребиз.

**Зайналабит
БАТЫРМУРЗАЕВ**

ИСМАИЛ-БЕК ГЬАСПИРИНСКИНИ¹ ЭСГЕРИВ

Бугюн – тюз уьч йыл, туташ муслиманлыкь дюньясы оьзюню чинк уллу тарбиячысындан, чинк уллу муаллиминден, чинк уллу мугьарриринден² айрылгьандыр. Бу айрылыв – гьар бир таза юрекли муслиманы, гьар-бир тюрк-татар баласын йылатгьан-улутгьан бир айрылывдыр. Бу айрылыв саялы, русийя муслиманларыны «таракькьы-первер»³ яшлары башчысын-байракьчысын тас этген.

Бирлик-бирлешмек ичун⁴ нечик ва не ерден башлап урунмагьа гереклигин билмес бир гьалгьа гелген эди. Дюньяны чинк кюркьунчлы сагьатларында кёп кьыйынлы ёллардан миллетни сав-саламат алып чыккыган, эл учун, миллет ичун, ислам учун оьзюню оьмюрюню кёп уьлюшюн битдирген бу уллу муаллим, бу уллу мугьаррир, туташ муслиманлыкь дюньясына муаллим – Исмаил-бек Гьаспирински женабларыдыр⁵.

Ислам ва тюрк дюньясыны чинк уллу мужагьаддиди⁶ болгьан Исмаил-бекни – бу генг дюньяны гьар-бир мююшюндеги муслиманлагьа хыйлы кёмеклери тийген. Гьиндистан, Афгьаныстан, Иран,

Тюркестан⁷, Тюркия⁸, Мисри⁹, Арабистан йимик муслиман эллерин кыйдырып, муслиманланы дердин¹⁰, муслиманлар не ерде неден кыйналагъанлыгъын оъз гёзю булан гёрюп, муслиманлыкъны уяндырмакъ чараларын тийишли кюйде излеген гиши, туташ муслиманланы арасында биргине-бир Исмаил-бек женабларыдыр.

Бугюн 12-нчи сентябирде аны¹¹ дюньядан гетивюне уъч йыл болмакълыгъы саялы, бютюн муслиман эллеринде аны жанына дуалар багъышланажакъ, бютюн муслиман эллери бугюнго гюнни уллу гьурмет булан къаршы алажакъ¹². Бугюн болгунча бизин дагъыстан[лы]ларны арасында Исмаил-бекни ким экенлиги, аны муслиманлагъа этген къуллукълары гъакъкъында бир зат да язылмагъан эди.

Бу мугътарам¹³ устазны¹⁴ дюньядан чакъсыз гетивюне бугюн Дагъыстанда къайгырар, башгъа муслиман эллери йимик, Дагъыстанда да муслиманлыкъны чинк уллу мужаддидине таза юрекден [дуалар] багъышлар. Аллагъ огъар къабрында¹⁵ рагъатлыкъ берсин, Амин!

(З.Б. Яхсайлы).

3. Батырмурзаевни макъаласына бир-нече баянлыкълар:

¹ **Исмаил Гаспринский (1851-1914 йй.)** – дюньягъа белгили кырым-татар миллетли алим, жамият чалышывчу ва журналист. Ону алдында, Бахчасарайдагъы «Зинжирли» деген мадрасада яхсайлы Зайналабит Батырмурзаев (*бу макъаланы автору*) охуп билим алгъан.

² **Мугъаррир** (*арап сёз*) – язывчу; журналист.

³ **Тарракъкъи-первер** (*арапча ва фарзча сёзтагъым*) – жамият ва маданият яшавда алгъа чыкъмакъны якъчысы, прогрессист.

⁴ **Ичун** (*эсги языв гёлемде къоллангъан*) – учун.

⁵ **Женаблары** – (*адамны сыйлап-гьурметлеп айтылагъан сёз*): «сизин оърлюгюгюз», его превосходительство, господин.

⁶ **Мужаддид** (*арап сёз*) янгыртывну якъчысы, реформатор.

⁷ **Тюркистан** – Туркестан, Орта Азияны ва Гюнбатыш Китайны умуми аты, о ерлерде яшайгъан халкъланы аслу яны – тюрк миллетлер.

⁸ **Тюркия** – Турция

⁹ **Мисри** – Египет.

¹⁰ **Дертин, къайгысын.**

¹¹ **Аны** – ону (И. Гаспринскийни).

¹² **Къаршы алажакъ** – къаршылажакъ.

¹³ **Мугътарам** (*арап сёз*) – гьурметли, абурлу.

¹⁴ **Устаз** (*фарс сёз*) – терен билимли касбучу ва уъретивчу адам.

¹⁵ **Къабурунда.**

3. Батырмурзаевни ажамча язылгъан тарих асарын гъазирлеген ва текстине баянлыкълар язгъан Гь. Оразаев.

Зайналабит БАТЫРМУРЗАЕВ

ДАГЪЫСТАН ТАРИХИНЕ БИР КЪАРАВ

(Дагъыстан гъакъында тарихи хатиралар¹)

МУКЪАДДИМАТ ²

Сёзюбюзню башлагъынча алдынъерли бир гесек тарих илмуну гереклиги гъакъында лакъыр да этейик. Тарих – эки тюрлю: тариху умуми, тариху хусуси.

Тариху умуми – дюнъяны яратылышындан заманыбызгъа ерли дюнъядагъы инсанланы башындан оьтген гъалланы болгъан кююнде белгили этеген бир илмудур.

Тариху хусуси – янгыз бир миллетни башындан оьтген гъаллардан хабар береген бир илмудур. Масала, «Дагъыстан тарихи» – тариху хусуси жумласындандыр³.

Бир миллетни тарихи – ону бютюн барлыгъын, болгъанлыгъын, кемчилигин, артыкълыгъын, яшавун, гъюнерин толу кюйде гёрсетеген бир гюзгюсюдюр. Бир миллетни оьрленмеклигине кёмек этеген, аны⁴ оьтген талайлы гъалларын эсгерип, аны тарбия этеген – аны тарихидир.

Тарихин тас этмеген миллет, [гъатта] оьзюнден гючлюлеге янчылып, оьзюню эркинлигин ёйса да, ахыры бир азатланажакъ, оьзюню кьолундан алынган ихтиярларын кьолуна алып, оьзюню бурунгъу⁵ эркин яшавуна есси болажакъдыр.

Тарих – адашган миллетлени ёлбашчысы, абдыраган миллетлени кёмекчиси, азапланган миллетлени ёлдашыдыр.

Нечесе юз йылланы боюнда Тюркияны кьолунда магъкум⁶ болуп турган Юнаныстанны⁷, 19-нчу асруда⁸ айрылып оьзбашына бир пачалыкъ болмакълыгына себеп – Юнаныстанны бютюн дюнъягъа белгили болган бурунгъу макътавлу тарихи, аны оьтген арив яшавун эсге салаган «Илиада» деген узун йырлары, Афинадагъы⁹ бурунгъу юнан¹⁰ маданиятыны жанлы далиллери болган бурунгъудан кьалган уйлер, харабаларыдыр. Муна булар бары да Юнаныстанны чинк кыйынлы гюнлеринде юрегине балгам болган, гележекге инамлыкъ тувдураган, шулайлыкъ булан о затлар Юнаныстангъа оьз анасы йимик тарбия берип оьсдюргендир.

Тарихи тас болган, тарихден хабары болмаган миллет – азатлыкъ (гьуррийят) гюнлеринде де адашыр! Не ёлдан, къайсы якъгъа багъып барса эсен-сав къалажакълыгъын билмес! Шолайлыкъ булан, якъ-якъдан ташып гелеген миллият¹¹ ташгъынларына ихтиярсыз¹² кьошулуп, белгисизликлер арасында билимсиз кьалыр.

Биз дагъыстанлылар гъали болгъунча тарихден гёз юмуп яшадыкъ, не тёбенленмеклигибизни себеплерин, не оьрленмеклигибизни кюйлерин

акътармадыкъ! Шо саялы, бурунгу, оьктем, макътавлу яшавубуз сёндю, йылы къанымыз сувуду! Тарих охумагъанлыгыбыз саялы, оьз тарихибизни унутмакълыгыбыз саялы, бизде «ватанчылыкъ», «миллетчилик» тойгъулары¹³ къалмады. Дюнъяны яратылышындан бугюнге ерли болуп оьтген гъаллардан гъапыл¹⁴ къалдыкъ. Башгъалар оьзлени тарихлерин гёнгюнден охурдай эсинде сакъламагъа къаст этип айланагъанда, биз – девлени, аждагъаланы, албаслыланы ва башгъа минг тюрлю ёмакъланы эсибизде сакълап, къылыкъсызландыкъ. Башгъалар – эл учун, миллет учун чалышып, оьзлени тарихлерине макътавлу япракълар къошдулар. Биз бусакъ – бурунгу асил адатларыбызны да унутдукъ. Башгъалар – уяндылар, биз – гъали де ухлайбыз¹⁵! Не инкъылап¹⁶ къавгъалары, не гъуррийят¹⁷ еллери бизин уяндырмады!

Башгъалар – бу гюнлерде оьзлени бары да гюнчюн бирикдирип, оьзюню барлыгъын бир этип гёрсетип, оьзюню яшамакълыгы учун ябушмагъа гъазирленип тургъанда, биз –тюрлю-тюрлю партиялагъа бёлнююп, халкъыбыз учун маъналы бир къуллукъ этип бажармадыкъ. Бизин иш башындагъы адамларыбыз – оьзлени бу хаталары саялы, янгыз Дагъыстанны алдында тюгюл, бютюн дюнъяны, бютюн тарихни алдында масхара¹⁸ болдулар.

Башгъалар – инкъылап гюнлери дюнъяда гъаман тувагъан гюнлер тюгюл экенин билип, булай гюнлерде башгъа заманда бир юз йылдан бажарылмайгъан затланы бир гюнден бажаргъанда, бизин иш башындагъы адамларыбыз – аланы¹⁹ бажарывлукъларына тамаша болуп, авузларын да ачып, къатып турдулар...

Биз оьрленмекликни суйсек, тас болгъан тарихибизни излемеге, излеп тапмагъа герекбиз!...

Гъали «Тангчолпанда» бёлюк-бёлюк болуп басылмакъ учун, тёбенде гёрюлежек «Паругърамма»²⁰ – къайда булан тартип²¹ этилген «Дагъыстан тарихине бир къарав»²² деген макъалаларда, тюрлю тарихлерден чёплеп алынган, Дагъыстан тарихини тас болгъан япракъларындан бир парчасыдыр²³. Нечесе йыллардан бери²⁴ ёкълукълагъа гёмюлген, уьстюне къанлы топракълар теберилген, къайгъылы гёзьяшлар тёгюлген Дагъыстан тарихин янгыз мен тиргизип бажармасман. Бу Дагъыстан учун къайгъырагъан, Дагъыстан зиялилери²⁵ биригип къаст этмеге тийишли борчудур.

«Паругърамма»

1. Дагъыстанны жагърафия²⁶ агъвалы.

а) Дагъыстанны бурунгу дазувлары²⁷;

б) Дагъыстанны агъвалу табиийясы²⁸;

ж) Дагъыстан ичинде яшайгъан къавмлар²⁹ гъакъында жагърафи ва этногърафи³⁰ маълумат;

д) Дин ислам Дагъыстангъа гиргенче алдынъериги аны

агьвалу сиясийя ва ижтимаъийя³¹, дин, урф³² ва адатларына бир кьарав...

2. Дагъыстангъа дин исламны гиривю.

а) Фатигъ Абил-Муслимни³³ Дагъыстанны алыву;

б) Дин исламны туташ Дагъыстанда кьабул этивю...

3. Дагъыстанда Абил-Муслимни ислагъат³⁴-реформа кьуруву.

а) Бу заманда Дагъыстанны сияси ва ижтимаъи³⁵ якъдан турушу;

б) Ислам гьукуматлары булангъы аралыгъы...

4. Татар-магъолланы³⁶ чыгъыву.

а) Ва натижасы;

б) Ислам падишагълыкъларында³⁷ инкьыраз³⁸-тёбенлешмек;

ж) Бу төбенлешмек аврувуну Дагъыстангъа да югъуву...

5. Акъсакъ Темирни чыгъыву.

а) Дагъыстангъа сапары;

б) Акъсакъ Темирни гъакъкъында Дагъыстан халкъыны арасында легенда-къыссалар³⁹.

6. Русийяны⁴⁰ Дагъыстангъа биринчи сапары

(Дагъыстанда гьуррийят учун мугъарабаланы⁴¹ башланыву).

а) Бу сапаргъа дагъыстанлыланы кьаршы туруву;

б) Русийя асгеринин⁴² кьайтыву.

7. Надиршагъны чыгъыву.

а) Дагъыстангъа чабыву;

б) Дагъыстанда енгилеп кьачыву.

8. Русийяны экинчи сапары.

а) Бу заманда Дагъыстанны турушу.

9. Уьчюнчю сапары.

а) Дагъыстанны сияси ва ижтимаъи турушу.

10. Дёртюнчю сапары.

а) Иран-Русийя муъагъада⁴³ (дыгъары);

б) Натижа.

11. Дагъыстанда хан-шамхаллыкълар.

а) Буланы гъакъкъындан бир аз муталагъа⁴⁴ ва мулагъазалар⁴⁵;

б) Шамхаллыкъланы битивю;

ж) «Къзакълыкъ».

12. Бийликлер.

а) Буланы уьстюнден бир аз лакъырды⁴⁶.

13. Имам Мансурну⁴⁷ чыгъыву.

а) Натижа;

б) Аби-Мансурны таржамагъалы-биографиясы.

14. Гъази-Мугъаммадны⁴⁸ чыгъыву.

а) Натижа-результат;

- б) Таржамагъалы⁴⁹.
15. Имам Гъамзатны⁵⁰ чыгъыву.
а) Натижасы;
б) Таржамагъалы.
16. Имам Шамилни⁵¹ чыгъыву.
а) Шамилни 25 йыллыкъ давлары гъакъында муъаррихлени⁵² терен муталагъалары⁵³;
б) Шамилни къолгъа барыву;
ж) Себеплери;
д) Дагъыстангъа аны авур тийивю саялы къозгъалгъан гъижрат⁵⁴ масъаласы.
17. Алибек-гъажини⁵⁵ чыгъыву.
а) Истанбулда къурулгъан пулан⁵⁶. Шу заман Русийя-Тюркийя мугъарабасы⁵⁷ башланыву;
б) Алибек-гъажини бажарывсыз къалыву;
ж) Оълую;
д) Таржамагъалы.
18. Дагъыстанда урф, адат ва адабийят (халкъ адабийяты), халкъ шаирлери, халкъ музыкъасы.
19. Дагъыстанда илму ва маъариф⁵⁸.
а) Уламалар⁵⁹;
б) Мактап ва мадрасалар;
ж) Эгилик-янгылыкъ къавгъалары;
д) Мактап ва мадрасалардагъы бошлукъ. Мадрасаларда ахлакъ⁶⁰ ва тарбия.
20. Дагъыстанда тарикъат супулукъ.
21. Дагъыстан зиялилери⁶¹ арасында интибагъ⁶²-уяныв гъаракатларыны барышы.
«Дагъыстан тарихине бир къарав» деген макъалалар шу «Паругъраммада» эсгерилген затланы уьстюнден сейлежек. Иншаъ Аллагъ.

* * *

«Тангчолпанны» оьтген номирасында⁶³, умуман⁶⁴ «тарих» илмуну гереклигинден, миллетлени арасында «тарихни» не даражада къадиси⁶⁵ барлыкъны, – аз буса да билдирмеге къарагъан эдик! Гъам⁶⁶ Дагъыстанны, шу къагъруманлар ожагъы болгъан Дагъыстанны, къагъруманлыкълар булан толу болгъан тарихини унутулгъанлыгъын, агъар⁶⁷ къарав болмагъанлыгъын, аны⁶⁸ герексынагъанларыбыз бек аз экенлигине пашманлыгъыбызны да эсгерген эдик.

Андан⁶⁹ башгъа да, булай авур, булай масъулийятлы⁷⁰ (-соравлу) ишни бойнуна алмакъ бек къыйын экенлигин бек ачыкъ биле эдик. Тек ят миллетлер оьзлени тарихи булан макътанып, бек аз гъюнер булан белгили болгъан адамларын да бек гъюрметлеп юройгенде, биз – дюньяда къагъруманлыкъ булан танылгъан дагъыстанлылар

– оьзюбюзню тарихибизни унутмакъ – уллу хорлукъ! Мен де, бир дагъыстанлы йимик шо хорлукъну гётерме болмай, оьзюбюзню уьстюбюзден шону тайдырмагъа къаст этежекмен. Энди башлайыкъ сёзюбюзге.

ДАГЪЫСТАН виляятны⁷¹ 25792 мураббаъ⁷² (-дёртгюл) сатгьи⁷³ (-уьстю) болуп, алты юз он алты минг уьч юз токъсан эки (616392) халкъы бардыр⁷⁴. Дагъыстан виляяти тогъуз округъ (=нагъия⁷⁵)гъа пайлангъандыр: 1) Темирханшура, 2) Гъуниб, 3) Андийи, 4) Авар, 5) Гъазигъумукъ, 6) Хайдакъ-Табасаран, 7) Кюра, 8) Самур, 9) Дарги. Муна шу округлардыр.

Дагъыстанны бурунгъу дазулары: гюнтувуш якъдан – Хазар-Каспи денгизи, гюнбатыш якъдан – Чергес тавлары, къыбладан –Гюржистан, темиркъазыкъдан – «Терик» йылгъасыдыр⁷⁶.

Дагъыстанны агъвалу-табиъийасы⁷⁷ – тюрлю еринде тюрлючедир. Масала, тав ерлерини гъавасы таза ва пайдалы буса да, тюз ерлеринде, денгизге ювукъ ерлеринде – яйда – бек исси бола, ерлери сабан сюрмек учун онгайсыз, ашлыкъ битеген авлакълары бек аздыр. Дагъыстан вилятын «Каспи» денгизине тёгюлеген «Солакъ» ва «Самур» сувлары сугъарадыр.

* * *

Биз бу макъалабызда Дагъыстанда яшайгъан халкъланы «илмул-акъвам – этногърафи» гъалларын баян этежекбиз.

Озокъда, Дагъыстан йимик увакъ къавмлар булан толгъан, араларында ижтимаъи⁷⁸ яшавну ёкълугъу саялы, табун-къабилалар⁷⁹ да оьзлени айры «къавм» деп гысаплангъан, оьзлени жагъиллиги, илмусызлыгъы саялы оьзлени тарихи анъаналарын⁸⁰, ата-бабаларыны силсиласын⁸¹ унутгъан халкъланы къайсы жынсдан, къайсы миллетден экенин, аланы⁸² «илмул-акъвам – этногърафи» гъалларындан сёйлейгенде, бир-бир ерлерде янгылышлыкълар тюшсе де ярай. Андан⁸³ башгъа да, Дагъыстан тарихи гъакъкъында бугюн болгъунча муслиманча бир-эки асар-китап язылгъан буса да, бизин Дагъыстанда тарих язагъанларыбыз вакъиъа-гъадисаланы⁸⁴ эсгеренде, мугъакамасыз⁸⁵, тергевсиз, далилсиз эсгермеклиги саялы, гъалиги асруда олай тарихлеге инамлыкъ аз бола. О кюй булан язылгъан тарихлер – халкъ умут этген пайданы бермей.

Машгъур муъаррихлени⁸⁶ умуми тарихлеринде де Дагъыстан ва Кафказ гъакъкъында бек аз сёйленген. Тек дагъыстанлыланы урф-адатлары булан Дагъыстанда туруп таныш болгъан рус зиялилеринден⁸⁷ Дагъыстан тарихине агъамийят бергенлери болгъан. Шоланы къасты булан, Дагъыстанда яшайгъан къавмланы тарихи ва ижтимаъи гъалларындан сёйлейген бир-эки салмакълы⁸⁸ асар-китаплар язылгъан.

Биз де тёбенде охулажакъ сатруланы⁸⁹ шо китаплардан пайдаландыкъ. Дагъыстанда яшайгъан халкъланы этногърафи гъалларын сёйлейген заманда, англамагъа тынч болсун деп, эки бёлюк этип эсгермекни багъыйлы гёрдюк.

Бир бѣлюгю – Дагъыстанны Русийя гьукуматы бийлегенче алдыерли халкълар. Экинчи бѣлюгю – Дагъыстанны Русийя бейлеген⁹⁰ сонг, Дагъыстанда ерлешген гелгинчи халкълардыр.

Дагъыстанны Русийя гьукуматы бийлегенче алдыерли Дагъыстанда яшагъан къавмлар шулардыр: 1) аварлар, 2) даргилер, 3) кюрелилер⁹¹, 4) гъазигъумукълар⁹², 5) чеченлер, 6) къумукълар, 7) азарбайжанлар, 8) татлар, 9) ногъайлар, 10) черкеслер, 11) асатинлер⁹³, 12) гюржюлер, 13) жугъутлар, 14) эрменилер, 15) къазакълардыр⁹⁴.

Дагъыстанны Русийя гьукуматы бийлеген сонг, Дагъыстанда ерлешген халкълар: 1) руслар, 2) паляклар⁹⁵, 3) немислер ва башгъалардыр.

Бизин сѣзюбюзню Дагъыстанны Русийя бийлегенче алдыерли Дагъыстанда яшагъан къавмлардан таба башлайыкъ.

* * *

Дагъыстанда тюрлю увакъ къавмлар яшай. Булар мунда не замандан бери ерлешгенлиги гъакъкъында тарихлерде инамлы маълумат тапмакъ бек къыйын. Тек тюрк-магъол жынсыны бѣшюгю⁹⁶ болгъан «Асиядан» Исикул⁹⁷ ва Алтай тавларындан, «тарих» къуршамагъан бек эрте заманлардан бери агъа гелген инсан ташгъынындан тюрлю йырмакълар⁹⁸, тюрлю заманларда тюрлю атлар булан айтылып, Дагъыстангъа, Хазар-Каспий денгизинден Къара денгизге ерли яйылгъанлар.

Дагъыстан – тюрк-магъол уругъларыны⁹⁹ Яврупагъа¹⁰⁰ таба болгъан чапгъынлыкъларына ёл болгъан. Бу чапгъынлыкълар нечесе юзйылланы боюнда арасы уъзюлмей юрюлген. Тюрк уругъларындан болгъан авар-мажар¹⁰¹ жынсы, алларына къагъруман ханларын салып, Яврупагъа мундан таба оьтгенлер. Атилла¹⁰² йимик макътавлу тюрк къагъруманы, артына тюрк-магъол жынсындан болгъан къоркъунчлу «гъунланы» да иертип, Европагъа бу топракълардан гетгенлер.

Андан башгъа, дюньяны чинк уллу «импиратур-пачаларындан» саналагъан Жингизхан¹⁰³ ва ону уланлары, Акъсакъ-Темирлер¹⁰⁴, арларына гъюнерли татар асгерин иертип, бу топракъланы гезегенлер. Шу гъаллагъа гѣре, машгъур муъаррихлер (тарих язагъан алимлер) Дагъыстанда яшайгъан увакъ къавмланы кѣбюсюн шо Европагъа чабывулдукъгъа барагъан тюрк-магъол асгеринден уъзюлген гесеклерден гысаплайлар.

Бу сѣзюбюзню герти этмек учун, Дагъыстанда къавмланы гъалына уьстден къарасакъ да таманлыкъ этежек. Масала, Дагъыстанда Гъазигъумукъ округда яшайгъан «Гюбечи»¹⁰⁵ деген бир юрт бар. Бу юртну халкъыны тили Дагъыстанда яшайгъан башгъа къавмланы тилине ошамай, биргине-бир юрт, оьзбашына – бир шива-легъжа¹⁰⁶ тюгюл – оьзбашына бир тил къоллай. Озокъда, бу юртну халкъын Дагъыстандан оьтеген халкълардан бир гесек деп ойласа тюгюл, башгъа затгъа ёрамакъ гелишивлю болуп гѣрюнмей¹⁰⁷.

Бугюн Дагъыстанда, тав ичлеринде, къоркъунчлу ярланы, бийик къаяланы тубюнде яшайгъан къавумлар да – машгъур муъаррихлени айтывуна гёре – бурун заманларда¹⁰⁸ хапарсыздан гелип таптап гетеген тюрк-магъол асгеринден сакъланмакълыкъ учун, о къыйынлы ерлеге ерлешген гючсюз увакъ къавумлар, не де къабила-табунлардан деп ёрайлар...

Герти, къышда да, язда да башындан къар таймайгъан, кёк булан объюшюп турагъан о бийик, о сувукъ тавларда яшамакъ, башлап, озокъда, бек къыйынлы, бек азаплы болгъандыр. Къышда да, язда да гъавасы алышынмайгъан бу сувукъ ерлени табиаты, бу къавумлагъа гелишип битгенче, озокъда, бу халкъланы кёбюсю къырылгъан, гъалак болгъанлардыр¹⁰⁹. Тек, бара-тура халкъ, табиатны бу авурлукъларына чыдамлыкъ гёрсетген.

Энди биз Дагъыстанда яшайгъан къавумланы кёбюсюн Яврупагъа чапгъынлыкъгъа барагъан тюрк-магъоллардан къалма гесеклер экенлигин сёйледи. Тек, мунда тил масъаласы бир аз ишни четинлешдире¹¹⁰. Бу къавумлар сёйлейген тил – тюрк-татар тили тюгюл. Сёзлени байланывунда да тюрк-татар тилине ошашлыгъы ёкъ. Сёзлерде де тюрк-татар сёзлери бек аз, бек сийрек.

Масъаланы шу къыйын ерин чечмек учун, янгыз шуну айтмагъа сюебиз: этногърафия – илмул-акъвамда (къавумланы не жынсдан экенлигин сёйлейген илмуда) тилге ончакъы уллу даража берилмей. Яъни¹¹¹, тарихде бир жынсдан болгъан бир къавум, тарихи себеплер...

* * *

Экиге айрылып, тилинде, адатында башгъалыкъ тувса да, этногърафия оланы эки къавум деп гъисапламай.

Энди биз аварларыны тюрк-магъол иркъинден¹¹² экенин эсгермеге сюебиз. Бу сёз, озокъда, башлап бек тамаша гёрюнер, тарихде буланы тюрк жынсдан экенин гючлю этген ишлер бек кёп.

Бугюн тюрк-магъол жынсны тарихи анъанатын¹¹³, ата-бабаларыны адатларын, ёлларын тюрклерде де яхшы билеген, объюню объюрюню кёп янын гюнтувуш халкъны тарихин гюнтюмеклик¹¹⁴ ёлунда битдирген машгъур фурансуз¹¹⁵ алими ва тарих язывчусу Леон Къагъун¹¹⁶ тюрклер-магъоллар гъакъкъында язгъан тарихинде, Иса пайгъамбар тувуп бешинчи асруда (юзйылда), финландлар¹¹⁷ булан мажар-венгирлени тюрклер булан бир жынс экенин, сонг тарихи себеплер, гъижратлар¹¹⁸ саялы башгъа-башгъа болгъанлыгъын сёйлеген, сонг айта: «Мажар-венгирлер булан башкъыр-д-татарлар арасында бугюн о къадар уллу башгъалыкъ бар чы, бурун¹¹⁹ оланы бир ватан, бир къандан, бир наслудан болмакълыгъын, алдын буланы тили, адаты, хасиятлары бир кюйде болмакълыгъын гертилемек бек къыйын, бек четиндир¹²⁰. Тек миляди¹²¹-Исадан бешинчи асруда буланы арасында гъеч башгъалыкъ ёгъеди».

Энди аварлар булан мажарланы бир жынсдан экени гъакъкъында «Тариху къавум турки» деген тарихни сагъиби¹²², Эдилбою¹²³ татарыны

машгъур муъаррихлеринден Гъасан Аталъабаш деген алим гиши, «Тюрк къавумланы тарихи» деген китабында айта: «Аварлар булан мажарлар – экиси де бир къавум, тиллери, адатлары да бир. Бугюн, Кафказ тавларында яшайгъан аварлардан башгъа, бурунгъу аварлардан къалгъан тухум ёкъ. Бурун авар-мажарлар бу ерде гъукумат сюргенлиги гъакъында тарихи риваятлар¹²⁴ кёп. Андан¹²⁵ башгъа да, Иставрапул гъубернасында¹²⁶ «Мажар» деп аты булангъы бир юрт бар. Тарихлерде бу юртну бурунгъу мажарлардан къалгъан юрт деп гъисаплана...

Гертiley де, бизин мажарлар булан аралыгъыбыз болгъанлыгъын, аланы¹²⁷ бу топракъларда яшав къургъанлыгъын эсибизге салырдай сёзлер бизин бурунгъудан къалгъан йырларыбызда да табула. Масала:

«Къара къуш тюгюл, мажар окъ –

Тартгъан сонг, бий-оьзден деп сорарму?»...

Андан башгъа да, халкъны арасында – мажар арба, мажар ун, мажар будай, мажар тюбек йимик сёзлер сёйлеме. Озокъда, бу сёзлени бизин арабызда къолланмакълыгъына бир себеп болмагъа герек. О да – бизин булан мажарланы бир вакъыт¹²⁸ къомшулукъ¹²⁹ этгенлигибиздир.

Тек, Дагъыстан тарихине этген къуллукълары булан танылгъан мутаваффы¹³⁰ Казубиски¹³¹ женаблары¹³², аварланы тюрк-мажар жынсындан болгъанлыгъын инкар эте. «Авар» деген сёз – олагъа къумукълар айтагъан сёз дей. «Авар» деген сёзге де – «тынч турмайгъан, пакъыр» деген маъна эте.

«Авар» деген сёзге булай маъна этмек, мени англавума гёре, о къадар тюз тюгюл. Эгер «авар», «аваралы», «аваралыкъ» деген сёзлеге булай маъна бермек яраса да, «авар» деген сёз – тюрк-къумукъ сёзю тюгюл, фарс сёзю. Бу сёз къумукъларда юрютюлсе де, иран, азербейжан тюрклеринден алынып айтылагъан сёз. Бу сёз бизин тилибизге гиргени – муслиман дин бу якъгъа гелген сонгдур. Неге десе, муслиман дин гиргенче, бизин фарслар булан аралыгъыбыз болгъанлыгъы гъакъында тарихлерде маълумат ёкъ.

Тек аварлар булан къумукъланы, ислам дин бу якъгъа яйылгъанча алдынъерли де, бу ерлерде яшагъанлыгъы белгили!

Бугюн Дагъыстанда авар тил булан сёйлейген халкъ (Казубискини 1915-нчи йылгъы гъисабына-истатистикасына¹³³ къарагъанда), эркеги-къатыны булан 164921 жан болуп гъисаплана. Бу гъисапгъа, Авар, Анди, Гъуниб оькрюглеринден¹³⁴ башгъа, шагъарларда яшайгъанланы гъисабы да...

(Арты бар)¹³⁵

(«Тангчолпан». №№ 4-8. Темирханишур, 1918 й.)

3. Батырмурзаевни тарих асарына баянлыкълар:

- 1 Хатиралар – эсделиклер, эсге салывлар.
- 2 Мукъаддимат (*арап сѣз*) – баш сѣз.
- 3 Жумласындандыр – бѣлюгюндендир.
- 4 Аны (*эсги къумукъ языв тилинден*) – ону.
- 5 Бурунгъу (*диалектдеги гѣлеми*) – бырынгъы, эсги девюрлердеги.
- 6 Магъкум (*арап сѣз*) – тутулгъан гъалда.
- 7 Юнаныстан – Греция пачалыгъы.
- 8 Асру деген – арапча: «бир юз йыллыкъ бир заман» деген маънадыр.
(3. Батырмурзаевни оъзюню баянлыгъы).
- 9 Греция пачалыкъны тахшагъары Афйны.
- 10 Юнан – грек миллет.
- 11 Миллият – миллетчилик, янгъз миллетине ян тартагъанлыкъ.
- 12 Ихтиярсыз – (*мунда*): оъзюню къасты-гъаракаты булан тюгюл, оъзлюгюнден, хапарсыздан, оъзю де билмейген кюйде.
- 13 Тойгъу (*тюрк сѣз*) – сезив, гъис.
- 14 Гъафил (*арап сѣз*) – къапул, хантав.
- 15 Юхлайбыз.
- 16 Инкъылап (*арап сѣз*) – тюбюкъарадан алышынывлар, революция.
- 17 Гъуррийят (*арап сѣз*) – гъурият, азатлыкъ.
- 18 Масхара (*арап сѣз*) – (*мунда*): кюлкюге-мысгъылгъа тийишли.
- 19 Оланы.
- 20 Паругърамма (*грек сѣз*) – программа, муратнама, гѣзалгъа тутулгъан къастны-муратны яшавгъа чыгъармакъ учун алданокъ онгарылгъан гезиги-низамы.
- 21 Тартиб (*арап сѣз*) – тартип, ёрукъ, низам, гезик.
- 22 Зайналабитни бу асары 1918-нчи йылда чыкыгъан «Тангчолпан» журналны 4, 5, 6, 7, 8-нчи номерлеринде басылгъан. Амма 6-нчы номеринде, асарны атындагъы ахырынчы бир сѣз алышдырылып берилген: «Дагъыстан тарихине бир назар» деп. «Назар» деген арап сѣз де – къумукъ тилдеги «къарав» деген сѣзге маънадаш (бир маъналы) бола.
- 23 Парча (*фарс сѣз*) – увакъ, гиччинева зат, гесек, бѣлюк.
- 24 Бери (*диалектде*) – берли, тутуп, башлап, уруп, бу якъгъа.
- 25 Зияли – ярыкълангъан; интеллигент.
- 26 Жагърафия (*грек тилден баш алагъан сѣз*) – география.
- 27 Дазув – дазу, гъат, гесим.
- 28 Агъвалу табийийсы – табият гъаллары.
- 29 Къавм (*арап сѣз*) – къавум, тайпа, тухум.
- 30 Этногърафи (*грек сѣз*) – этнография, гъар тюрлю халкъланы ва къавумланы тувумун, яйылывун, тарихи-мадани аралыкъларын, яшавун-турушун ахтарагъан илму тармакъ. (Арапча: илмул-акъвам).
- 31 Агъвалу сиясий ва ижтимаъийя (*арапча сѣзтагъым*) – политика ва жамият булан байлавлу гъаллар.
- 32 Урф (*арап сѣз*) – адат.
- 33 Фатигъ Абил-Муслим – бусурман таварихчилер язгъан сѣзлеге гѣре, Абул-Муслим (яда: Абумуслим) VIII-нчи асруну аввалында арап асгерлени башчысы болуп, Кавказны гюнтувуш бойларына, Дагъыстангъа гелген ва бу ерлерде биринчилей ислам динни яйгъан. Ону атына тагъылгъан «Фатигъ» ат – арап тилде: давда елевчу демек бола.
- 34 Ислагъат (*арап сѣз*) – яхшы янгъа багъып тюзлевлер, реформалар.
- 35 Сияси ва ижтимаъи (*арап сѣзлер*) – политика булан ва жамият яшав булан байлавлу.
- 36 Татар-магъоллар – тюрк ва монгол жынслы халкъ.
- 37 Падишагълыкъ (*тамуру фарс сѣз*) – пачалыкъ.
- 38 Инкъыраз (*арап сѣз*) – чѣгюв, тѣбенлешив, тѣбен тюшюв, гючсюз болув, сѣнюв. Падишагълыкъ – пачалыкъ.
- 39 Къысса (*арап сѣз*) – хабар; авуздан айтылагъан таварих.
- 40 Русийя – Россия, Орусият.
- 41 Мугъараба (*арап сѣз*) – ябушув, тутушув, уруш; дав.

- 42 Орусланы асгерини.
- 43 Муъагада (*аран сѣз*) – разилешив, дыгъар, ярашыв.
- 44 Муталаъа (*аран сѣз*) – ахтарыв; ой, пикру, къарав.
- 45 Мулагъаза (*аран сѣз*) – пикрулашыв, ойлашып къарав.
- 46 Лакъырды – сѣз, сѣйлев, лакъыр (диалектде: лакъырт).
- 47 Имам Мансур – 1785/6 йылларда мычыгышлагъа баш болуп, оруслагъа къаршы ябушмагъа чыкыгъан адам.
- 48 Дагъыстанны биринчи имамы гимралы Къазимагъаммат. Ол 1830-1832-нчи йылларда орус асгерлеге къаршы ябушувлар юрютген.
- 49 Таржамагъал (*аран сѣз*) – биография, оьмюрбаян.
- 50 Дагъыстанны экинчи имамы Гъамзатбек. Ол 1834-нчю йылда Хунзахны ханыны тухум-тайпасына къаршы ябушув юрютген. Хунзахны межитинде тавлулар ону оьлтюрген.
- 51 Дагъыстанны ва Мычыгышыны имамы Шамил 1835-1859-нчу йылланы узагында орус асгерлеге къаршы давлар юрютюп, сонг оланы къолуна есир болуп тюшген.
- 52 Муъаррих (*аран сѣз*) – тарихчи, историк, тарихни ахтарагъан алим.
- 53 Къара: 44-нчю баянлыкъ.
- 54 Гъижрат (*аран сѣз*) – гѣчюп гетив, башгъа ерге гѣчюв, башгъа уьлкеге гѣчюп яшав, эмиграция.
- 55 Алибек гъажи – 1877-нчи йылда орус гъукуматгъа къаршы чыкыгъан мычыгышланы башчысы.
- 56 Пулан (*латин сѣз*) – план, гѣзалгъа тутулгъан къаст.
- 57 Къара: 41-нчи баянлыкъ.
- 58 Маъариф (*аран сѣз*) – билимлер; билим берив, охутув.
- 59 Улама (*аран сѣз*) – бусурман алимлер.
- 60 Ахлакъ (*аран сѣз*) – къылыкъны, эдепни юрютеген ёллары.
- 61 Къара: 25-нчи баянлыкъ.
- 62 Интибагъ (*аран сѣз*) – уянив, айыгъыв, англайгъан болув, жагъланыв. (Мунда арыкъландырывчулукъ гъаракаты гъакъында эсгериле.
- 63 Журналны номериде.
- 64 Умуман (*аран сѣз*) – умуми гъалда, бютюнлейине.
- 65 Къадрис (*аран сѣз*) – хидири, агъамияты; къыйматы, багъасы.
- 66 Гъам (*фарс сѣз*) – ва, дагъы да, ондан къайры да, ондан башгъа да.
- 67 Агъар (*эсги къумукъ языкъ тилде*) – огъар.
- 68 Ону.
- 69 Ондан.
- 70 Масъулиятлы (*тамураран сѣз*) – жаваплы, бек агъамиятлы, арагъа чыкыгъан суалгъа (масъалагъа) жавап излеп тапмагъа герекли.
- 71 Виляят (*аран сѣз*) – эл, уьлкени хас бир бѣлюгю. (Мунда Россия империяны составына киреген «Дагъыстан областны» гъакъында сѣз юрюле).
- 72 Мураббаъ (*аран сѣз*) – квадрат.
- 73 Сатгъи (*аран сѣз*) – майданы, ери, уьстю.
- 74 З. Батырмурзаев 1918-нчи йылда язгъан бу асарында гелтиреген маълуматлар шексиз кюйде о замангъа гѣре тюз болгъандыр. Тек гъалиги девюрдеги Дагъыстан Республиканы халкъыны санаву, тутагъан ери-майданы, халкъыны санаву бюс-бютюнлей алышынгъан. Гъалиги заманда, арадан юз йыл оьтген сонг, мунда эсгерилеген маълуматлар тюбюкъарадан башгъача болгъан.
- Тек бу асарда язылгъан маълуматланы гъали тарих маънасы бар.
- 75 Нагъия (*аран сѣз*) – административ-территория бѣлюк: область, район ва оьзге тюрюлю. Мунда, Орус пачалыгъы 1867-нчи йылдан берли «Дагъыстан областны» составында къургъан 9 округланы гъакъындан айтыла. (Дагъыстанда Совет гъукуматы къурулгъан сонг буса, ишлер-гъаллар тюбюкъарадан нече-нече керен алышывлукълагъа тарыгъан).
- 76 «Дагъыстанны» тарихи гъакъкъында сѣйлемеклигибиз саялы, Дагъыстанны янгыз бурунгъу дазувларын эсгердик. (Асарны автору Зайналабитни оьзюню баянлыгъы).
- Йылгъа (*бир-бир тюрк тиллердеги сѣз*) – оьзен.
- 77 Къара: 28-нчи баянлыкъ.
- 78 Ижтимаъи (*аран сѣз*) – жамият.
- 79 Къабила (*аран сѣз*) – тухум, къавум.

- 80 Анъана (*аран сѣз*) – традиция, адат.
- 81 Силсила (*аран сѣз*) – бир наслуну (тайпаны) шынжыр йимик болуп арт-артындан тагъылып гелеген вакиллери, родословие, генеология.
- 82 Оланы.
- 83 Ондан.
- 84 Вакъиъа (*аран сѣз*) – болгъан иш, оьтген агъвалат, гертилей де болгъан гъакъкъыат.
- Гъадиса (*аран сѣз*) – болгъан гъал, агъвалат.
- 85 Мугъакама (*аран сѣз*) – ойлашып къарав, тергеп къарав, тюшюнюв.
- 86 Къара: 52-нчи баянлыкъ.
- 87 Къара: 25-нчи баянлыкъ.
- 88 Салмакълы – гѣрмекли, тутмакълы, мекенли.
- 89 Сатру (*аран сѣз*) – сатыр.
- 90 Елеген.
- 91 Кюрелилер – лезги къавумлар.
- 92 Къазикъумукълар, лак халкъы.
- 93 Асатинлер – осетин халкъы.
- 94 Къзакълар – мунда, Терик сувну бойларында ерлешген, оруслар озълеге «терские казаки» дейген халкъ.
- 95 О девюрлерде Россия империяны къолунда болгъан Польшадан гѣчюп гелген адамлар, поляклар.
- 96 Бѣшюк (*диалектде*) – бешик, гъайлек. (Мунда «анабашы, инг башлап ерлешген ери» деген маънада къоллангъан.
- 97 Гъалиги орус карталарда озъюне «Иссык-куль» деп айтылагъан уллу ойтанлыкъ ерлер, кѣл ва область Къыргъызыстанны топуракъларында ерлешген.
- 98 Йырмакъ – озъенни бутагъы, агъым сувну тармагъы.
- 99 Уругъ (*бир-бир тюрк тиллерде*) – тухум, тайпа; жынс.
- 100 Яврупа – Европа.
- 101 Аварлар ва мажарлар – бырынгъы тюрк халкъланы бѣлюкleri. Оланы аввалда яшагъан ерлери аслу гъалда гъалиги Ставрополь крайны бойларында болгъан. Буса да, олар бѣлюнюп, гъалиги Дагъыстан тавларындагъы Хунзах бойлагъа ва Венгриягъа (Мажаристангъа) гѣчюп гетгенлер ва ондагъы ерли къавумлар булан къатнашып-бирлешип яшап къалгъанлар. Мисал учун, Хунзахда «Мажарилал» деген тухум бар; Венгрияны халкъы гъали де «мадъяр» деп озълер озълени белгилейлер.
- 102 Гъунлар (оруслар олагъа айтагъан аты: «гунны») деген бырынгъы тюрк къавумну башчысы Аттила. Ол, 434-453-нчу йылларда, гъунланы асгербашчысы гъисапда, Европаягъа гъужумлар этип, ондагъы кѣп халкъланы дагъытгъан.
- 103 Монгол империяны 1206-нчы йылда къургъан сонг, ону ханы ва асгербашчысы гъисапда, Чингисхан 1227-нчи йылгъа ерли Азияда хыйлы халкъланы ва Бырынгъы Рус уьлкесин елеген ва оланы гючлю даражада дагъытгъан. Ондан сонггъу наслулары да давланы хыйлы йылланы боюнда давам этип тургъанлар.
- 104 Акъсакъ-Темир (Тимур, Тамерлан) – Орта Азиядан чыкъгъан асгер башчы ва Самаркандда тахшагъары булангъы пачалыкъны амири. Ол къыпчакъланы Алтын Орда деген пачалыгъын бузгъан, сонг да Ирангъа, Кавказгъа, Индиягъа ва хыйлы озъге ерге барып дагъытывчу давлар юрютген. Ол 1396 йылда Дагъыстанны елемек мурат булан гелген болгъан.
- 105 Гюбечи (орус тилде: Кубачи – гъалиги Дагъыстанны Дахадаев районундагъы юрт. Онда ва ону ювугъунда ерлешген Ашты, Сулевгент, Амузги ва Шири деген юртларда яшайгъанланы тилине айрыча бир гюбечи тил деп айтыла (*Магомедов А.А.* Кубачинский язык. Тбилиси, 1963). Амма кѣбносю ахтарывчуланы пикрусуна гѣре, гюбечилени тили айрыча бир тил тюгюл, дарги тилни диалектлерини бириси.
- 106 Шива (*фарсча сѣз*) – сѣйлейген кюй, айтылыш, акцент. Легъжа (*аранча сѣз*) – диалект, бир тилни ерли формасы.
- 107 Андан башгъа да, «Гюбечи» деген юрт – татар сѣзю: гюбе устасы деген сѣз. Гюбечилер озълер де кѣп заманлардан берли садакъ-савут йимик затланы ишлейлер ва башгъа затларда да дагъыстанлылагъа гюнерде санъат-усталыкъгъа алдынчылыкъ этелер. (Бу баянлыкъ озъю З. Батырмурзаевники).
- Зайналабитни уьстде гелтирилген баянлыгъында къоллангъан бир-нече сѣзге гиччирек англагъытв берейик. 1) «Татар» деп мунда умуми кюйде «тюрк» деген маъна гѣзалгъа тутула.

Неге десе, «гюбе» деген сөз янгыз татар тилде туююл, озге тюрлю тюрк тиллерде де кьоллана.

2) Санъат (*аран сөз*) – саният, касбу, усталыкъ.

108 Бырынгы, алдынгы девюрлерде.

109 Гъалак болмакъ – оьлмек, бузулмакъ, пуч болмакъ.

110 Четимлешдире, четимлик тувдура, кыйын эте.

111 Яъни (*аран сөз*) – яни, демек, башгалай айтгъанда.

112 Иркъ (*аран сөз*) – жынс, жура, тайпа, тамур, раса.

113 Анъанат (*аран сөз*) – традиция, уйренчикли кыйда, адатлангъан кюйлер.

114 Тютюмеклик – ахтарывчулукъ, илму ёлда излевчулюк.

115 Француз, франциялы.

116 Эсгерилеген алимни китабы француз тилде чыкыгъан: L. Cahun. Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origins à 1405. Paris, 1896.

117 Финлер, финляндиялылар.

118 Къара: 54-нчю баянлыкъ.

119 Бурун (*диалектде*) – бырынгы заманда, эжелги девюрлерде.

120 Четин – четим, авур, кыйын.

121 Милляди (*аран сөз*) – христиан тарх.

122 Сагъиби (*аран сөз*) – еси; автору, язгъан адам.

123 Эдилбою – Волга бойлардагы.

124 Риваят (*аран сөз*) – халкъда айтыла туруп гелеген сөз, авуз-авуздан бериле гелген хабар, легенда.

125 Ондан.

126 Ставропольская губерния, гъалиги Ставропольский край.

127 Оланы.

128 Вакъыт, вакът (*аран сөз*) – вакъти, девюр, заман.

129 Къомшулукъ – хоншулукъ.

130 Мутаваффы (*аран сөз*) – оьлген, гечинген.

131 Е.И. Козубский (1851-1911 йй.) – Темирханшурадагы училищаны дарс беривчюсю болгъан. Дагъыстанны тарихинден ахтарывлар этген. Бир-нече китаплар ва уллу макъалалар язып, печатдан чыгъартгъан. Мисал учун: «К истории Дагестана», «Из дагестанской старины», «Взгляд на судьбы Дагестана», «История Дагестанского конного полка», «История города Дербента», «Очерки истории гор. Темир-Хан-Шуры» ва башгъалары.

132 Женаблары – биревню атын гьюрметлеп айтагъанда кьолланагъан сөз яда сөзтагъым: агъа, господин, его Превосходительство...

133 Статистикасына, адамланы санав якъдан ахтарывлар этип, оланы составын, яшав-туруш гъалларын анализ этеген илму гъа гёре.

134 Округларындан.

135 Мунда «арты бар» деп эсгерилсе де, Зайналабитни бу асары гелеген 9-13-нчю номерлеринде ёкъ. Къарагъанда, журналны 4-нчю номериндеги язылгъан бу тарихи асарны «Программасы» толу кюйде яшавгъа чыгъармакъ учун имканлыкълар болмай кьалгъан. Артындагы 1919-нчу йылны октябринде ону деникинчи жаллатлар оьлтюргенлер.

3. Батырмурзаевни ажамча язылгъан тарих асарын гъазирлеген ва текстине баянлыкълар язгъан Гь. Оразаев.

ИСМАИЛ-БЕКНИ ТАРЖАМАГЪАЛЫ¹

Пайдадан бош болмас бугъай деп, бу ерге Исмаил-бекни² таржамагъалын да язмакъны тийишли гёребиз!

Исмаил-бек Къырымда Багъчасарайны³ ювугъунда Авчикёй деген ерде 1851 милядиде⁴ дюньягъа гелгендир. Исмаил-бек – къырым бийлеринден Мустафа-мирзаны огълудур⁵. Муслиманча охугъан сонг, рус гъарбия мактабында⁶ тафсилу илми этмишдир⁷.

Андан⁸ сонг Аврупагъа⁹ сеягъат этип¹⁰, дюньяны чинк оьрленген гьалларын гёрюп, «дюнья» деген бир уллу китапдан кёп маъналы дарслар алгъандыр. Русийяны¹¹ ва Орта Асияны кёп якъларын кыдырып, муслиманланы гьаллары булан яхшы кюйде ашна¹² болгъан.

Бир хыйлы заман Багъчасарай шагъарында «гъарадскъой гъалава»¹³ болуп тургъан сонг, пачалыкъ къуллукъну халкъ учун пайдасы ёкълугъун билип, андан тайып, артда кёп кыйынлыкъ булан русча-муслиманча бир гъазет¹⁴ чыгъармагъа изну алгъан.

О гъазет де – отуз дёрт йылдан бери уьзюлмей гелеген «Таржаман»¹⁵ гъазитасыдыр.

«Таржаман» чыкъгъан заманда Русийядагъы муслиманланы арасында гъазит чыгъармакъ деген ой чы къайдан босун¹⁶, гъазетни пайдасын англайгъанлар да ёкъ эди деп айтардай бир къарангылыкъ заманыды.

Шо къадар къарангылыкъдагъы, шо къадар ухудагъы¹⁷ халкъны Исафил *алайгъи ссаламны* сюрю йимик уяндыргъан аваз – шексиз «Таржаманны» авазы эди.

1896 йылларда «Таржаман» гъазитасыны гъар бир чыкъгъан нёмири¹⁸ Истанбулгъа 16-17 минглеп йибериле эди. Андан башгъа да, муслиман мамлакатланы¹⁹ гъар бир ериндеги жагъилликни²⁰ себеплерин янгыз оьзлени ана тилинде янгы усул²¹ булан охугъан мактап-мадрасалары ёкълугъу экенге, «усул жаид»²² мактапларында башлап Исмаил-бек женаблары²³ Къырымда ачып, анда охуп чыкъгъанлар барысы да оьзлени халкъыны арасында яйып, шотайлыкъ булан, муслиманланы яхшы кюйде гёзю ачылгъан эди.

Исмаил-бек 1914 санасы 12-нчи сентябирде Багъчасарай шагъарында дюньядан гетди. Жаназасында 10-15 минг муслиманлар гъазир болгъан бир айны узагъында муслиман гъазетлеге дюньяны гъар буччагъындан таъзия телгъырамлары²⁴ гелип, муслиман динни дослары бу уллу ислам мужаддидини²⁵ дюньядан гетмеклигине оьзлени къайгъыргъанын билдиргенлер эди.

Гъажи Сатигъгъажиев,²⁶

12 сентябрь. Хасавюрт.

(«Тангчолпан». № 3. Темирханиура, 21 сент. 1917 й.)

Сатигъгъажиевни макъаласына бир-нече баянлыкълар:

- 1 Таржамагъал (*арап сѣз*) – биография.
- 2 Исмаил-бек Гаспринский (1851-1914 й.) – машгъур къырым-татар алими, жамият чалышывчу ва журналист.
- 3 Багъчасарай – 1783-нчю йыл болгъунча девюрде Къырым ханлыкъны тахшагъары. (Орусларда ону аты «Бахчисарай» деп юрюле).
- 4 Миляди – христиан тархы.
- 5 Огълу – уланы.
- 6 Гъарбия мактабы – военная школа.
- 7 Тафсилу илми этмишдир – толу даражада илму-билим алгъан.
- 8 Андан (*эсги къумукъ языв тилинде*) – ондан.
- 9 Аврупа – Европа.
- 10 Сеягъат этип – сапаргъа барып, гезеп.
- 11 Русийя – Россия, Орус пачалыкъ.
- 12 Ашна (*фарс сѣзю*) – ювукъдан таныш.
- 13 Городской голова, шагъарны баш гъакими, мэр.
- 14 Гъазет, гъазита, гъазит (*юнан-италиян сѣз*) – газета.
- 15 «Таржаман» – 1883-ден 1918-нчи йылгъа ерли Къырымдагъы Бахчасарай шагъарда басылып чыгъып тургъан газет. Ону атыны маънасы – таржумачы. Ишин къургъан редактору – И. Гаспринский болгъан.
- 16 Ой чу къайдан болсун...
- 17 Ухудагъы – юхудагъы.
- 18 Номери.
- 19 Мамлакат (*арап сѣз*) – уълке.
- 20 Жагъиллик – (*мунда*): «билимсизлик» деген маънада.
- 21 Усул (*арап сѣз*) – къайда, кюй; ёрукъ; метод.
- 22 «Усул жадид» (*арапча сѣзтагъым*) – «янгы къайда» (башгъача метод), XIX-нчу асруну 80-нчи йылларында арагъа чыкыгъан бу къайдагъа гѣре, яшланы арап гъарплагъа ва сѣзлени язывуна уйретеген кюю тынчлашдырылгъан. Къырымда биринчилей болуп бу янгы охув-язывгъа уйретив къайданы Исмаил-бек башлагъан ва обзюню умуми тюрк газетинде генг кюйде яйгъан.
- 23 Женаблары – «оърлюгю» («его превосходительство») деп гъюрметлеп адамгъа ону аты булан бирче айтылагъан сыйлав сѣз.
- 24 Таъзия телгъырам – къайгъырыш телеграмма.
- 25 Мужаддид (*арап сѣз*) – янгыртывну ёлун тутгъан адам, реформатор.
- 26 Биографияны автору эндирейлилерден болма ярай, неге тыюл эсе, Эндирей юртада Сатиаджиевлени тухум-тайпасы бар.

«Биографияны» текстин ажамчадан онгаргъан ва текстге баянлыкълар язгъан Гъ. Оразаев

ИТ ДОСЛУКЪ

(И. Крыловну тапшурмасы. Мутаржыми орусчадан А. Казибекөв)

«Гюндюз кьоркьунч ёкъ малда,
Бош нетейик, – деп, – кьатып»,
Гюн боюнда уьй алда
Болгъан эки ит ятып.

Бирисини аты Донмай –
Затгъа хатир этмежек,
Биревюси Алабай –
Тюшгенни кьоюп гетмежек.

Ярашывлу кююнде
Донмай булан Алабай
Къавгъа салмай уьюнде
Турмаса да ярамай.

Булар лакъыр этгенде,
Кьурдашлыкьдан сёйледи.
Сёзю огъар етгенде,
Юреклерин кюйледи.

– Шолай макътавлу затны
Юрютейик арада.
Тайдырмаса къ «ит» атны
Амал да ёкъ, чара да.

– Сен айтагъан герти, – деп,
Кьол узатды Алабай.
Донмай ишни герти этип,
Кьысып тутду кьарамай.

Дослукъ сююнч башланьп,
Шатлыкъ заман жанында,
Терезеден ташланьп.
Сюек тюшдю янында.

– Шуну кьоюп болман! – деп,
Тебинип чапды Алабай.
– Мен де кьуру кьалман! – деп,
Басып ябышды Донмай.

От йимик ябушувда
Кьурдашланы арасы.
Кьайдан чыкъды ачув да –
Бир сюек багъанасы.

* * *

Шулай гьар бир заманда
Учуз дослукъ иймеген:
Дослукъ – юрек яманда –
Бош сюекге тиймеген.

*(Ачакъан Казибекөвну таржумасы)
«Тангчолпан» № 10. Темирханишура, 1918 й.*

Гьазирлеген Гь. Оразаев

Нугъай
БАТЫРМУРЗАЕВ

**КЪАРАНГЪЫЛЫКЪДАН КЪАЧЫП,
ЯРЫКЪГЪА КЪАРАП ЮРЮДЮМ...¹**

1900 йылда яйны орта вакътилер июль айны ичиди. Гюн де бек исси (бюркев) болуп, уйде туруп да болмай, гъамангъы адатыма гёре, денгиз ягъагъа баргъан эдим. Барсам не гёрейим – денгиз гъамангъы денгиз тюгюл. Дюньядагъы гъар тюрлю махлукъдан² денгизде болмагъан геме ёкъ. Кими³ елкенин гётерген, кими диреглерин⁴ байлап айлана. Гъар не барыны да⁵ мурады – бир-биринден алгъа чыгъып оъзю матагъын хам халкълагъа⁶ сатмакъ, оъзлеге шолайлыкъ булан бир янгы базарлар излемек. Болса да, нечакъы елкен тургъузса да, елни сеси ёкъ болмакъ себепли, еринден тербетип болмайлар.

Янгыз бирлери тюгюл, бары да шол къаст булан айланалар. Гъеч бири де мурадына етишеген тюгюл.

Шол арада бир узун бойлу арыкъ гиши, капитан турагъан ерге минип, къычыра; «Ай инсанлар! Ай инсанлар! Ай ач гёзлю инсанлар! Етмедиму сизге? Нече мильён⁷ пакъыр-мисгинлени оъз пайдагъыз учун къурбан этгенигиз! Етмедиму сизге? Нече мильёнлар булан къатунланы тул этгенигиз! Етмедиму сизге? Орамларда тёгюлюп къалгъан оланы яшлары! Сизин зулмучу аякъларыгъызны тюрбюнде эзиллип, ёкъ болуп гетгенлиги! Ай зулмучу инсапсызлар! Бир уялыгъыз! Бир Аллагъдан къоркъугъуз! Таман этген зулмучуларыгъыз! Энди сама да пакъыр-мискинлени тавукълар йимик союп, къойлар йимик сыдырмагъыз. Энди сама о языкълар да билсинлер! Оъзлер не учун дюньягъа гелгенлигин. Бир баш гётерсинлер! Дюньяны гёрсюнлер!» – деп, дагъы да артында бир хыйлы сёзлер сёйледи. Мен бир аз яхшы англап болмадым.

Шо арада гемеде къуллукъ этегенлер бары да муну башына жыйылып, муну дёгерегиндеги гемелеге де толуп: «Яшасын! Яшасын!» – деп къычыра эдилер.

Шо гюн ишчи халкъда бек уллу шатлыкъ бар эди...

Шо заманда, бир сагъат чакъы да гетмей, кёп узакъдан бир геме гелегени гёрюндю. Гемени артында ювукъ бир къара булут да бар эди.

Муну гёрген заманда, бир къарт капитан халкъгъа шулай деп къычырды: «Ай халкъ, мундан къутулуп болсагъыз, къутулмакъны къайгъысын этигиз! Къутулурбуз деп чи эсиме гелмей. Бу давул⁸ - бу

ел – нече юз йылларда бир керен бола деп айта. Мен гөрмегенмен. Эгер мен эшитген кюйде буса, муну алдына кьаршы болгъан я геме, я шагьар, я агъачлыкъ, гьатта тавланы да кёп ерлерин бузгъан ерлери бар деп айталар. Энди нетесиз...», – деп халкъгъа кьарагъынчагъа, баягъы уллу геме де, кьара булут да етишип гелди, гемелени уьстюне.

Мен дагъы чыдап болмадым, икъгъа багъып къачдым. Адамланы бек къоркъунчу йылав тавушлары эшитиле эди. Мен къачувда даимлик этдим⁹. Дюнъя кьарангы, гьеч бир ер гёрюнмей. Уьч абат эркин юрюмеге кьоймай, гьаман уруп йыгъа.

Бек кёп къачдым, гечени-гюнню билмеймен, даим кьарангылыкъ. Гьалдан-гючден тайдым, амалсыз болуп ерде йыгъылдым. Гьар бир гиши гerti амалсыз болгъанда ялбарагъан шо уллу Аллагъгъа ялбардым: «Аллагъым! Мени шу кьарангы чёлде ессиз гьалак болгъан¹⁰ йимик гьалак этермукенсен¹¹? Ёкъ буса¹² дагъы ярыкъ дюнъяны гёрюмюкенмен?» – деп, яхшы сёйлеп де битмеген эдим, къулагъыма мен алдыерли эшитген тавушдан бир-эки сёзлер эшитилди: «Ай пакъыр мазлум¹³! Сен гьакълыкъдасан, сен зая болмассан. Тек гьаракат этип муна шо ярыкъгъа кьарап юрю! Къыйналсанг да, гёзюнгню ярыкъдан айырма!»

Сонг магъа да бир аз жан гирди¹⁴. Туруп юрюдюм, гьали де юрюймен...

(«Тангчолпан» журнал, № 10. Темирханишура, 1918 й.)

Нугъайны асарындагъы сёзлеге баянлыкълар:

1 Нугъай Батырмурзаевни бу гёчюрген асарына автор оьзю салгъан аты гёрсетилмеген. Биринчилей ахам язувда, 1918 й. ташбасмадан чыгъарылгъан «Тангчолпан» журналны 10-нчу номерини 2-нчи бетиндеги «Журналгъа ерлешдирилген затлар» деген сиягъда да, бугъар «Нугъайны макъаласы» деп, асарны хас аты гёрсетилмеген кюйде эсгерилип къала. Бизин журналыбызда, ахамчадан гьали къолланагъан кирил язув булан берегенде, макъаланы маънасына гёре, шу биз салгъан ат тийишли буса ярай деп ойлашабыз.

Эсгерип къояйыкъ, профессор А.М. Халилов этген русча таржумасында, бу хабарны аты – «Буран» деп гёрсетилген. (Акавов З.Н., Акавов Р.З. История кумыкской литературы нового времени... Махачкала, 2009. С. 321-322).

2 **Махлукъ** – гьар тюрлю жындагъы адамлар ва жанлар.

3 **Кими** (тюрк сёз) – бирлери, биревлер.

4 **Дирег** (тюрк сёз) – тирев. Мунда: елкенлер оьзюне бегетилеген узун къурухлар деген маънада.

5 Гьарисини.

6 **Хам халкълар** – сынаву-билими аз халкълар.

7 **Мильён** – миллион.

8 **Давул** – гючлю къавгъалы ел.

9 Къачывумну давам этдим.

10 **Гьалак болмакъ** – ёкъ болмакъ, оьлмек, оьлюмге тарымакъ.

11 **Гьалак этмек** – ёкъ этмек, оьлтюрмек, оьлюмге тарытмакъ.

12 **Ёкъ буса** – ёгъесе, яда.

13 **Мазлум** (арап сёз) – зулмулангъан, зулмуну тюрбюне тюршген.

14 **Жанландым**, гьаракатым къолайлашды.

*Нугъайны макъаласын гьазирлеген
ва баянлыкълар язгъан Гь. Оразаев*

Абусупиян АКАЕВ

КЪАТЫНЛАР

Аврупада¹ яшайгъан гъар бир миллет озълени падишагълыгъын озгелерден оздурмакъ учун, гъар не затдан пайдаланмагъа имкан бола буса, андан гъафул² къалмадылар. Шолай муратгъа етишмакъгъа³ инг уллу себеп: мактапланы, мадрасаланы кѣп этмакъда⁴, арив низамгъа салмакъда болмакъ саялы, инг аввал тиши-тырнагъы булан мактаплагъа къарышдылар. Мактапларда охувда-язувда не къадар низамлы болса да, яшлар чубукъ йимик къайсы якъгъа да иелеген заманында аналаны къолунда болагъан саялы, аналагъа да илму уйретип, маърипатлы⁵ этмеген чакъы заман мактаплардан юрекде бар кюйде маърипатлы гишилер чыкъмайгъаны белгили эди. Шону саялы мактаплар къатынлагъа-къызлагъа ортакъ болду.

Шол заман къатынланы охутмакъдан мурат – уйню тадбирин⁶ билип юрютмакъ да⁷, яшланы сакълайгъан кююн билип сакъламакъ да эди.

Дюнъядагъы инсанланы къап-яргысы болгъан къатын тайпа пачалыкъны ишлерине де къошулса, пачалыкъны дагъы да кѣп алдынъерли болажагъына сонг тюшюндюлер. Шо ери билинген сонг, къатынлар да иш башына чакъырыла башлады.

Пулан⁸ бир къуллукъгъа гиши тарыкъ деп газетлеге язгъан сонг, шол къуллукъну талап этип жыйылгъан халкъдан имтигъан⁹ булан бирин сайлап алмагъа суйгенде, инг арив имтигъан берген гиши къатынлардан болагъан езиклер¹⁰ де болду. Гъали бугюн Аврупада телгъырафханалагъа¹¹ ерли иш башында эргишилер булан бирче къатынлар да бола.

Дюнъядагъы бусурман болду, гавур болду, бары да пачалыкълар ярышда чабагъан атлар йимик, бир-биринден озмагъа далап этелер. Биринде бир тюрлю затдан пайда гѣрюнсе, къалгъанлары да ондан ульгю алалар. Шо саялы, къатынланы ишге къошуп пайдаланмакъны пикрису Мисриде, Истанбулда¹² да хозгъалышды. Яшлар къырда эшитгенин уйде де айтагъан йимик, Мисриден, Истанбулдан Аврупагъа барып охуп гелгенлени сѣзлери бу пикругъа къувват береди. Амма Истанбулда да, Мисриде де къатынланы бетлеринде пердев, аркъаларында шаршав болмакъ саялы, къатынланы ишге къошмакъ масъаласы тийишли кюйде майдан алмагъа болмай эди. Сонг ахырда

ол масъаладан пердев масъаласы тувду. Мундан он йыл аввал Истанбул булан Мисрини алимлери пердев масъаласына машгъул эдилер.

Борч (деп) айтагъанлар болгъан йимик, борч тюгюл деп айтагъанлар да болду. Тайдырмагъа герек деп айтагъанлар да бар йимик, тайдырмагъа ярамас деп айтагъанлар да болду.

Биз де бир-эки сёз айтмагъа яра. Шариатны тюнтюп къарасакъ, Къуръанда да, пайгъамбар¹³ *саллаллагу алайги ва салламны гъадислеринде де къатынлагъа пердев салмакъ борч деген зат гёрюнмей.*

Сонггъу алимлер, гъар неден буса да, борч деп айтмагъа сюелер.

Герти бир зат бар, аны¹⁴ да айтайыкъ: Къуръанда бар, пайгъамбар *саллаллагу алайги ва салламны къатынлары бетлерине пердев салып, ят гишилерден яшынсын деген зат.*

Сонггъу алимлер, «озге къатынлар да башгъаму» деп, олагъа да борч этмеге сюйген болмагъа ярай. Амма пайгъамбар *алайги ссаламны къатынлары башгъа, озге къатынлар башгъа.* «Я нисаан набийи, ластунна ка агъадин мина ннисаи»¹⁵ деген аят: пайгъамбар *алайги ссаламны къатынлары озге къатынлар йимик тюгюл деп сёйлей.*

Олай болгъан сонг, олагъа болгъан гъукму башгъалагъа да болмакъ борч болмаса ярай.

Къуръанны бирдагъы еринде, бары да къатынлагъа бир йимик адаб¹⁶ уйретмакъ учун, «сиз орамда юрюйгенде гёзлеригизни эки якъгъа къаратмай, алдыгъызда сакълагъыз. Юзюк йимик, билезик йимик аривлик затларыгъызны да бир тюрлю ишаралар этип барлыгъын билдирмей юрюгюз» деген затланы айта.

Шол ерде – «бетлеригизге пердев салып, аркъагъызгъа шаршав гийип юрюгюз» деп де айтмагъан. Борч буса айтар эди деп эсге геле.

Энди, борч болмагъандан сонг, «бизин Дагъыстандан озге бусурман вилайтлардагъы къатынлар бетлерине пердев салып яшырып юрюмек къайдан гелген зат болмагъа герек» деп бир гиши суал этмеге ярай. Биз шо суалгъа жавап ойлашгъанда, эки тюрлю затгъа юрегибиз бара:

Биринчиси – пайгъамбар *алайги ссаламны къатынлары, Аллагу Тааланы буйругъу булан, бетлерине пердев салгъанда, озге къатынлар да озлеге борч болмаса да, олагъа ошамакъ учун сала гелген болмагъа ярай.*

Экинчиси – альякъда бийлер-ханлар озлер учун уьч-дёрт къатындан башгъа да, он-он беш къаравашлар да сакълай болгъанлар. Он беш де, йигирма да къатын янгыз бир эргишиге байланса сабурлукъ этмакъ да¹⁷, бир эргиши йигирма къатынгъа таманлыкъ этмакъ да, кёбюсю гъалда, болмас йимик зат.

Шо саялы, алдынгъы бийлер-ханлар ят гишилени гёзюнден сакъламакъ учун, къатынларына пердев салып сакълай болгъангъа ошай. Олагъа къарап, озгелер де эте гелгендир.

Энди масъаланы бизин Дагъыстангъа оьлчеп къарайыкъ: пердев

масъаласы Мисриде де, Истанбулда да гъар нечик суйсе гелсин, бизге де гелип арагъа тюшежакъ¹⁸ масъала тюгюл, бизин къатынларда пердев ёкъ.

Къатынланы ишге къошмакъ масъаласын айтсакъ, огъар да бизин халкъ гъажатлы болуп арагъа салгъынча хыйлы сув эниш гетер. Биз ол ерге етишмегенбиз. Амма юз йыллардан сонг буса да арагъа тюше, янгыз шол бир масъала булан къутулажакъбыз. Пердев масъаласы бизин инжитмежек. Шогъар сама Аллагъа шюкюр...

* * *

...Алдынгы номерде¹⁹ къатыныны бетлерине пердев салмакъдан узун калам язгъан эдик. Къатынланы эргишилер булан ишге къошмакъ ягъындан айтмагъа хыйлы сёзлер бар эди. Буса да, сёз узун болмасын деп, гележек номерге къойгъан эдик. Гъали ол якъдан да бир аз сёзлер язайыкъ.

Аврупаны халкъы бизден де, озгелерден де илмуда, маърипатда да, маданиятда да кёбокъ-кёп алгъа гетгени маълум²⁰. Озгелерден озмакъда гъар не этип имкан буса, аны этгенлер. Гъар не юреклерине гелсе, аны иш булан да гёрсетгенлер. Амма, гъар кимге де белгили болмакъгъа гёре, бир гишини алды бир затгъа бакъса, ол затны гъалал этмакъ учун, – яхшы болду, яман болду, – гъар затгъа къол урагъан кюю бола. Шо озюнню мурады учун пайдалы деп гъисаплагъан затны артда пайдасызлыгъы билинип къалагъан кюю де бола. Шону саялы, аврупаланы²¹ гъар бир заты яхшы деп айтмагъа да ярамас, пайдалы деп айтмагъа да ёл ёкъ. Олай болгъан сонг, биз Аврупадан кёп затларда уьлгю алмагъа герек буса да, ойлашмай бирден алып къоймакъ да гъакъыл тюгюл! Яхшы затму, яман затму, пайдалыму, пайдасызму, ойлашып алмагъа герекбиз. Бизин шариатыбызда ярайгъан болмагъын да билмеге герекбиз. Ондан башгъа да, алагъан затыбызны Аврупада бар кебинде алма ярамас. Бизин ерибизге де, яшавлугъубузгъа да ярашмайгъан ери барму деп, бар буса – алышындырып алмагъа да герекбиз. Ёкъ эсе, Аврупаны ерине де пайдалы да, яхшы да зат, бизин ерибизге, яшавлугъубузгъа гёре пайдасыз да, яман да болмагъа ярай.

Энди гелейик аслу мурадыбызгъа. Бизин дин ислам дюньягъа чыкъмакъдан аввал, гъеч бир миллетде къатынлагъа иътибар (тергев) ёкъ эди. Янгыз яш тапмакъ учун да, эргишини нафсул-гъавасын²² басылтмакъ учун да яратылгъан махлукъдан сагъына²³ эдилер. Ислам олагъа кёп затда эргишилер булан тенглик берди.

Муслиманлыкъны аввалгъы²⁴ заманларында сыйлы илмулу-маърипатлы къатынлар да етишген эди. Пайгъамбар *алайгъи ссаламны гъадисинде: «Эргишилеге йимик, къатынлагъа да илму далап этмакъ борч», – деген сёз де бар. Буса да бара-бара муслиманлар да, озгелер йимик, къатынланы ягъын магъмул²⁵ къойма башладылар. Шариат борч этмей буса да, бетлерине пердев де салынды, уйлеринде буса да туснакъ гъисаплы да болдылар. Къатынлагъа илму-маърипат*

уыйретмакъ да²⁶, эргишилер булан оланы тенг тутмакъ да оьзлени дининде, шариатында ёкъ буса да, аврупалылар кёп замандан сонг бу затгъа эс тапдылар. Эс тапгъан сонг, магъмул кьоймай да юрютдюлер. Хас кьатынланы жыйып, олагъа тарыкъ болагъан гьар-бир затны уыйретеген низамлы мактаплар бар. Гъали бугюн аврупалы кьатынлагъа кьарасакъ, –опракъ тикмек ягъындан болду, аш этмек ягъындан болду, яш сакъламакъ ягъындан болду, эрлери булан арадагъы адаблар ягъындан болду, – гьар бир кьатынлагъа тарыкъ затлар ягъындан, бизин кьатынлар булан оьлченмес даражада алгъа гетгенни гёребиз.

Бу затлар гьар не ягъындан кьарасакъ да яхшы затлар, булагъа сёзюбюз ёкъ. Биз де шоллай болмагъа тийишли. Амма Аврупада бу затлар бютюнлюк этмей, кьатынларын язувчулукъ йимик, тюкенде сатув-алув²⁷ йимик ишлеге де сукъгъанлар. Бу затны буса бирден кьабул этип кьоймай, акътарып кьарамагъа ерлери бар сагъынабыз.

Бир-эксин сёйлейик: аврупаланы шол кьуллаукъгъа гирген кьатынларыны арасында – эри бар, уью бар кьатынлар да гёрюне, эмчек ичеген яшы бар кьатынлар да бола. Шоллай кьатынлар, яш сакъламакъ учун, гъакъ булан башгъа бир кьатын, яда къыз тутмаса болмас. Уьч-дёрт уьй-агълюсю бар буса, аш-сув учун да, опракъ жувмакъ учун да, бирдагъы кьатын тарыкъ, аны да гъакъ булан тутмагъа герек. Оьзю кьуллаукъдагъы кьатын янгы опрагъын да гъакъ булан бичдирип, тикдирмесе амал ёкъ.

Гъасили, эри бар, уьй-агълюсю бар кьатын оьзю кьуллаукъда болгъан сонг, оьзюню орнуна башгъа бир кьатын тутмаса болмай.

Энди кьарайыкъ, бу кьатын уьйню тадбирине оьзю болгъан йимик яхшы кьарармуken. Яшгъа, анасы болмагъан сонг, анасы йимик жаны булан кьарайгъан кьатын болмас. Шол саялы яш да бир аз-маз языкълыкъ гёрсе ярай. Гьар заман уьйню, кьатыныны гёзю болмагъан сонг, ашгъа-сувгъа чыгъагъан харж да эки кьат артмагъа герек бола. Уьйде уьч-дёрт йыллыкъ яшлар бар буса, олар да кёбюсю гьалда ят бир кьатынны кьолунда кьалмакъ саялы, адаб ягъындан нукъсан кьалажагъы белгили.

Андан²⁸ башгъа да, бу кьуллаукъчу кьатынлар гьар заман бири чыгъа, бири гире туруп, бу ягъындан да онгайсызлыкъы бар. Гьар заман бир башгъасы булан гьал гелишдирмеге тюше. Бири чыкъгъанда, бирисин излей туруп да авара бола. Адамны жанын тындырып иш этегени де аз болмакъ саялы, кёбюсю гьалда, «къазакъ ишлей, мен тала» деген масалны айтмагъа тюше. Уьйню кьатыны, оьзюню кьырдагъы кьуллаукъчуна – отуз тюмен алып, бу кьуллаукъчу кьатынгъа – айда он беш тюмен бере буса да, оьзю болмагъан сонг уьйде болагъан оьзге зарарланы²⁹ да гьисап этгенде, бу кьуллаукъчу кьатын – дагъы да артыкъ багъагъа токътайгъан кюю де болур.

Шо эсгерилген затлар саялы, эри бар, уьй агълюсю бар кьатын, кьырдагъы кьуллаукъгъа гирмей, уьйню кьуллаукъгун да этип, тадбирин де юрютюп турмакъны тийишли гёребиз.

Бизин къатынланы арасында: «Уый тутгъан – уый чакъы таш гётерир», – деген масал бар. Огъар гёре, уйню къуллугъу да, тадбири де, бир къатындан артыкъ, эки къатынга таманлыкъ болур чакъы да бола.

Аврупада йимик бизде де, къатынланы ишге къошмакъны бирден-эки къабул этип къоймай, акътарып къарамагъа ерлери бар дегенибиз – эсгерилген затлар учун эди. Хайыры заралына тенг болмайгъан затны къабул этип къоймагъа ярамас.

«Уью де болмагъан, эшиги де болмагъан къызлар-къатынлар да бола, олар сама ярамасму къырда къуллукъгъа йибермеге», – деген суал чы геле. Буса да, гъар ягъын бир тутуп акътармай, бирден-бир къатынны къуллукъгъа сукъмакъны къабул этип къойсакъ, къуллукъгъа гиреген янгыз къызлар да, тул къатынлар да болуп къалмас, эрлери-уыйлери бар къатынлар да гирип гетер. Аврупада бугюн шолай гёрюне. Къыз заманында да уйренген къуллугъундан, къатын заманында айрылмагъа тынч тюгюл, айрылмай юрюмеге ярай. Шону саялы, бизде къатын-къызны къуллукъгъа сукъмакъны къапусун бегитип къоймакъ арив гёрюне.

«Эрли-уыйлю къатынны къуллукъгъа алмасын деп закон салынсын дагъы» десе, ол заманда да, бу зат Аврупагъа гёре арив буса да, бизге гёре анча³⁰ арив гёрюнмей. Эрге бармагъан къыз да, эри ёкъ тул къатын да, эргишилени арасында къуллукъда болса, пасатлыкъдан тартынып турмагъа болур деп айтма болмас.

Аврूपалар бу затгъа анча къайгъырмай буса ярай, къайгъырмай да гёрюне. Амма бизин гъалиге ерли тутуп гелген намусубузда къатынлар пасат ёллагъа хилап³¹ болмакъгъа гёре, биз къабул этердей зат тюгюл. Бизин пикрубугъа гёре, биздеги къызлар эрге барагъан чагъы болгъунча, къатынгишилеге тарыкъ болагъан гъар бир илмуну-маърипатны – мактапда болду, уьюнде [болду] – касбу этмеге машгъул болуп, аз-маз буса да уый къуллукъгъа да къарап турмакъ арив гёрюне. Эрге бармагъа заманы етишгенде, эрге де барыр. Тул къатынлар да тюкенде-базарда да, фабрикаларда да къуллукъда болмакъдан, уйде олтуруп болагъан гъакъгъа опракъ йимик ишлеге машгъул болуп турмакъ арив болса ярай. Уый-агълюсю кёп бай гишилени уыйлеринде гъакъ булан къуллукъ этип турса да ёлу бар.

Алдынгъы номерибизде айтгъангъа гёре, бу масъала ювукъ арада бизин Дагъыстангъа тюшежакъ масъала тюгюлге ошай. Буса да, бир аз затланы айтып къоймакъ пайдасыз болмас бугъай.

(«Тангчолпан». №№ 10-11. Темирханишура, 1918 й.,

Абусупиянны макъаласына бир-нече баянлыкълар:

- 1 Аврупа – Европа.
- 2 Гъафул – къапул, хантав, гъайсыз-тергевсюз.
- 3 Етишмекге.
- 4 Этмекде.
- 5 Маърипатлы – билимли, билим алгъан.
- 6 Тадбир (*аран сѣз*) – амал, чара, эп, ёл.
- 7 Юрютмек де.
- 8 Пулан – палан, къайсы буса да бир.
- 9 Имтигъан (*аран сѣз*) – сынав, экзамен.
- 10 Език – гезик, ерге.
- 11 Телгъырафхана – телеграфлар булан машгъул идараны ую.
- 12 Мисри – Египет пачалыкы. Истамбул – Стамбул шагъар; Османлы (Эсги Тюркия)

пачалыкыны умуми аты.

- 13 Пайгъамбар (*фарс сѣз*) – пайхаммар.
- 14 Аны (*эсги къумукъ языв тилде*) – ону.
- 15 Къуръандагъы сѣзлер: 33-нчю сурадагъы 32-нчи аятда.
- 16 16 Адаб (*аран сѣз*) – **эдеп, къылыкълылыкълар, тарбиялангъанлыкълар.**
- 17 Этмакъ да – этмек де.
- 18 Тюшежек, етишежек.
- 19 «Тангчолпан» журналны 1918-нчи йылда басылгъан 10-нчу номеринде.
- 20 Маълум – малим, белгили, ачыкъ, аян.
- 21 Аврупаланы – европалылары.
- 22 Нафсул-гъавас – янгыз оъзюню гъислери, гъавасы.
- 23 Сагъынмакъ – шолай деп ойламакъ, деп эсине гелмек.
- 24 Аввалгъы – алдынгы, эжелги.
- 25 Магъмул (*аран сѣз*) – тергевсюз, агъамият бермейли.
- 26 Уйретмек де.
- 27 Сатыв-алыв.
- 28 Ондан.
- 29 Заралланы.
- 30 Анча (*эсги къумукъ языв тилде*) – онча.
- 31 Хилаф (*аран сѣз*) – хилап, къаршы, къыйышмай, терс геле.

*Абусупиянны ажамча макъаласын ва
огъар баянлыкълар язып онгаргъан Гь. Оразаев*

1917- 1918 йилларда чыкыъган “Танг-Чолпан”
журналдагы суратлар

(۹) نەۋرىس
 ۱۹۱۸-۱۹۱۹-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۲۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۳۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۴۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۵۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۶۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۷۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۸۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۹۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۱۰۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى

КОМАНДИР ИГО ДАГЕСТ. КОМНАГО ПОЛКА
 КНЯЗЬ ИУХ-БЕК ТАРКОВСКИЙ
 ۱۹۱۸-۱۹۱۹-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۲۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۳۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۴۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۵۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۶۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۷۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۸۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۹۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى
 ۱۰۰-يىلى ۱۰-ئاينىڭ ۱۰-كۈنى

(۹) نەۋرىس (۵) ئۆزبېك

(تاتار چولپان)

(ئەستە تىكا - جان آزيغى)

مەزداڭدا ئۆزۈمگە نىسەنە ئەتتە ئا | لۇردان ئۆزۈمگە ئۈمىد ئەتتە

Зайналабит Батырмурзаевны *120 йыллыгына*

Камиль СУЛТАНОВ

ИНКЪЫЛАПНЫ БАЙРАКЪЧЫСЫ ВА ОБР ПАГЪМУЛУ ЯЗЫВЧУ

Савлай дюньягъа аты айтылгъан уллу орус критик В.Г. Белинский «поэзия бирден тувмай, гъар бир жанлы зат йимик тарихи ёл булан оьсе» деп язгъан. Чебер адабият муна шолай оьсе туруп, тюрлю-тюрлю девюрлерде яшавгъа кыйышывлу, халкъны гъалын-гюнюн суратлайгъан асарлар ярата.

Гъар девюрню сёз усталары оьзлерден алда яшагъан алдынлы язивчуланы яратывчулукъ сынавундан пайдаланып гелгенлер. Чебер адабият оьзюнден алда оьсген адабиятланы традицияларына ва уьстюнлюклерине кюрчулене, тек оьз девюрюню яшав материалларындан ясала, оьзюню алдына салынгъан янгы борчланы кюте туруп оьсе.

Къумукъланы совет адабияты Уллу Октябрь социалист революцияны уьст болувуну натижасындан, Коммунист партияны ленинчи милли политикасыны яхшылыгындан, социалист къурулушну шартларында арагъа чыкъды. Загъматчы халкъны эркинлиги учун юрюлген революция ябушувну суратлайгъан ялынлы шиърулар кимге де белгили. Бизин совет адабиятыбызны яратывну четим ва абурлу ишине гиришген биринчи язивчуланы башчысы ва байракъчысы болуп унутулмас революционер ва оьр пагъмулу шаир Зайналабит Батырмурзаев гёрюне.

Зайналабит 1891-нчи йылда Яхсайда Нугъай Батырмурзаевны агълюсюнде тувгъан. Яш заманындан башлап азатлыкъ пикрулар булан иштагълангъан Зайналабит 1916-нчи йылда Хасавюртда адабият кружокъ къуруп огъар «Танг Чолпан» деп ат къоя. Шо кружокну аты да онда ортакъчылыкъ этгенлени ойларын ва муратларын ачыкъ суратлай. Зулмуну къарангы гечесин къувуп туважакъ Тангчолпан халкъны

гележекдеги эркинлигини аламаты болгъанлыкъ оьзлюгюнден англашыла.

Зайналабит Батырмурзаев Хасавюртда адабият кружок кьуруп, огъар ёлбашчылыкъ этив булан янаша пьесалар да язгъан. Къумукъ драматургияны биринчи асарлары гьисапланагъан шо пьесалар гьалиге ерли табылмагъан. З. Батырмурзаевни шиъруларына къарагъанда, ону пьесалары да азатлыкъ учун ябушувгъа багъышлангъан болма ярай.

Революция гъаракатда актив кюйде ортакъчылыкъ этген Зайналабит Батырмурзаев къумукъ халкъны кьоркьув билмейген ёлбашчыларындан бириси болуп танылгъан. Ону 1919-нчу йылда большевиклени яшыртгъын ишлейген Обкомуну члени этилип сайлангъанлыгъын эсгермек де таманлыкъ эте.

Зайналабит Батырмурзаевны революция ругъда язылгъан, халкъны эркинлик учун игит ябушувгъа чакъырагъан йырлары «Тангчолпан» журналда чыгъып къумукъ загъматчыланы арасында яйылгъан. Янгы девюрню къумукъ адабияты муна шо йырлардан башлана десек, янгылышмасбыз.

Оьзюн ругъландырагъан революция идеяланы халкъгъа сингдирмек учун З. Батырмурзаев шиъруларын чакъырывчу формада язгъан. Ону шиъруларыны агъымы алдын къумукъ адабиятта болмагъан кюйде ташгъынлы гёрюне. Шо шиърулар «бизин кычырып охугъуз!» деп къаныгъа.

Зайналабит Батырмурзаевны шиъруларында оьр идеялар ажайып арив ва инче, чебер форма булангъы бирликде берилген. «Тангчолпан» деген шиъруну битеген кююне яхшы тергев берип къарагъыз:

**... Дагъы! Тангчолпан ол, ярыкъ ягъан,
Азиз Дагъыстанны сыйлы элине...
Гьона! Ачылып геле кёк кырыйлары,
Уяна Дагъыстан, танг да билине.**

Бу сатырларда чебер асарда гъар заманда да бирге ёлукъмайгъан эки алапат гёзге тие: жанлы идея булан къанатлангъан гючлю аваз ва эсден таймас даражадагъы инче келпетлев. Гертилей де, танг къатгъанны билдирип ачылагъан «кёкню кырыйларын» гёзюнг булан гёресен, тек ону сезип къарап турма болмайсан, неге тюгюл де, «Дагъы!», «Гьона!» деген авазлар сени силкиндире, алгъа тебере, табиатны тангындан таба къарап оьзге тангны – янгы яшавну эги дюньяны дагъытып къатажакъ тангын гёрмеге имканлыкъ бере.

Зайналабит Батырмурзаевны замансыз оьлюмю булан къумукъ адабият, балики де, оьзюню инг де улуу усталарыны бирисин тас этгендир!

Оьзю революциячы шиърулар язмакъ булан янаша Зайналабит Батырмурзаев къумукъланы орус адабиятны тизив асарлары булан таныш этивню тармагъында да хыйлы чалышды. М.Ю. Лермонтовну,

Л.Н. Толстойну ва савлай дюнъягъа аты айтылгъан озге орус классиклени З. Батырмурзаев кьумукъчагъа гечюрген асарлары «Тангчолпан» журналда чыкъды.

Зайналабит Батырмурзаев санавгъа аз, сангъа зор чебер асарлар кьуюп гетди. Адабиятны тарихинде язывчуну агъамияты ва таъсири ондан кьалгъан асарланы санаву булан белгиленмей. Шо саялы да З. Батырмурзаевны шиъруларыны ва макъалаларыны санав якъдан азлыгъы олагъа кьумукъ адабиятда инг де гёрмекли ва гьюрметли ерлерден бирисин тутмагъа пуршавлукъ этмей. «Гёрюне кекде бир ярыкълы юлдуз» деп язгъан Зайналабит Батырмурзаев озю кьумукъ адабиятны кегюнде бир де сёнмежек юлдуз болуп шавла бере.

Зайналабит Батырмурзаевны ялынлы шиърулары булан башлангъан янгы кьумукъ адабият революция дагъытгъан эсги дюнъяны кьалды-кьулдулары булан ябуша туруп, халкъны эркинлигин ва насибин суратлай туруп оьсдю. Шо адабиятны биринчи асарлары революцияны, ол гелтирген янгы дюнъяны кьутлап ва макътап язылды.

(۷) تۆمۈز « نالکچولپان » (۹) بیت

(کیریلو فنیه) « بوزو-بولان فوزو » تافنیز ماسی

<p>گوچلورنۇ الدینتا گوجسوز ، امدشوجی توگول توز ، یاللاوز داپایف 28/04/2017 13:00 بوک و بولغان زات قارای</p>	<p>کوف حال اوتمائی اوتدورا ، گوچلی ناصاف قورتوراه صروایچیه بارغات قوزو ، املیقندان اوله اوزو</p>
--	---

“Бёру ва кьозу” - И. Крыловну масалыны таржумасы

**Зайналабит
БАТЫРМУРЗАЕВ**

АДАМ ЭБИНЕ ГЕЛИП БОЛМАС ЙИМИК АРИВ

(Проза шигъру)

**Нечик сен!
Мунча къадарлы,
Сари тюсю,
Аривсен!
Дюньяны кеп гөрген учун
Буса герек!
Тюрлю пачалыкъларда ончакъы
Артыкъ кеп алмайсан...
Бурун-бурундан башлап
Атынг дюньягъа малим.
Уьстюнгдеги гъазир байлыкъ –
Хазналарынг гөрсете!
О недир, сени бир ерден
Бир ерге...
Бир къолдан...
Бир къолгъа гөчювюнг бола.
Бары мазарлар...
Сенден гъасил бола.
Гъар ким сени...
Юрек ярасы йимик сыйлай
Азиз гөре!
Дюньядагъы мужудатны
Писиревсюз...
Сыйлангъаны сеники.
Сени булан гиши**

Оъзюню кѣп душманына
Къаршы тура.
Бир ишинге сени йимик
Инамлы, хыянатсыз

Ёлдаш болса!
Ол гиши
Оъзюню къардашларын,
Досларын,
Ташлагъан учун къайырмай:
Сен шолай
Ай нюрлю маъдансан,
Алтын!
Къыйынлыкъларда
Нечакъы кѣмеклер этсе де,
Савлай инсанлар
Сени ягъынгни бузмакъдан,
Хатирингни сындырмакъдан
Сакъланасан!
Ялгъан...
Дюнъяны аявлу
Эрке этесен!
Нечакъы бийлер, ханлар,
Атлары атолу...
Бары!
Сени хатирингни бузмас
Учун бола!
Бек татывлу такъмакъланы
Кѣплерин
Сен табып бересен!
Тамаша тюгюлмю?
Сен бир бурлугъуп
Къарасанг,
Савлай юрекни
Къуршагъан къайгъылар ирий,
Ёюла, гете!?
Бир гѣзюнгню толтуруп,
Бери къарасанг,
Адам эбине гелип болмажакъ
Къыйынлы ишлер...
Тынч болуп
Гете!
Гъатта сени яшыртгъын къаравунгдан
Чинк де ачувлу гишилени
Къоллары яйыла,

Йымышап къалалар.
Инсанлар...
Сен къолгъа гирмесенг,

Гюнлерин учсуз,
Къырыйсыз...
Къайгъыда оьтгерелер!
Сагъа къаршы чыкъгъан...
Къайгъылар
Ачувлар...
Дав этип турагъан
Асгерлер барысы да
Тюп болалар.
Сенде языкъсынмакълыкъ
Ёкъ!
Душман къолуна
Есир тюшген
Гишилер янгыз сен къарагъан
Оъзлеге
Къутулмакълыкъ –
Языкъсынмакълыкъ табалар!
Гъасили, –
Аллагъдан къоркъмасам...
Сени атынгны эсгерип
Бир сёз...
Айтар эдим!
Ол сёз...
Элни уьстюнде
Айтылагъан жаллат –
Къудрат!

Яхсай, 1916 йыл.

ТАНГЧОЛПАН

Кёкню къаплагъан къалын булутлар,
Бир-бирлеп олар гетелер ари.
Гёрюне кёкде бир ярыкълы юлдуз,
Гьона, ол Тангчолпан, хари.
Дагъы! Тангчолпан ол, ярыкъ яягъан,
Азиз Дагъыстанны сыйлы элине.
Гьона! Ачылып геле кёк къырыйлары,
Уяна Дагъыстан, танг да билине...

«Тангчолпан», 1917 й.

КЕРИВАН ГЕТДИ

Тувду чолпан, танг билинди,
Болду уянма заман...
Шавла алды дюнья юзюн,
Юхлагъаныбыз таман.

Гёзюнг ач! Дёрт де якъгъа къара:
Гетди «кериван» эртерек,
Биз гечигип къалгъанбыз,
Энни хозгъалма герек!

«Тангчолпан», 1917 й.

ЮРЮ АЛГЪА...

Юрю, алгъа юрю! Чалт ал аягъынг!
Къаршынга гелгенни буз, йыкъ, харап эт!
Бу гючсюз миллетни тутуп къолундан,
Илмулу халкъланы тез артындан ет.

Табанынг тиреп бас, басгъан еринге,
Бир абат аягъынг басма сен гери!
Гъазир тур тёкмеге азиз къанынгны
Эл учун, халкъ учун, гелгенде ери!

Кимлигин танымай бу языкъ миллет,
Янчыла, таптала, хорлана гъаман,
Дертин айтма болмай, тилсиз-авузсуз
Азаплана языкъ нече де яман.

Талайлар языкъны къара къаргъалар,
Кёмек эт, сен къардаш, бу жынсынг сени,
Ярыкъны душманы – бу варканатлар
Савлайын гёммеге сюелер муну.

Эй, элни сюеген намуслу улан!
Берме сен тизгинни душман къолуна!
Бил, берсенг, тартар ол гъакъылсыз душман
Бу насипсиз элни онгмас ёлуна!

Эй, насипсиз халкъ, гётер башынгны,
Гётер де, къара дёрт де янынга!
Юхлама, танг къатгъан, юху заралдыр,
Замансыз юхласанг, алты санынга!

«Тангчолпан», 1918 й.

Эй АРИВЖАН!

В. Гюго

**Эй аривжан! Тюш гвадан, тюш бери!
Учма янгылыш, башгъа янгъа, тюш гери!
Тюш! Жаным излей гьаман ерде сени,
Излей гьакъны къайгъылы, къанлы ери.**

**Тап, тюшюп ерде озюнг учун бир мююш,
Ал! Эринме! Бойнунга бир уллу таш!
Къолларынга халкъдай бугъавлар тагъып,
Къайгъылыны биригип кютме тюш!**

**Къайда къан, къайгъы ва яс, шонда турайыкъ!
Къайда азап, гёзьяш – яшав къурайыкъ!
Биз чачайыкъ дослукъ, къурдашыкъ урлугъун!
Тенгликде биз халкъыбызгъа танг къурайыкъ!**

**Эй аривжан! Тюш гвадан, тюш бери!
Учма янгылыш башгъа янгъа, тюш гери!
Тюш! Жаным излей гьаман ерде сени!
Излей гьакъны къайгъылы, къанлы ери.**

«Тангчолпан», 1918 й.

***З. Батырмурзаевны
таржумасы***

ЗАЙНАЛАБИТНИ КАГЪЫЗЛАРЫ

Бырингыыланы айтып кьойгъан сёзю бар: «Оъзюнг не этме тарыкъны билме суюе бусанг, оъзюнгден алдагъылар нечик ва не этгенни билме къаст эт».

Нугъай Батырмурзаев Дагъыстанда ябушувланы инг гючленген гюнлеринде адабиятыбызны барышы гъакъда ой кьура туруп, дюньяны уллу язывчуларыны кьысмагъларын гёзден гечирегенде, чеберликни устазларыны арасындан орус язывчуланы атын айрыча эсгерген. Ону ва огъар ошагъан пача кьурумну оълюм жазаларындан ва даимлик сибирлеринден кьоркъмай, кьаршы сёз айтагъанланы революцияны йылларында гётерилип гелеген кьумукъ язывчулагъа уьлгю этип алмакъны насигъат этген. Бу иш 1918-нчи йылда болгъан. Арадан бир йыл оьге, 1919-нчу йылда Нугъайны ва ону ювугъу, юртлусу Узун Гьамитни деникинчилер туснакъгъа салып беклеген. Клас душманланы кьара жазасы алданокъ гесилип гьазир болгъаны белгили. Буса да, сайки масала, Нугъайлагъа ойлашмагъа заман берип кьарайлар. Душманны кьасты – арт мюгьлетде сама (дагъы зат этип болмагъандан сонг) инкьыллапчыланы юреклерин сыныкъдырма кьарамакъ.

Жазалагъынча бир жума алда бир гюн Нугъайны, айры кабинетге чакъырып, контрреволюциячы тав гьукуматны вакиллери Кьырым-солтан Кьазаналипов ва полковник Хункерхан айтгъанлар: «Сагъа кёп акъча да болур, кьой большевиклени ёлун, уланынгны да кьайтар, чыкъ Грозныйге, газет де чыгъар, оъзюнгню газетингни...»

Нугъай, душманны оюну сайлыгъына кюлеп, айтгъан дей: «Мени сизден гьеч тилейгеним ёкъ. Минг оьлгюнче бир оьлюп гетген кьолай. Этигиз суйген затыгъызны, намусуна намарт болгъанлар бизин тайпадан тюгюл, мен юрютмей туруп болмайгъан затымны юрютдюм, суйген затымны этгенмен, гьали энни сиз билгенни сиз этигиз».

Бу гезик Зайналабитни яшавунда айрыча токътап, менде бар бир-бир документлеге таянып, ону уллу агъвалатлардан толгъан, кьысгъа яшавуну кьырийын ачма суюемен.

Зайналабитни гъакъында кёп язылса да, аз айтылгъан. Неге тюгюл де гьали болгъунча ону яшаву гъакъда шагъат болур йимик документлер толу кюйде табылмагъан ва табылгъанлары да тийишли кюйде кьолланмагъан. Бугъар бирдагъы себеп – бир-бир ахтарывчулар кёбюсю янгыз агъвалатлар булан иштагъланып, белгили жамият чалышывчулар язгъан асарланы маъна ягъын чечме кьарамакълыкь булан тамамланып кьалалар. Ол агъвалатлагъа башчылыкь этип юрюген, яда ол асарланы язгъан адамланы кьылыкь-хасият дюньясыны ясалынывуна аз тергев бакъдыралар.

Магъа артдагъы бир нече йылланы ичинде дагъыстан халкъланы революциядан алдагъы ва революцияны йылларындагъы белгили чалышывчуларыны: язывчуланы, шаирлени ва публицистлени яшавун шо оьрде эсгерилген кюйде тергев берип ахтарыв юрютмеге тюшдю. Шулай ахтарывну натижасында гъали болгъунча белгисиз ятып тургъан кеп материаллар табылды. Мени пикрума гере, шолардан инг гёрмеклилери Уллубий Буйнакский ва Зайналабит булан байлавлу. Табылгъан материаллагъа гере, Уллубий Буйнакскийни ва Зайналабитни яшаву гъали болгъунча белгисиз къалгъан янгы янындан таба ачыла.

Гъали Нугъайны ва Зайналабитни атына байлавлу документлени гелтирме сюемен.

Оланы кёбюсю Абдулгъамит мисгинни уьягълюсю Кюрсюн Мусаваны уьюнде сакълангъан. Ол айтагъангъа гере, Абдулгъамит оьзю савунда шо материалланы бир системагъа гелтирип, айры китап этип чыгъармагъа къастлы болгъан, амма савлугъуну гюнден-гюн осаллашагъаны ону тутгъан мурадына етмеге кьоймагъан. Биз шо материалланы гъалиги алфавитге гечюрюп, печатгъа бермеге деп гъазирлеп турабыз.

Бу документлерден таба биз Зайналабит лап яш вакътисинден тутуп нечик тарбия ала гелгенни, ону адабият къаравлары, дюньякарлары, революциячы къастлары нечик формалаша болгъанны геребиз. Ону илму муратлары, милли языв адабиятыбызны оьсдюремек, ана тилибизде газетлер ва журналлар чыгъармакъ учун нечик планлар тута болгъанны билме болабыз.

Документлеге оьзлеге сёз берейик. Батырмурзаевлени архивинде Бакюде, Темирханшурада, Бахчасарайда, Тифлисте, Оренбургда, Аштарханда, Къазанда, Стамбулда, Петербургда, Ставропольда орус, тюрк, татар, арап тиллерде чыгъагъан газетлер сакълангъан. Олар тюрлю-тюрлю йылларда чыкыгъан. Нугъайны ва Зайналабитни яшавун уйренинде оланы уллу маънасы бар. Шо газетлерде Зайналабит ва Нугъай ёлугъагъан хыйлы язывлар сакълангъан.

Масала, «Шаркъы рус» – бизин асруну башында азербайжан тилинде. Тифлис шагъарда чыгъагъан газет. Ону 1904-нчю йылны 18-нчи ноябринде чыкыгъан номери Батырмурзаевлени архивинде сакълангъан. Ону бир бош аралыгъына, пача гьукуматны герблерини арасына, Зайналабитни токъташып битмеген хаты ва къатмагъан яш къолу булан булай язылгъан:

«Къзакълар тезден ёкъ. Олар оьлгендир. Бары да топуракъланы сабанчылагъа бермеге тарыкъ. Мен Зайналабит Батырмурзаевмен, тувгъанман 1898-нчи йыл. Къачан оьлежегимни билмеймен».

Бу сёзлер бары да орусча язылгъан, хаталары да бар. Зайналабит бу язывланы шо газет чыкыгъан 1904-нчю йылда этген десек, герти болмас. Неге тюгюл, о заманда огъар янгы 7 йыл битген.

«Къзакълар ёкъ» деген сёз о язывлар 1919-нчу йылда язылгъан болма ярай деген ойгъа тебермеге ярай. О да герти тюгюл. Бугъар жавап берген шулай документлер бар: бириси о йылларда Зайналабит орус

тилни яхшы биле, хатасыз яза, экинчиси де 1918-нчи йылда Зайналабит обзюню токъташгъан хаты булан: «Мен Зайналабит апенди, 1897-нчи санада раббий аввалны 12-нчи гюнюнде Къафкъазияны (Терский областында) Яхсай къариясында тувгъанман, атам Нугъай», – деп язгъан.

Гёрюнюп турагъанда йимик, Зайналабит гъали болгъунча гёрсетилген кюйде, 1898-нчи йылда тувмагъан, бизин тарх булан 1897-нчи йылда 12-нчи июлда дюнъягъа гелген. Демек, оърде эсгерилген газетдеги язывланы Зайналабит обзюне 13-14 йыллар болагъанда, рус тилни янгы охума башлагъанда язгъан болма герек.

«Къзакълар ёкъ, олар оьлген», – демекни не маънасы бар? Неге Зайналабит олай яза? Ону билме де къыйын тюгюл. «Тангчолпан» журналны 1917-нчи йылда чыкългъан бир номеринде Зайналабитни «Дагъыстан тарихине умуми бир къарав», – деген илму макъаласы чыкългъан. Бу макъаласында ол къумукъланы къзакъл йырлары гъакъланда айта туруп: «О йырланы яратгъан къзакъл къавумлар Дагъыстанда болгъан инг бырынгълы пролетарлар», – деп токъташдыра. Шеклик ёкъ, газетде айтылагъан «къзакълар» шолардыр.

Бирдагълы, Бахчасарайда чыкългъан «Таржуман» (1908-нчи йыл 5-нчи июль) газетни бошлугълуна Зайналабит: «Мен Зайналабит Нугъай огълудан салам Мусагъла» деп язгъан. Муса ким болгъланны аян этмеге гълалиге бажарылмагълан, ону билегенлер билдирер деп ойлашмагъла ярай. Шо газетни 13-нчу майда 1916-нчы йылда чыкългъан 106-нчы номерини бошлугълуна Зайналабитни хаты булан «Изамитдинни, Магълмутну, Азимни атын тутуп салам йиберилген. 1916-нчы йылны 20-нчы майында» деп, Зайналабитни къолу салынгълан.

Арап тилни уьйренив грамматикасы сакълангълан. Ону бош бетине: «Ювугълум Астемиров Багълавгъла бердим шу китапны, мен Зайналабит» – деп орус тилде язылгълан.

Багълав ким экени белгили. Изамитдин булан Азим де, мени пикрума гёре, Зайналабитни къардашлары болмагъла герек.

Газетлени, журналланы аты чыкългълан сонг, шу ерде дагълы да бир нече фактланы эсгермеге тарыкъ.

Зайналабит 1915-нчи йылда, ону архивиндеги бир-бир документ-леге гёре, «Садай Кавказия» деп къумукълча жамият-экономика ва адабият газет чыгълармагъла план тутгълан. Башгъла бир кагълызында ол: «Гьюрметли эфенди, артда айтма сюеген затым – материаллар гълазир болуп битмей бугюнгу номер чыкъмажакълны сизге билдирме герекмен. Редактор Батырмурзаев», – деп язгълан.

Шо газет чыкългъланмы, къайда чыкългълан – гълали де белгисиз. Янгы ахтарывлар юрютме герек. Тек шулай бир-эки маълуматлар гелтирип къарамагъла ярай. 1903-1916-нчы йылларда Бакю ва Тифлис шагъларларында «Садай Ватан», «Садай гълакъл» ва «Садай Кавказ» газетлер чыкългълан, амма шо газетлер бизин къолубузгъла тюшмеген.

Архивлерден табулгълан белгисиз бир авторну Нугълайгъла ва Зайналабитге багълышлангълан йырында булай айтыла:

**«Каспий денгиз ярып, шашка уруп,
Алар булан олтуруп, бир арив мажлис къуруп,
Муну булан баргъанлар савдюгерлик эте эди.
Бу десенг гъар-бир ерде гъуриятны гётерди.**

**Дослары-ювукълары ташлады муну гъаман,
Олагъа къарамайлы бу гъуриятда гъаман.
Душманлар гёрсете эди уллу савдюгер байлар,
Башгъа олтуруп иче эди, онда олар чайлар.**

**Азербайжандан къайтып, Грузиягъа бара эди,
Большевиклер ичинде ёлдаш излеп къарады,
Уллу ваъза эте эди большевиклеге барып,
Шондан къайтып геле эди сокъмакъсыз тавну ярып.
Уланы Зайналабит гелди кёмекге етип,
Программалар гелтирди, кёп уллу гъазир этип».**

Шиъру 20-нчы йылларда язылгъан. Автор Нугъайны ва Зайналабитни Азербайжанда ва Грузияда болгъанлыгъына айрыча тергев бере. Зайналабитни Азербайжан язывчулар булан, газетлер булан тыгъыс аралыгъы болгъанлыкъгъа шагъат болур йимик кёп документлер бар.

1916-нчы йылны 25-нчи майында ол Азербайжанда тюрк тилде чыгъагъан бир газетге бусурман алимлени инг гёрмеклиси Абу-Али Ибн Синаны яшаву ва яратывчулугъу гъакъда макъала язып йибере. Шо йылны январь айында буса Бакюге Оружиевлени тюкенине булай яза:

«Гъюрметли эфендилер, магъа шу асарланы йиберилиз:

1. «Шайых Шамил», пьеса, дёрт пердели, русчадан таржума этген Абдулла Шаик Талибадзе. Ол пьеса 1914-нчю йыл январда Бакюде бусурман гъаваскарларыны ягъындан «Никита» театрны сагънасында ойналды.

2. «Надиршагъ» – пьеса, доктор Нариманбек Наримановну асары.

3. «Энниден сонг сувукъ гюнлер». Магъамматсайт Ордубадыны асары. Зайналабит Батырмурзаев.

Бирдагъы бир кагъызында Зайналабит бакюлю устаз Акрам Рзаутдинге темиркъазыкъ ва аштархан тюрк халкълар тергевсюз къалгъанын эсгерип, «Дирилик» деп ат да салып оланы адабият асарларындан къурулгъан антология чыгъармакъны тапшура.

Зайналабит революция болгъунча алда озюню атасы Нугъай булан бирликде кюмукъ тилде газетлер, журналлар чыгъарма чалышгъанына бирдагъы шулай бир шагъатлыкъ бар. О да кызардашы Рафишге Зайналабит язгъан кагъыз. Кагъызда булай айтыла:

«Азиз кызардашым Рафишге менден кёп саламлар болсун! Дагъы да мени сорасанг, алгъамдулилла, яхшыман, Хасавюртда турагъаным ай ярымдан артыкъ болду. Бугюн айны 20-нчы гюню. Орусланы байрамы болуп бош тураман. Магъа мунда турмагъа уй де, аш, сув ва

бир кьуллукъчу да, айгъа алты тюмен акъча да бере. Гелеген айым оьзге орус учителлеге йимик 90 манат болажакъ.

Ондан башгъа да мен 10 гюн алдын Шурагъа барып затлар басдырып гелдим: кьумукъча да, арапча да, халкълагъа тегин оьлешмеге, гъалиги заманны уьстюнде...

Онда гъали кьумукъча газет чыгъажакъ. Газетни чыгъармагъа мени сайлагъан. Басмахананы еси мени не этип де Шурагъа элтежекмен дей. Мунда, Хасавюртда да кьумукъча газет чыкъса ярай. Мени, нечик де, эки ерни бирисине сайлагъанлар...

Гъали заманлар бек яман... Сакъ турмагъа герек. Гъазирлик гёрмеге герек. Адамны эсине гелмейген ишлер болмагъа тура. Савут-зат къатынлагъа етгинчеге сакъламагъа герек. Башгъа ерлерде уллу къавгъалар бар. Айт олагъа да... Сав, къайгъысыз тур. Гъаманда сени унутмажакъман. Менден Багъавлагъа, Гъажилеге, Айгъанатлагъа ва башгъалагъа да салам айт.

Токъайны гёммеге барырман деп тура эдим. Заман аз къалды. Уьйге де бармагъанман».

Зайналабитни 1914-1915-нчи йылларда атасы Нугъай апендиге Аштархандан Оренбурггъа салгъан кагъызларыны шо девюрню уьйренмек учун уллу тарихи маънасы бар. Зайналабит, о заманны яшав гъалларын сурагъай туруп, девюрню келпетин де ярата, дагъыстан халкъланы къыйынлы яшав гъалларын гёрсетип бере. Ону шолай маъналы кагъызларындан бирин толу кюйде гелтирмеге сюемен:

«Оренбург. «Вакъыт» газетни редакциясы

Шариф айынг къутлу ва мубарак болсун! Мени сыйлы ва гьюрметли атам, Нугъай апенди, саламалайкум! Мурадым – сиз сав-саламат болмакъдыр. Бизин гъаллардан сорасагъыз, алгъамдулилла, бизде къаттыгюн къурбан чалынды. Бу йыл къурбан байрам берекетсиз оьтдю. Себеби де – Яхсайда яман аврув яйылгъан. Мундан бир-бир гюнлерде 5-9 адамгъа ювукъ гечине. Эки гиши оьлмеген бир гюн де болмагъан.

Абдулвагъап, Низамитдин, Пачахан, Рабият гъалиге къолай болуп гёрюнелер, амма бир гюн къолай болуп гёрюнсе, эртенине ятып да къалалар.

Аврвуну умуми аты «тиф» деп айталар.

Халкъ, мадары барлар, я Буравкъалагъа, яда Хасавюртгъа барып себеп къыдыралар. Амма адамланы бирлери янгыдан башлап авруп яталар. Бу аврвуну бир сыры бары белгиленди.

Оьлгенлени кёплюгюн гёрюп, Рафиш бек гъалеклене. Докторлагъа барып себеп этдирмекни арзын эте. Тюзю мен де бираз къоркъа башладым. Мугъкам болса, сиз къайтарып, шону гъайына бакъсагъыз яхшы болажакъ эди.

Агъайым, сен къурбангъа гелмежекни билгенде, йылады. Почтадан алып гелегенде кагъызланы, агъайым къабакъ алда олтуруп тура болгъан экен. Абдулгъамит кагъызланы элтип ону къолуна берип къойгъан...

Мунда ишлемеге иш де алып кьайтсанг, яхшы болур эди. Бу йыл яшав гечирмек бек кыйын болур, бары да зат багъа...

Аявлу атам, бизин яшавну кыйынлы кыясас гюнлеринде янгыз кьалмакьдан кыйын затны гёрмедим. Сен янгызсан, биз кёпбюз. Мен ону англайман. Не этейим... Сизге бары аталардан алдын яллыкь герек, сен кёп чалышгъансан, атам, сиз гъеч аямайлы бютюн яшавугъузну бизин уллу уягълубюзню гъайында йибересиз.

Мени кьолумдан чыгъагъан зат ёкъ, мени кёмегим сагъа гъеч бир де тиймеген. Шу зат мени намусумну йылата. Мен барын да англайман – намус недир? Ону ичкырамакьлыгъы недир, амма не этерсен, кыясматгъа мен оьгей бусам ярай. Яшавда мен хыйлы янгылышлар йибергенмен, хата болгъанмандыр.

Сени рагъмунгну дазусу ёкъ. Сиз мени оьзюгюзге хас чыныкьгъан болат кьаравугъуз ва англавугъуз булан тюз ёллагъа саласыз. Сизден ювукь, сизден кьардаш, сизден рагъмулу ёл гёрсетивчюм болмагъан! Инсанлыкьны оьмюрлюгюн сизде гёремен, атам. Мен сиздеги ол кьудратлы гючге баш ураман. Бютюн оьмюрюм булан сизге тенг гелир чалышмакьны намусума борч билемен.

Чыдайыкь, атам! Давлар дагъылсын, битсин. Бирлешип оьзге халкьлар булан да, берекетли топуракь кьайда бар буса, шонда загъмат тегербиз. Сенсиз яшавну татывун тапмайман. Инг яхшы ер – сен бар ер, сен абат алагъан ер, инг герекли яшав – янгыз сени булан!»

Кагъызгъа уллу артыкь ахтарывлар тарыкь тюгюл деп эсиме геле. Мунда бары да зат айтылгъан. Тек булай сорав чыкьмагъа ярай: о кагъыз неге Оренбурггъа адресленген ва кьайсы йыл язылгъан?

Бир-бир маълуматлагъа гёре, Нугъай Батырмурзаев Оренбург шагъарда чыгъагъан «Вакъыт» газетни редакциясында ишлеген ва шо газетни бетлеринде яшыртгъын ат булан хыйлы материаллар печать этген. Бугюнлерде алимлер бу масъаланы уьстюнде, Къазангъа, Москвагъа барып янгы ахтарывлар юрютюп тура.

Кагъыз, мен ойлашагъангъа гёре, биринчи дюнья даву башлангъан йыл язылгъан болма ярай. Зайналабит оьзю де «Давлар дагъылсын, битсин» – деп эсгере. Ондан кьайры да Зайналабитни кызардашы Рафиш эрге баргъынчагъа язылгъанлыгъы бу кагъызны маънасындан да гёрюнюп тура. Архивден чыкьгъан башгъа документлеге кьарагъанда, Рафиш 1916-нчы йылда кьазмалы Сираждин деген гишиге эрге бара.

1918-нчи йылны 13-нчю апрелинде Зайналабитге булай кагъыз геле:

«Мен кьазмалы Сиражитдинден ва Рафишден бизин сюйкюмлю болгъан атабыз Нугъайгъа ва кьардашыбыз Зайналабитге ассаламу алейкум!

Саламдан сонг аввал мурат: сиз яхшы гьалда болмакьсыз. Биз де яхшыбыз, алгъамдулилла.

Экинчилей мурат – сизин анагъыз заманны пасатлыкьларына гёре

бек талчыгып кант эте. – Бирине сама уйге кьайтма ярамаймы экен деп. Шолай болмакълыкыгъа гёре, сизге де ойлашып кьарама ярай, кьырда адамы бар гиши уйде парахат туруп болагъан заман тюгюл. Сизин биригизге кьайтмагъа да ярар эди.

Ондан сонг: я, Зайналабит, мен сагъа берген назмуланы сен басмагъа салмагъа кьабул этмедингми, этсенг де салмадынгмы? Салсанг да, магъа йибермей кьойдунгму? Нечик болдунг? Мен чи шону бек кьаравуллап тураман...»

Зайналабит озюнню билимин артдырмакъ учун Россиядан тышгъа чыгып охумакълыкыгъа гъайын да эте болгъан. Яхсайда ва Аштарханда охуп ол тюрк, арап тиллени билеген болгъан. О тиллерде эркин кюйде язып болагъанлыкыгъа ону кёп санавдагъы запискалары, чебер асарлары шагъатлыкъ этме бола.

Масала, Зайналабит озюнню «Даниялбек» деген пьесасын тюрк ва татар тиллеге гёчюрген. Ва шо тиллерде пьеса Хасавюртда ва Темирханшурада сагънада ойналгъан.

Пьесаны тюрк ва татар тиллердеги вариантлары Батырмурзаевлени архивинде сакълангъан. Зайналабит озюнню бир татарча язылгъан шиърусунда о йылларда белгили болгъан татар шаири – Сайит Сюнчелейни танкытгъа тутуа, башгъа язывларда буса озю язгъан бир асар 500 сатыр болур деп гёрсете.

Муна 1913-нчю йылны март айында тюркче язылгъан кагъызында Зайналабит Бахчасарайдагъы бир ювугъуна булай деп билдире:

«Гьюрметли агъам, сизге сыйлы салам булан язаман. Экинчилей, сизге савлукъ, саламатлыкъ ёрайман. Сакъласын яман тёзден сизин гъакъ. Эки де дюньяны азапларындан сизин азат этсин. Бизин гьаллардан сорасагъыз, аманлыкъ. Шюкюр худаины озюне, гъали биз язбашны ниъматлы гюнлерине етишдик.

Эфендим, сизин кьулугъуз, бир ерге гетип, уйде болмагъан саялы заманында сизге жавап язып болмадым. Гечип кьоярсыз бугъай. Магъа бир четим, кьыйын заманда, онда барып сыйлы гюнлени бош йибермедим. Бир зат да чыкъмады. Араплар да айтгъанлай: чомарт тюзлер, кьызгъанч бузар... Нечик алай да, мен сени озюме бек ювукъ адам гёремен. Шо гъис булан ругъланып, сизге кагъыз язаман.

Къарангылыкъда кьалгъан бизин бусурман халкълардан чыкълан сизин йимик алим эфендилени янгы яшавгъа тартып, илмугъа гёз ачдыргъаны саялы кёп сюемен.

Аз этсин, кёп этсин, олай ишлени юрютеген сыйлы эфендилеге гъакъ юрекден ирия болуп, разилик билдиремен.

Оланы чалышыву булан дюньяны алдынлы маданияты Кавказ тавлагъа да ете, мунда да озъ ярыгъын яя.

Амма ол маданиятны халкъланы арасында яйылма кьоймасбыз деп айланагъанлар да ёкъ тюгюл.

Мени эфендим, сизге белгили болсун: мен бу сыйлы рамазан айны 15-нде Стамбулгъа гетсем ярай. Муратгъа етмек учун худаидан да кёмек кьаравулламан.

Арап тилни грамматикасы, логика, философия илмуланы теренден уйренме сюемен. Мен исламны законларындан, пайхамарны

хадислеринден билимимни артдырдым. Гъали энни табиат илмуланы (зоология, биология) уйренме сюемен. Шу илмуланы уйренме Стамбулда багъыйлы болур деп эсиме геле. Онда дагъы да бир хыйлы илмулар булан ювукъдан таныш болма къастым бар. Стамбулда 5-6 йыл охурман, сонг Египетге гетермен, онда арап тилден алгъан билимлеримни беклешдирермен.

Орус тилни мен яхшы билемен. Стамбулгъа бармакълыгъымны бирдагъы аслу себеби – француз тилин де яхшы уйренмек. Неге десенг, француз тилсиз дюньягъа чыкъмагъа къыйын. Ол тил бары да уълкелени арасында юрюле.

Бизин атабыз Нугъай эфенди мени охума барагъанымдан эпсиз сююне. Янгы илмуланы уйренмекни тапшура. Атабыз оъзю де бу илмулардан пай алгъан. Англаву бар. Янгы илмулагъа мени ес этип, охутмакъны оъзюне борч гёре».

Бахчасарайдан Фахрутдин эфенди Зайналабитге булай яза: «Бу йыл он экинчи мартда язылгъан кагъызынгны ва янгы школаны, янгы жамиятны гъакъындагъы макъалангны алдым. Сагъа баракалла беребиз ва сизин сиптечилигигизни ушатгъаныбызны билдирмек булан, шо пайдалы ишни узатып турмакъны тилейбиз. Аллагъ сизге рагъмат этер... Бахчасарайдан хабарлар. Бу шагъарда эки школа бар. Оланы биринде 140, экинчисинде 140 адам охуй. Эки де школада дарслар арапча юрюле. Бу школаларда тюрк тилде, аз толмагъан билим бере: эки йыл алдын гъукуматны ягъындан етти йыллыкъ школа ачылгъан. Тек мунда таза тюрк тилни уйретмей.

Демек, сени билиминг, англавунг булан сагъа Бахчасарайда охума ер ёкъ. Шо саялы Стамбулгъа яда Къазангъа бармакъны сагъа насигъат гёремен. Нечик алай да, рус ва тюрк газетлени, китапланы кёп оху».

Шу кагъыздагъы уъч-дёрт жумла охувчуну тергевюн тартма ярай. Зайналабит: «Арап тилни теренден уйренме сюемен, орус тилни яхшы билемен, француз тилден алгъан билимлеримни артдырма къастым бар» дей, шо саялы Стамбулгъа гетме гъазирленгенин билдире.

Тюрк, татар, арап тиллени Зайналабит Яхсайда ва Аштарханда Салих Амирбековну мадрасасында охуп билген.

Ону булан бирче бир класда охугъан аштарханлы Вели Великеев: «Зайналабит мени булан Аштархан шагъарда бир сегиз класлыкъ пансионда охуй эди. Ол дарслардан кёбюсю гезиклер оър къыймат ала эди. Зайналабит пансиондан бир-нече керен къуваланды. Артдагъы гезик буса губерниядагъы школалагъа къарайгъан инспектор Искендеровну «Зайналабит газетде гъалиги къурумгъа къаршы макъала чыгъаргъан» – деген гёрсетивюне гёре къуваланды», – деп яза.

Бу пансионда охуйгъан Зайналабит француз тилни охугъан. Ону кагъызларыны арасында француз тилде язылгъан шиърулар бар. Олар Зайналабитни хаты булан язылгъан. О шиъруланы биз къумукъчагъа гёчюргенбиз. Олар сююв йырлар. Француз тилде къумукъчагъа В. Гюгону «Эй, аривжан» атлы шиърусун Зайналабит «Гангчолпан» журналны 12-нчи номеринде чыгъаргъан.

Бахчасарайдагъы ювугъуна язагъан йимик, Зайналабит Стамбулгъа гетмеген. Россияда артып гелеген инкъылап агъвалатлар ону

Къазангъа тартгъан. Берилеген маълуматлагъа гёре, Зайналабит Къазан университетни Восточный факультетине охума тюшген.

Вели Великеевизагъангъа гёре, Зайналабит Къазан охув ожагъындан Петербургда чыгъагъан «Халкъ» деген газетде бир макъаласын печать этгени саялы тайдырылгъан.

Зайналабит Россиядан Кавказгъа политика ябушувлардан чыныгып къайта. Ол Аштархандан Бакюге геле. Мунда кёп узакъ турмай. Ватанына алгъасай, 1915-нчи йылны язында ол Яхсайгъа къайта, 1916-нчы йылда Хасавюрт училищеге дарс беривчю болуп тюше. Инкъылап ябушувларда Зайналабитни адабият яратывчулугъу да оьсе ва теренлеше. Бир-эки йылны ичинде Зайналабит бир-нече пьесалар ярата, оланы тюрк тилге гёчюре ва сагънагъа салма гъазирлей. Гъали болгъунча Зайналабитники деп уьч пьеса гёрсетиле эди, гъали энни о санавгъа Зайналабитни «Шавхалны нёкери» деген пьесасын, «Сиз неге гъазирленмейсиз» деген романын (бир-бир гесеклери «Тангчолпан» журналда берилген), «Муратбек» деген повестин, бир-нече янгы шиъруларын къошма тюшер.

Масала, «Шавхалны нёкери» деген пьесасын Зайналабит булай башлай:

1. Гъажимурза – къагъруманлыкъ, батырлыкъ машгъур жанлы къумукъ, эллий яшында.

2. Солтанмут – Гъажимурзаны тухум къардашы – 35 яшында.

3. Ниъматханым – Къзакъны къарындашы, Гъажимуратны инисини къызы.

4. Къзакъ (къагъруман) – Гъажимурзаны инисини уланы (черив-баш) – 25 яшында.

5. Шавхал-бий, бир князь (бек) – къумукъ бийлени башы ва макътанчыгъы – 55 яшында.

6. Элдар (кинжа) – 60 яшында.

7. Темиргерей – князь.

8. Солтанмурат – Шавхалны уланы, къоркъач – 25 яшында.

9. Умрайгъан – Шавхалны къаравашы, Къзакъны сюйгени – 16 яшында.

10. Маржан – 10 яшында.

11. Асият – нёкер къызлар.

12. Гъазир

13. Къади – 70 яшында.

14. Агъматпаша.

15. Салимсолтан – Къзакъны къурдашлары.

16. Халкъ.

Агъвалатлар Кавказияда чеченлер булан къумукъланы арасында XIX асруну башларында бола.

Бу гезик бизге белгили материалланы бир бёлюгюн къолладыкъ. Къалгъанлары гъакъда да оьз къаравубузну язма хыял бар. Эгер де шу макъала бизин охувчулагъа Нугъай апендини ва Зайналабитни яшаву ва гъаракаты гъакъында аз буса да янгы маълуматлар бере буса, ону язмакъ булан бизин алдыбызгъа салынгъан муратны кютюлгенге гъисап этер эдик.

Зайналадитни макъалалары

СЮЛЮКЛЕР

Дёрт йылдан берли созулуп гелеген бу кьутсуз гьал, инсанланы ишлейген, дюньягъа азыкь-аш, мал-матагъ береген тайпасын, мисгин ишчи халкъны ишинден айырды. Мисгин халкъны кёп яны дав майданларда кьырылды, кёбюсю акьсакъ, чолакъ, сокьур, сангырав болуп ишге ярахсыз болду. Халкъгъа яшав, ичив, рызкы ва башгъа тарыкъ-герекни гьазирлейген табунну яртысы оьлюп ва зараллагъа тарып, ишге ярахсыз болгъан сонг, нечик де кьолда бар затдан яхшы кюйде пайдаланып кьалайыкъ деп айланагъан байлар маллагъа мисгин халкъны оьлюм гьалгъа салырдан кьоркьунчлу багъа гесдилер, яшав чыдамагъа болмайгъан авурлукъда болду.

Россия Октябрь инкьылабындан сонг, мисгин халкъ Россияда оьзю гьаким болуп, оьзюню яшавун бираз енгилликге теберди. Ун, экмек, нап, тамакю йимик яшав учун тарыкъ затланы кёбюсю «монополистия» этилди (гьукуматныки этилди).

Тек гьукуматы бегип битмеген ерлерде булагъа башгъа чаралар гёрюлмей, багъалыкъ гьаман оьрге багъып абатланып бара. Дагъыстанда, айрокъда Темир-Хан-Шурада гьукуматы бегип битмегенге, бу багъалыкъ гюн сайын арта бара.

Тюнегюн базарда, тюкенде кёп болуп гёрюнеген затлар, тангаласында гёзден тайып да кьала. Тамакю, папирос бир-бирде тюкенлерде яшынып кьала. Экинчи гюн, уьстюне бир-эки кьат багъа да артдырылып, бары да тюкенлерде гёрюне...

Бу не оюндур? Бу оюн биревлеге йыбанчлы болса да, оьз кьыйыны булан ерден чёрек табагъан, ялынып кьуллакьчуллакьда яшайгъан мисгин халкъ, ач-ялангъач халкъ бу оюндан гьеч кеп-йыбанч алмай.

Дагъыстанны мисгин халкъы оьзюню елкесине онгарылгъан уллу ёммакъларындан кьутгъарылгъан. Гъали оьсюп гелеген бу увакь ёммакъланы оьсмеге кьоймай, тезлик булан силлеп ташламагъа герек.

Бу гьуриятны оьз мангалай тери булан оьзюню гюнлюк яшавун гёрюп, турагъан ишчи-сабанчы мисгин халкъ оьзюню кьанын тёгюп алгъан. Бу гьуриятдан пайдаланма тийишли гишилер де мисгинлердир.

Гъали гьуриятдан гьар заман багъасын юз кьат артдырып, мыйыкъларын да буруп, кекирип, мисгин халкъны кьанын соруп юрюйген сюлюклер алгъан гьурият ёкъ! Ол сюлюклер билсинлер! Оьзлер мискин халкъдан сорагъан кьанланы бир гюн кьусмагъа тюшежекни!

Темир-Хан-Шурада гъали ишчи-сабанчы ва асгер вакиллерини

Совети кьурулгъан, бу мажлис – Совет шагъарда гётерилип барагъан ёлсуз-ёрукъсуз багъалыкъны алдын кьыркъмагъа борчлу! Адамлагъа яшавлукъ учун бек тарыкълы болагъан бир-бир затланы, нечик амал этип, тезлик булан «монополистия» этмекни (гьукуматныки этмекни) кьайгъысына гиришмесе, мисгин халкъны кьанындан толгъан! Энни оланы кьусдурмагъа, дагъы сормас йимик этип, туз ашатып кьусдурмагъа заман болгъан!

«Ишчи халкъ», № 8, 25 июнь, 1918 йыл.

АБУ АЛИ ИБН-СИНАНЫ ТАРЖУМА ГЪАЛЫНА КЪЫСГЪАЧА БИР КЪАРАВ

Гьюрметли охувчу! Бусурман философияларыны чинк де биринчиси болгъан Абу Али ибн-Сина гьижратдан 370-нчи йылда бугюнгю эсги Бухараны янында Афшана деген бир юртда дюнъягъа гелген...

428-нчи йылда Гъамадан деген шагъарда дюнъядан гетген. Абу Али ибн-Сина яшлай илмугъа ябушуп, бек кёп илмулар тафсил этип, бек кёп ерлени кьыдыргъан. Ону бютюн объмюрю илму ва маариф (прогресс) ёлунда битген. Адабият, дин илмулар, гьисап, гьиндис, мандикъ (психология), тиббун (медицина), гьикмат (философия), сиясат (политика), музыка илмулар деген шу илмуланы барысындан да бек кёп китаплар этген. Ону кёп китапларындан кёбюсю бырынгы арап пачалыгъы... Сонг Европадагъы адамлар огъар «бусурманланы Аристотели» деп айталар ва Сократ дейлер. Кёбюсю китаплар айтагъангъа гёре, Али ибн-Сина арап тьогюл, тюрк-татардыр. Бу да оьз халкъын сюегенлеге бир сююнч, бир оьктемликдир.

Артыкъ билме сюегенлер тарих кьамусгъа кьарасын .
25 май, 1916 йыл.

ТЕАТР НЕ ЗАТДЫР?

«Театр демек бир халкъны яшавунда болагъан тюрлю гьалланы болгъан кююнде сагънада ойнап гёрсетмекдир. Европалылар театр гъа яшавну яхшы-яман якълары гёрсетеген гюзгюсю дейлер. Шогъар гёре халкъны яшавунда болмагъан гьалланы театрда ойнап гёрсетме гьеч изну берилмей...»

Театр китаплар язагъанлагъа шулай уьч борч салына.

1. Бизин эсги яшавну кьолайсызлыкъларын ачыкъ гёрсетмек.
2. Халкъны янгы яшавуна кюрчю салмакъ...
3. «...Халкъда ватанчылыкъ деген, халкъчылыкъ деген ойну уятмакъ. Бизин талайыбыз шонда экенлигине халкъны юрегин токъташдырмакъ...»

«Бугюнгю гьаллагъа бек ошавлусу шо артдагъы, шо учьюнчю мураддыр...»

«...Театрны яшав учун пайдасы бек кѣп. Масъала, Дагъыстанны къагъруманы имам Шамилни бары да хасиятларын белгили этип язылгъан бир китабында (театрда) ойнагъан заманда, тамашалылары юреги башгъа гьалгъа айлана. Гертилей де, ватан учун, гъурият учун 25 йылны узагъында давлар этген Шамилни гѣргенде йимик болалар...»

«Тангчолпан», № 1, 20 август, 1917 й.

ТИЛ МАСЪАЛАСЫ

...Бир миллетни миллетлигин сакълайгъан гюч-къурал о миллетни тили экенлигине туташ дюнъядагъы мадани инсанланы тарихлеринден далил-фактлар чыгъарып гѣрсетмек тынч ишдир... Батырлыкъ, къоччакълыкъ, къагъруманлыкъ булан халкълар бир-биринден айрылмай, о хасиятлар бары халкъда да бола. Миллетлени айырагъан ана тилдир, ана тил миллетни бирикдире. Миллетлени айырагъан да, оланы бирикдиреген де – тил ва адабият...

...Инсанланы яшавуну барышына бу да узакъ къаршы туруп болмады, гъам болмажакъ...

...Тил оз затында гъам зат! Шогъар гѣре, биз ону топуракъ булан аралаш турагъан, тазаланмагъан бир маъдангъа, айрокъда, алтынгъа ошатсакъ, ону хасиятларын халкъгъа ачыкъ гѣрсетмеге болурбуз. Алтын топуракъ булан аралаш турагъанда ону гъеч сыйы ѣкъ, ону уьстюнден таптап юрюйбюз. Муна ону шу топуракъны ичинден тазалап алып, ондан акъча гесилсе, о дюнъягъа пача бола, гъар-бир адам огъар къуллукъ этсе, о нечакъы адамланы ачувун чыгъарса да, адамлар ону хатирине тиймейлер, тек шо топуракъны ичиндеги алтынны булай даражагъа чыгъармакъ учун кѣп уллу къурбанлар бермеге, кѣп уллу къастлар этмеге герек бола. Тил де шолай зат...

...Не заман о тил ишленсе, о тил булан тюрлю илмулардан китаплар, газетлер чыкъса, – ондан адабият литература деген бир зат гъасил бола... Муна шу адабият деген зат да миллетни – миллетлигин сакълайгъан гюч-къуралдыр...

«Тангчолпан», октябрь, 1917 йыл.

ДАГЪЫСТАН ТАРИХИНЕ БИР КЪАРАВ

...Бир миллетни тарихи – ону бютюн барлыгъын, болгъанлыгъын, кемчилигин, артыкълыгъын, яшавун, гъюнерин толу кюйде гѣрсетген бир гюзгюдюр...

...Бир миллетни оьрленмеклигине кѣмек, ону оьтген талайлы гьалларын эсерип, тарбия этеген – ону тарихидир!..

...Тарихи тас болгъан, тарихден гъайы (хайыры) болмагъан миллет азатлыкъ (гъурият) гюнлеринде де адашыр! Не ёлдан, къайсы якъгъа багъып барса, эсен-сав къалажакълыгъын билмес...

...Биз, дагъыстанлылар, гъали болгъунча тарихге гёз юмуп яшадыкъ, не тебенленмегибизни себеплерин, не оърленмеклигибизни себеплерин, кюйлерин ахтармадыкъ...

...Башгъалар оъзлени тарихлерин гёнгюнден охурдай сакъламагъа къаст этип айланагъанда – биз девлени, аждагъаланы, албаслыланы ва башгъа минг тюрлю ёммакъланы эсибизде сакълап, къылыкъсызландыкъ. Башгъалар эл учун, миллет учун чалышып оъзлени тарихлерине макътавлу япыракълар къошдулар, биз буса асил абатларыбызны да унутдукъ. Башгъалар уяндылар – биз гъали де юхлайбыз...

«Тангчолпан», № 4, октябрь, 1917 й.

ДАГЪЫСТАНДА ТАРИХИ ГЮНЛЕР

Гъуриятдан сонг Орусиятны башгъа ерлеринде йимик Дагъыстанда да комитетлер, комиссарлар салынгъан эди. Дагъыстанны марказы Темир-Хан-Шурада областной комитетден башгъа, гъажатлы болгъанда чакъырылагъан бир областной Совет де бар эди. Ол областной Советни экинчи жыйыны ноябрь айны ахырында тозулуп гетген эди. Ол тозулуп бир ай ярым къалмай дагъы да Советни чакъырмагъа областной комитет борчлу болду. Себеп де, тав ичиндеги комиссарланы арзалары болду. Экинчи Совет тозулгъан сонг, гъар даим олардан гелеген арзалар: «Тав халкъ оъзлеге тынгламай, яманлыкъ этегенлени чакъырып гелтирип болмайбыз, кёп ерлерде комиссарланы къувалап да тайдыралар, ондан башгъа да Узун-Гъажи бир янындан халкъны арасына хозгъавул салып юрюй, «бизге имам болмаса ярамай деп, ону учун муфтий Нажмутдинни гъазир этген» деп.

Шулай нече тюрлю хабарлар эшитип областной комитет областной Советни чакъырмаса болмады. Шу январны он гюнюнде Совет Шурада болмагъа герек деп белгили этди. Бир-нече гюн алдын муфти Нажмутдин булан Узун-Гъажини 6 минг асгер булан Шурагъа багъып гъаракат этгенлиги ва оланы булай гюч булан гелмеклигинден мурады – орусча илму охугъан Дагъыстан зиялилени, Дагъыстандагъы социалистлени оьлтюрмек, бары да комитетлени къувалап гъар-бир ишни оъзлени къолуна алмакъ экен деп авзунда тюрлю-тюрлю сёзлер сёйлене эди.

Дагъыстан бусурман социал-демократ-ишчилер табуну оъзлер бир мажлис этип, гетген солдатлардан къалгъан тюбеклени касип ва пакъыр халкъгъа оьлешмеге башладылар. О гюн (сегизинчи январь гюню) «Дагъыстан виляятны ер ишлерине къарайгъан комитетини» алдында 4-5 юз пакъыр касип халкъ жыйылгъан, тюбек тилей эдилер.

О гюн ишчи ва касип халкъгъа алты юзге къадар тюбек оьлешингени билинди.

Шо ахшам алдынгъы губернаторский домну алдындагъы майданда ишчилени митинги – жыйыны болду. Алдын Аргутинскийни памятниги – гъайкели болгъан ташны уьстюне минип, машгъур ислам социалистлерден Жалалутдин Къоркъмасов: Дагъыстанны гъуриятына къаршы бек къоркъунчулу бир юмурукъ гётерилгенни, мундан айры бек пакъыр халкъгъа зарал болажагъын, Узун-Гъажи булан Нажмутдин 5-6 минг асгер булан Шурагъа юрьюгенлиги герти экенлигин, Шурада гъеч бир солдат къалмай гетип турагъан бир заманда булай асгер булан гелмек гъуриятгъа бек къыйышмайгъан бир гъаракат экенин сёйледи. Шу гелеген асгерни Шурагъа гелтирмесин, муфти геле буса, элли гишиден артыкъ янына адам алып гелмесин деп, тезлик булан муфти Нажмутдинни алдына вакиллер йибермеге гереклигин англатды. Сонг доктор Темирболат Бамматов чыгъып: «Дин къардашларым» деп башлагъан сёзюн «Шурагъа Узун-Гъажилер къан тёкмеге гелмей, шариатны агъкамларын юрютмек учун геле, олар бир де халкъгъа олай яман негет булан гелмей» деп битдирди.

Нечик де халкъ о гече бек толкъунлу эди. Халкъ недендир кюстюне, не затдыр, кимдир, халкъны юрегине къоркъунч сала эди. Бу къоркъунчгъа гечени къарангылыгъы да къошулуп, халкъны юрегин дагъыдан-дагъы да тынчсызлашдыра эди. Танг къатды, гъава арив, гюнню гючлю шавласы «бу гюн не буса да бир къоркъунчулу иш болур» деп хозгъалышып турагъан шагъар агълюню юрегин аз буса да тынчайдырды. Гишини юрегине: булай тынчайгъан гъавалы арив гюнню ичинде къоркъунчулу гъаллар болмас бугъай, деген хыял геле эди.

Эртен сагъат онларда орус, араб, къумукъ, авар тиллеринде басылып Узун-Гъажини хитабнама-иланы халкъгъа яйылды. Хитабнаманы къысгъачасы: «Мен Узун-Гъажи Темир-Хан-Шурада къан тёкмеге гелмеймен. Мен орусча охугъан бусурманланы башын гесмеге гелмеймен. Мени атымдан булай питнели хабарланы чыгъарагъан гъуриятны да, шариатны да душманларыдыр. Шагъар халкъы тынчайсынлар, питнечилени сёзюне къулакъ асмасынлар. Мен халкъны шариатгъа чакъырагъан гишимен. Мени англавума гёре шариат булан гъурриятны арасында гъеч башгъалыкъ ёкъ. Мени башгъа областной комитетлер булан душманлыгъым ёкъ. Мен Шурагъа етишип ол комитетлер булан да сёйлермен, ишни арты сизге де, бизге де хайырлы болур, иншаллагъ». Шу эсгерилген сёзлер эди. Хитабнаманы толу кюйде мунда рижасын язмагъа суюген эдим. Тек бу сёзлени язагъанда къолумда хитабнама язылгъан кагъыз болмагъанлыгъы саялы, язылмай къалды.

Бу хитабнаманы охугъан сонг халкъны юреги бираз тынчайды. О гюн гъар бёлнок-бёлнок болуп шагъар агълю хитабнамагъа тюрлю-тюрлю муханама эте эдилер. О гюн «Узун-Гъажи булай гиши,

Нажмутдин олай гиши» деген сёзлер орамларда, «Чашка чайда» ва башгъа ерлерде сёйленди десе де яражакъ.

Бу гюн шулайлыкъ булан озду. Бу гюн Нажмутдин геле деген хабарлар болса да, о гелмеди. Къазанышда токътагъанлыкъы белгили болду. Эртен (10-чу январь) сагъат 11-де шагъарда яшыл чалма байлагъан тавлулар гёзге кёп гёрюне башлады. Булар гелип бир-эки сагъатдан сонг яшыл чалмалы тавлуланы бир гиччирек бёлюгю такбир, таслил айта туруп, инбашларына тюбеклер де салып шагъаргъа гирди. Бу, озокъда, биринчи абат, сынав учун алынган абат буса ярай эди. Шагъарны яшаву башгъа тюсге гирди. Гъар ерде гюрем-гюрем болуп сёйлейген не затдандыр, кимдендир? – уърке эди. Дагъыстан вилайтны тарыкъ-герегин гъазирлейген (областной продовольственный) комитетни складын сакъламакъ учун гъазирликлер гёрюлдю. Бу гюн шагъарда бек гючлю толкъун бар эди. Гъар ярым сагъатда акъ, къызыл, яшыл чалмалар булан шагъаргъа низамсыз кюйде яйылагъан тавлулар къайда къарасанг да гёзге уруна эди. Булайлыкъ булан бираз вакъти оьтдю, ахшам орусча сагъат беш эди. Къайдандыр бир аваз – алышып зикру этегенлени гючлю авазы эшитиле, бара-бара шагъаргъа ювукълаша башлады. Бу арада шагъар халкъыны арсында бир хозгъавуллукъ тюшдю. Орус, жугъут, бусурман – бары да бу тавуш эшитилеген якъгъа таба, гелегенлени алдына бара эди. Къулакъланы тындырагъан бу гючлю такбир авазы баргъан сайын шагъаргъа ювукълаша, ахшам сагъат алтыда, алты минг адамлыкъ гюч, гъеч чакъырылмагъан къонакълар, орамланы толтуруп бёлюк-бёлюк болуп шагъарны ичи булан тёбен багъып агъа эдилер. Шагъарны яшыуллусу бу айтгъандан бетер къоркъунчдан къоркъгъан эди. Гелеген асгерни башларында яшыл, къызыл чалма, бир хыйлысы тюбексиз, тюбеги ёкълар да къолларына суврулгъан хынжал, тапанча, шёшге тутгъанлар. Тюрлю дуалар язылгъан яшыл, къызыл, гёк байракълары булан асгерни алдына циркчи борец Аликъылыч шёшгесин суверуп тюшген, оьзю атлы, эки янында эки яв ясавуллар ону сакълап шулай низам булан Дагъыстан вилайт комитетни алдына барып токътадылар. Гечелик учун солдатлар тайгъан казармалар белгиленип асгерлени гъар бёлюгю бир казармагъа гетдилер. Ахшам сагъат сегизлерде орамларда халкъ бек аз гёрюне, тавушлар сёнген, гече бир эки бошуна атылгъан тюбеклерден башгъа аваз эшитилмеди. Эртен не болур экен деген умут булан халкъ гечени оздурду. Танг къатды. Тек кёк юзю булутгъа ошайгъан къара туман булан къаплангъан, гюнню айланасы нюрсюз, шавласыз бир тюс алгъан, ярыкъны, ярыкълыкъны сюеген юреклени къайгъы, умутсузлукъ къаплагъан. Эртен сагъат тогъуз. Орамларда такбир авазлар янгыра башлады. Булагъа сагъатда бир бёлюк-бёлюк болуп юртлардан гелеген халкъ да къошулуп, ахшам сагъат дёрт болгъунча орамларда ари-бери юрюй турдулар. Бу, озокъда, бир тактика, бир маневр эди. Бир гюн ахшам сагъат дёртде Дагъыстан вилайтны февкаледе Къурултай – съезди ачылажакъ эди.

Бу кзурултайда Дагъыстан учун нечик гьукумат гереклиги, гьукумат кимлени кьолунда болмагъа тийишлилиги гъакъында масъалалар арагъа салынажакъгъа гёре, Дагъыстанны гъар округундан шу масъалаланы уьстюнден сёйлешмеге алимлер чакъырылгъан эди. Булай уллу масъалалар гъакъында сёйленегенде Дагъыстан халкъ сувукъ къан булан ишни ойлашмагъа болмайгъанлыгъы саялы мажлисни тартип булан бармакъ учун мажлисге билет булан тюгюл эсе гирмежекге къарар берилген эди. Мажлис Хизри Гъажиевни янгы театрында болажакъгъа гёре, мажлисни членлери, кьонакълар, табун-табун болуп, геле башладылар. Театрны алдында уьч юзден артыкъ Нажмутдин булан гелген асгерлер савутлангъан гъалда низам булан тура эдилер. Озокъда, буланы гёрюп гиреген мажлис азалары мажлисте нечик гъурият болажакъны, суюген, гъакъылы ушатгъан сёзню сёйлемеге нечик эркинлик болажакъны англагъан, булай хапарсыздан гелген къара гюч кёплени юрегин мажлистен сувутгъан эди...

* * *

12-нчи январда ахшам сагъат орусча алтыда мажлисни расми кюйде ачмакъ учун тийишли членлер гелмегенлиги саялы, олагъа бироз къарама тюшдю. Бираздан мажлисни ачмагъа ярайгъан йимик членлер жыйылды. Областной комитетни раиси Темирханов башлап мажлисге салам берип, мажлисни кьутлагъан сонг, бугюн мажлис мундан бир ай алдынгъы мажлис йимик болмажакълыгъын, Темир-Хан-Шурадагъы, Гунибдеги, Хунзахдагъы асгерлер де гетип бугюн озьюбюз-озьюбюзге ес болгъанлыгъыбызны ва шогъар гёре биз озьюбюзню гъар бир ишибизни озьюбюз юрютме гереклигибизни, Дагъыстанны сувукъ ерлеринден гелген асгерлер озлер гъурият ёлунда кьурбан болмагъа гъазир экенликлерин гёрсетгенлигин, ондан башгъа да бу мажлис – Дагъыстанны сиясы, мадани ва башгъа савдюгерлик ишлерини марказы – орналгъан ери болгъан Темир-Хан-Шурада ачылгъанлыгъын эсгерди. Ондан сонг шулай уллу февкаледе гюнлерибизде бизин бойнубузгъа уллу борчлар тюшгенлигин, шогъар гёре миллет ёлунда, ватан ёлунда этежек кьуллукъларыбызгъа Аллагъу-Таала бизге кёмекчи болсун деп дуа этмекни ол алимлерден тиледи, бир алим гиши дуа этди. Сонг Зубаир (Темирханов) Кзурултай-мажлисге бир раис гереклигин билдирди. Раис-тамазалыкъгъа Пирали Эмиров ва огъар эки кёмекчи, русча язвчулукъгъа Бадави Сайитов, бусурманчагъа Магъаммат-Мирза Мавраев сайланды. Тек Пирали Эмиров мажлисни тартибин сакъламагъа бажармажакълыгъын билдирип озюн азат этигиз деп тиледи.

Гъайдар, Адил-Герейлеге тилесе де, олар да тюрлю себеплер гёрсетип рази болмадылар. Артда райисликге инженер Къазанбий Гайитов жинаблары сайланды. Мажлис ачылып гезикдеги эсгерилежек масъалалар булан мажлисни танышдырды. Мажлисте сёйленежек

масъалалар: 1) Областной комиссар булан ону помощнигини доклады; 2) областной комитетни доклады; 3) асгер ишлер гъакъында доклад; 4) Дагъыстанны тышындагъы гъаллардан Гъайдар Бамматовну доклады; 5) Дагъыстанны ичиндеги питнелер гъакъында Алигъасановну доклады; 6) Янгыдан Дагъыстанны вилайт ишлерин юрютеген областной исполнительный комитет айыражакъ...

Сонг раис-тамаза, экинчи мажлисни 12-нчи январда эртен сагъат 10-да ачылажагъын белгили этип мажлисни япды. Халкъ гёнгулсюз кюйде яйылды. Халкъны турушу башгъа ёрукъгъа тюшген. Тиллер алдын сёйлейген сёзлени унутуп, бугюн акцентшивеси булан сёйлей башлагъан. Гъасили, тиллер бугюн юрекlege тилмачлыкъ этмей, заманны йырын йырлайгъан бир гъалгъа айлангъан эди. Гече сагъат он экилерде «Тангчолпан» журналыны идараханасыны тюбюндеги подвалда сакъланагъан тюбеклени Аликъылыч элли мюрид булан гелип талап гетген. Бу, озокъда, биринчи абат эди. Элге, Дагъыстангъа оьлешинежек тюбеклени сакъланып турагъан еринден гишини киритин-эшигин бузуп талавурчулукъ ёлу булан алып гетмек – шариат салмагъа асгерни башы болуп гелген адамлагъа ярашывлу ишми экен? Гишилени уйлереине изнусуз гирмеге де, гирип басгъынчылыкъ этмеге де къайсы шариатда ярай экен? Къылычлар шариатны булай маънада англай буса ярай. Тек дёрт юз миллиондан артыкъ инсанлар оьзюне инанып гелген ислам шариаты булай жинаят зулму ишлер ишлегенlege тийишли гючлю жаза этмеге буюра. Булай адамлагъа йымышакълыкъ этмеге ярамай! Башы булай терс ишлер булан башлангъан низамны арты не ёрукъгъа тюшежеклигин ойлашмагъа да тарыкълы тюгюл. Яшавну барышындан дюньяда болуп турагъан уллу ишлерден де инкъылап ва аксуинкъылап – контрреволюциялардан да хабары бар адамлар бугюнгю бизин ичибиздеги ишлени яхшылыкъгъа тюгюллюгюне инангъан эдилер...

* * *

Ахшам он экинчи январда Хизри Гъажиевни театрында областной Совет жыйылды. Янгыдан мажлис Къазанбий Гайитовну председатель-тамадалыгъы булан ачылды. Зал, ложалар, шагъар халкъындан: рус, жугъут, эрмен, бусурман ва башгъа юртлардан гелген къонакълар булан толгъан эди. Мажлисде сёйленеген тил къумукъ тил болуп, ондан русчагъа, аварчагъа таржума этиле эди. Алимлерден бириси чыгъып: бугюн мунда Нажмутдинни де чакъырыгъыз, биз оьзюбюзге имам къойгъан сонг, областной Советни ихтияры къалмай, имам гъар ишге де раис-башы болмагъа герек, – деди. Раис огъар жавап бере: сиз советни члени тюгюлсюз, сизин халкъгъа булай буйрукълар этмеге ихтиярыгъыз ёкъ. Совет оьзюню ишин оьзю этмеге ихтиярлы!

Бары халкъ раисни къол уруп хыйлы заман алгъышладылар... Алимлени ва чалмалы мюридлени арасында хозгъалыш... президиумгъа багъып ачувланып къарап, бир-бири булан тавча сёйлеп мажлистен чыкъмагъа уруналар. Раис алимлени тартипге чакъыра... Тынгламайлар... Сайфутдин Кваршалов: алимlege булай алгъасамакъ

ярамас! Нажмутдин авруй. Ону мажлисте йиберген кагъызын алып гелгенмен. Тынглагъыз сиз, алгъасавлукъ булан ишни бажарып бол-массыз! Алимлер тынчайып ерли-еринде олтуралар...

(Гьоцацли) Нажмутдинни кагъызы: «Салам алайкум, мен бугюн асгерлени де, оланы уйретегенлени де майдангъа жыйгъан эдим. Шонда бираз сёз узакъ болду. Сувукъ тийген болса ярай. Тангала асгерлени де мунда тарыкъ чакъысын милли асгерликге къалдырып, къалгъанларын тавгъа къайтаражакъман, объюм де тангала мажлисте де гележекмен. Советни члени Нажмутдин».

Абдулкъадир член, гезикде болмагъан масъала гъакъында суал бере: Биринчи совет, гъар бир суд-диван ишлери шариат булан этилсинми? Адат булан, закон булан этилсинми? деп гъар округдан суал этип, гъар округну жувабын гележек советлерде баян этежекге къарар берилген эди. Шону да бизге маълум этигиз! Раис: ону гъакъында комитет жавап бермели...

Гъайдар Бамматов: шу мажлисте чинк алдын арагъа салынмагъа тийишли бир масъаланы гечикдирмей ойлашмагъа герек: гъали Шураны ичи тавлулар булан толгъан. Кёп яхшы низамы да бар, тек продовольственный складда ашлыкъ ёкъ. Ачлыкъ буса, нечакъы низамлы халкъны да низамы бузула. Халкъ низамсыз буса, питне тюшмеге ярай. Шогъар гёре мен тилеймен: милли асгерлени уьстюнде турагъанланы бирисин сайлап, шо асгерлени тезлик булан ёлгъа салмакъны гъаракатын этсин.

Бу масъаланы гъакъында бир-эки гиши дагъы да сёйлеген сонг, «асгерлени къайтармагъа разимисиз? тюгюлмюсюз?» деген суалгъа бир аваздан комитет разилик баян эте... Асгерни къайтармакъны гъаракатын этмек учун генерал Халилов айрыла...

Раис: энни Дагъыстан областной комиссары Басият Шахановну доклады болажакъ!

Шаханов комиссар: Дагъыстан халкъ! Мени экинчи советден уьчюнчю совет къадар ишлеген ишлерим олай бай тюгюл. Мен кёбюсю машин ёллардагъы тартипсизликни, Дагъыстанны ичинде болуп турагъан анархия-башалманлыкъны ёймакъ учун чалышдым. Тек магъа тынглайгъанлар аз болду. Шо саялы биринчи январда мен областной комитетден мени азат этмеклигин тиледим. Ондан башгъа да гёзюгюзню алдында Дагъыстанда болуп турагъан ишлер мени къолумдагъы гючню алды. Гъали артыкъ мунда мен бажаражакъ иш къалмады. Мени азат этмеклигигизни тилеймен. Бугюнге ерли мен этген ишлерде магъа янчы, кёмекчи болгъанлыгъы учун бары да Дагъыстан халкъына, Дагъыстанны милли, сиясы оюм-жамиятларына тешекюр этемен! Дагъы да мен Дагъыстан халкъ мени булай уллу къуллукъгъа айыргъанлыгъы учун бары да халкъгъа кёп уллу алгъышлар тилеймен, гючлю алгъышлар)...

Бамматов: бизин абурлу комиссарыбыз мунда гелген заманда огъар ишлемеге бек къыйын эди. Дагъыстанда тюрлю фиркъа – партиялар

бар эди. Комиссаргъа буланы гъеч бирисине де ян болмай, озюн битараф сакъламагъа герек эди. Бизин сыйлы комиссарыбыз Шаханов бу кыйын ишни бажарды. Мен тилеймен Дагъыстан советден: Мен Шахановгъа абурлу Дагъыстанлы деп айтмакъны арив гёерер эдим (гючлю алгъышлар).

Раис: энни комиссарны помощниги Али Гъасановну доклады болажакъ (Али Гъасанов доклад эте). «Бир ай мундан алдын мени комиссаргъа помощник этгенлигигизни бек шатлыкъ булан къабул этген эдим. О заман тынч эди. Русияны ичинде болуп турагъан партия къавгъалары Дагъыстанда ёкъ эди. Тек бара-бара олай фыркъа табунлар бизде де бола башлады. Халкъ гъакимлеге тынглавсуз болду. Уру, талавурчулукъ, олю-ольтюрюв йимик бузукълукълар башланды, рагъатлыкъ къалмады. Комитетлер озлени къуллугъун бажарып болмады. Халкъны рагъатлыгъын сакъламакъ мени бойнумда эди. Тек о ишни бажармагъа мени гючюм етмеди. Мен тавда болуп турагъан ишлени эшитгенде, Гунибге барып онда асгерлик положение план этмеге сюйдюм. План этмек чи къайдагъы затдыр, гъатта мен озюмню гелгенлигимни себеплерин маълим этмек учун доклад этмеге де бажарылмады. Халкъ тынглавсуз болду. Мен озюмню мурадымны айтгъанда, халкъ бу ишни Узун-Гъажиге сорамагъа герек деди. Гёресиз бугюнгу гъалланы. Шагъарны ачлыкъ басмагъа тура. Ону устюне партия къавгъалары башланса, ишлер бузулажакъ. Булай гъалланы ичинде къуллукъ этмеге бажарылмажакъ. Гече Нугъбек Тарковскийни уюнден юз бир тюбек таланды. О тюбеклер Гъайдакъ -Табасаран округуна берилежек тюбеклер эди. Ишлени булай ёрукъсуз, низамсыз ёл булан гетивю саялы мен озюме бу къуллукъдан таймакълыкъны борч деп билемен! Тилеймен сизден мени бу къуллукъдан азат этигиз! (гючлю алгъышлар). Раисни тилевюне гёре, мажлис янгыдан Шахановгъа да, Али Гъасановгъа да тешекюр эте...

Раис: энни комиссар да, помощниги де, экинчи помощник болгъан Жамалутдин Мусалаевгъа бары да ишлерин тапшуруп тайдылар. Энни мен мажлистен сорайман янгы комиссар айрылгынчагъа Жамалутдин Мусалаев комиссарны еринде къалсынмы? Алимлени ягъындан тавуш: о суалны алимлерден сорагъыз! Раис: кимден сорамагъа герекни, ону биз, президиум, яхшы билебиз. Сиз олтургъан еригизден сёйлеп мажлисни тартибин бузмагъыз! (Раис алгъышлана). Мусалаев: Бугюнлер бек соравлу, бек кыйынлы гюнлер, мен Дагъыстан учун, ватан учун къуллукъ этмеге сюйсем де булай авур юкню гётермеге чыдамлыкъ этип болурман деп эсиме гелмей! Янгы комиссар айырыгъыз! Гъайдар Бамматов: бугюнгу хадисалар-ишлер эки-уьч гюнлюк ишлер, булар даим болуп турмас! Бизин эсибизге геле: Мусалаев булай тар вакътиде озюню къуллугъун ташламас деп! Магъаммат къади: «Янгылары сайланып битгинче, гъар ким оз къуллугъуну башында турмагъа герек! (Мусалаев рази болду, халкъ ону тахсин эте)...

Хасавюрт округну Казиси (къонакъ чечен): Оьрленген пачалыкъларда ишлер бу ёрукьда юрютюлмей. О ерлерде гьар иш халкъны миллет мажлисини маслагъаты булан этиле. Халкъ бу ишлени яхшы ойлашмагъа герек. Къардашлар! Бизде пачалыкъ ёллар бар! Шу ёлланы тарыкъ-геречи сакъланагъан ерден халкъ барып талагъанлар. Азарханаларда ювургъан, ястыкълагъа етгинче талагъанлар! Бу пасатлыкълар, бу низамсызлыкълар бусурман гишиге ярашывлу ишлерми? Бугъар къайсы шариатда разилик эгер? Муна шу пасатлыкъланы, шу питнелени сёндюрмекни ёлларын тапмакъ учун мушавара этмеге деп «Областной комитети» сизин чакъыргъан. (Алимлеге). Биз эшитгенбиз: Гьуриятны шариатгъа къаршы деп айтагъанланы барлыгъын. Булай сайлав булан, адиллик булан къурулгъан комитетлени шариатгъа хилаф ери бар буса сёйлегиз! Ойлашайыкъ. Ёкъ буса халкъны бирликге чакъырыгъыз! Халкъ комитетлеге тынгласын! Ишлер гьалиги барыш булан гетсе, узакъгъа бармай дагъы да ятлар бизге ес болур! Гёзюбюзню алдында уллу мажлис муассиса бар. Онда ишлер не ёлда болажакъ. Бизге огъар гьазирленмеге герек. Буланы барысын да ойлашмагъа тийишли! Алгъасамагъа ярамас! Бизин башгъа ишлерибиз де бар. Бугюн Дагъыстанда болуп турагъан ишлер, бу сиясы гьадисалардан биз къоркъабыз. Булай эки тараф болуп ишлемеге бажарылмас! Биз таябыз! Янгы комитет сайлагъыз!.. (доклад бите). Алимлени арасында хозгъалыш, алимлер булан чалмалылар гетмеге гьазирленелер. Мажлисни тамазасы халкъны рагъатлыкъгъа чакъыра, олар тавча, бир-бири булан мажлисге ишара этип, не затны гьакъындандыр ачувланып сёйлейлер. Магъаммат къади Дибиров чыгъып алимлени тартипге чакъыра!.. Халкъ ерли-еринде олтура. Раис: областной Советни членлери президиумгъа бир арза-заявление берген. Шуну Советге билдирмекни тилейлер. Арза: «(Дагъыстан вилайт шурасындан). Биз, шу арзагъа къол салгъан областной Советни членлери, билдиребиз: бугюн чакъырылгъан областной Советни мажлиси шу къыйынлы гюнлерде Дагъыстанда чыгъып турагъан анархия-башсызлыкъны, питнени тайдырмакъны ёлларын тапмакъ учун февкаледе алгъасавлукъ булан чакъырылып къурулгъан мажлис! Булай уллу масъаланы орталыкъгъа салып ойлашмакълыкъ учун гьурият-эркинлик герек, членлеге озлер сюйген ёлну халкъгъа англагъа эркинлик герек. Шагъарны ичине къарасакъ гьеч чакъырылмагъан, тавдан гелген савутлу адамлар булан толгъан. Шагъарны халкъы уллу къоркъувлукъда. Шулай гьалланы ичинде областной Советге озюню къуллугъун бажармагъа да, озюню муратларына етмеге де ёл ёкъ! Советни булай гьуриятсыз вакътиде этген гьукмулары тюз де тюгюл! О гьукмулагъа тынгламакъ, Дагъыстан халкъына борч да тюгюл! Булайлыкъ булан Совет озюню ишлерин узакъгъа йиберип де бажармажакъ. Шогъар гёре биз артда къол салгъан гишилер бу мажлисде гьеч ортакъчылыкъ этип болмажакълыгъыбызны

билдиребиз! Жалалутдин Къоркъмасов, Магъаммат Али Дахадаев, Магъаммат-Мирза Хизроев, Алибек Тахо-Годи, Араш Шамхалов, Османов, Нахибашев» .

Арза охулгъан сонг, Петровскидеги солдатланы да, ишчилени де мажлисинден Шурада болуп турагъан гьаллар булан таныш болмакъ учун йиберилген солдат сёз сёйлей.

Солдат: дагъыстанлы къардашлар! Бизин Петровскидеги солдат ишлени ва бусурман халкъны комитети мени Шурагъа вакил этип йиберген. Шурада болуп турагъан ишлени гъакъында тюрлю-тюрлю сёзлер сёйлене! Биз эшитдик, ким чакъыргъаны да белгисиз кюйде он беш минге къадар савутлу халкъ жыйылгъан, бу халкъны мурады: Шураны да, Дербентни де, Петровскини де таламакъ, о ерлерде олар солдатланы савутларын да алажакъ экен. Биз мунда ишни гъакъыкъатын билме гелгенбиз. Къардашлар! Сизге зарал этмеге, сизге бузукълукъ этмеге къастыбыз ёкъ! Биз, солдатлар, инанмайбыз – сиз де, биз де къан тёгюп, кёп къыйынлыкъ булан алгъан бу гъуриятгъа дагъыстан халкъы къаршы турар деп. Башгъалар бизин гъуриятбызны алмагъа къараса да, дагъыстанлылар бизин булан къошулуп къан акъдырып дав этер бугъай деп эсибизге геле (солдатны туташ мажлис 5 минут чакъы заман харс уруп алгъышлай! Ложалардан: «браво!!» деген тавушлар эшитиле, халкъ солдатны сёзлерине исси къан булан тынглай). Солдат сёйлей: Къардашлар! Айтыгъыз, кимлердир? Сизин де, бизин де арабызгъа душманлыкъ салмагъа сюегенлеге бирче къаршы турайыкъ! (Халкъ янгыдан харс уруп солдатны алгъышлай. Бек тючлю алгъышлай). Биз шу гъуриятны сакълайбыз! Биз билдиребиз: Туркия дазусундан къайтып гелеген асгерни гючю солдатланы Советини къолунда. Шу гючню биз гъуриятны къаршысына чыгъагъанлагъа бакъдырмагъа сакълайбыз! Олай гъуриятны сюймейген адамлар Кавказда, Донда бек кёп! Кадетлени башчылары Милюковлар, мунда гелип бу ерлерде гъуриятны маънасын англамайгъан халкъланы бирикдирип, гъуриятны сёндюрмеге къаст этип айлана.

Къардашлар! Энни биз сюебиз сизин юрегигизде не зат барны сизин авзугъуздан эшитмеге! Сиз бизге, солдатлагъа, инанамысыз? Биз сизден шу суалны сорамагъа гелгенбиз! Бугюн Шурада болуп турагъан ишлер булан Петровскидеги тюрлю миллетлени жамиятлары таныш болуп, ишлени барышы не ёрукъда экенни билмеге сюе. Туркия дазусундан Ставрополгъа гелеген топлу, тюбекли солдатлар да, башгъа солдатлар да Дагъыстанда болуп турагъан бу гъалиги сияси гъалланы не ёрукъда экенлигин билмек учун токътагъанлар. Булай къыйын заманларда питнечилер бек къаст булан ишлейлер, солдатланы да, ерли халкъны да арасына душманлыкъ салмагъа сюелер. Бир-бир ерлерде солдатланы савутларын алмагъа сюелер. Билигиз, къардашлар! Солдатлар гъеч гишиге савут бермежеклер! Солдатлар савутну гъуриятны сакъламакъ учун юрюте. Биз ярлы халкъбыз, къоркъабыз. Гъар ерде гъуриятны

душманлары кѐп. Биз савутсуз болсакъ олар бизин янчмагъа ярай! Эгер сизин гъуриятыгъызгъа къоркъунч бар буса, айтыгъыз! Бизин топларыбыз да, тюбеклерибиз де гъазир, гелигиз янаша туруп дав этейик! Бирге оълейик! Бирче гъуриятыбызны сакълайыкъ, къардашлар! Солдатланы гъалы бек кыйынлы, машин ёллар бузукъ. Фронт дазуларда ачлыкъ, Кавказияда ачлыкъ, Туркистанда ачлыкъ. Гъар ерде ачлыкъ. Ишчи пакъыр халкъны гъалы гюнден гюн авурлаша. Ишлер бу ёл булан барса, гележекде «ачлыкъ даву» башланма ярай! Бу гъалгъа гѐре биз биригейик! Не бар бизин арабызда? Арабыздагъы питнечилени сѐндюрейик! Бирче сѐндюрейик! Биз мунда шуну учун гелгенбиз! (Солдат сѐзюн битдире. Мажлис солдатны бек гючлю алгъышлай).

Зубаир Темирханов (жавап бере). Президиумну тилевюне гѐре, мен сизге (солдатгъа) жавап бермеге сюемен: Бугюн Дагъыстанда болуп турагъан гъаллардан солдатлагъа да ва башгъалагъа да къоркъмагъа ёл ёкъ! Бу ишлер Дагъыстанны дахили – оъз ичиндеги ишлер! Бизин гъуриятыбызгъа бизин ичибизден бирев де къаршы чыкъмас! Дагъыстанлылагъа оъзлени гъурияты бек аявлу. Дагъыстанлылар оъзлени гъуриятын тынчлыкъ булан башгъаланы къолуна бермеслер! Бугюн болуп турагъан ишлер бираз «англашылмаслыкълар» саялы болгъан ишлер! Булай Дагъыстанны оъзюне хас болгъан ишлерине солдатланы комитетлерини къошулмакълыгъы гъар халкъгъа оъзюн-оъзю юрютмек – мухтарият ягъындан къарагъанда, бизге бираз авур тийди.

Уллубий Бойнакълы (Петровскидеги мусульманланы комитетинден вакил): Мунда гелген солдатлар Дагъыстанны дахили ишлерине къатышмагъа гелмеген. Олар да, мусульман халкъны комитети де Петровскиде биригип ишлей. Олар эшитген – Дагъыстан областной Советни къуваламакъ учун тавдан 15 минг асгер де алып Нажмутдин, Узун-Гъажилер гелгенлигин! Областной Советни гъалы кыйынлы болса, огъар кѐмек этмеге деп гелгенлер! (Гече сагъат бирде мажлис ябула).

Халкъ мажлистен чыгъагъанда, Дагъыстан полкнуну адамларындан эки асгер бир асгерни янына гелип, бу гече Дагъыстан полкнуну атларын урламагъа деп мюридлер гелип бираз арада атышыв болгъанлыкъны, мюридлени бирисине тюбек тийип ёлдашлары ону алып гетгенликни, мюридлер бары да отуздан артыкъ гиши болгъанлыкъны сѐйледи. Бу гече шу вакъиадан башгъа иш болмай оътдю.

* * *

Мажлисни азаларыны (членлерини) хыйлысы протест этмеклигине гѐре мажлис баргъан сайын ругъсуз гѐроне, кѐбюсю масъалалар бугюнго ишлени гъакъындан буса да, мажлис о масъалалар гъакъында оъзюню мурадын ачыкъ айтмакъдан ажиз эди.

Къырда, театры алдында эки табун тизим болуп тизилген къара гюч мажлисни гючюн алгъан эди. Гьаллар гюнден гюн, баргъан сайын къолайсыз ёрукъгъа айлана эди. Бу гьаллардан мажлисни азалары ва башгъа алимлерден де хыйлылары рази тюгюл эди, хыйлылар муну гюч-зулмудан гьисаплай эди. Шогъар гёре Дагъыстанны ярыкъ фикирли интеллигентлери, янгы фикирли гёзю ачылгъан алимлери айры ябукъ мажлис этип, бугюн болуп турагъан ишлер гьакъында ойлашмагъа къарар бердилер. Мажлис он уьчюнчю январда областной комитет ерлешген «Народный домда» болду. Бу мажлис саялы областной Советни мажлиси болмады. Бу мажлис тюнегюнгю мажлислеге къарагъанда гьуриятлы эди. Сёйлейгенлер де тартынмай озлени фикрусун айта эдилер. Мажлисте социалистлер де бар эди, олар да бугюнгю гьаллагъа къаршы бек къызыв, бек къайнарлы сёзлер сёйледилер. Эгер ишлер булайлыкъ булан барса, Дагъыстанда янгы баш гётерип турагъан мадани гьаракатлар сёнежеклигин сёйледилер. Бир хыйлы сёзлер сёйленген сонг артда мажлис бир авуздан Нажмутдинге шулай бир шартлы таклиф – ультиматум бережекге къарар чыгъарды. Ультиматумнугьулласы (къысгъамаънасы)булангьынусгъасы(тексти) къолубузда ёкъ эди, шо саялы толу язмагъа кюй болмады: «Бугюн Шурада турагъан савутлангъан тавлуланы тезлик булан юртларына къайтарсын. Нажмутдин озю де Советни члени болмакъгъа гёре, Советге гелип башгъа членлер булан бирче ишлесин! Дагъы областной Совет халкъны сайлаву булан къурулгъан бир мажлис болмакъ саялы о Дагъыстанны къанун тизеген бир али (оьр) гьукуматы – верховный законодательный власти болмакълыгъын Нажмутдин тасдыкъ этсин! Нажмутдин муфти болмакъгъа гёре, ол янгыз дин шариатгъа байланышлы ишлени юрютсюн! Дюнъя ишлерин юрютмек учун зиялилеге гьеч бир тюрлю якъдан къаршылыкъ этилмесин! Эгер Нажмутдин шу бизин ультиматумубузну къабул этмесе, биз гьеч бир ишге къатышмажакъбыз! Бизин шу ультиматумубузгъа Нажмутдин областной Советге гелип тезлик булан жавап берсин!» Шу къарарны берген сонг зиялилени мажлиси ябулду.

* * *

Гюндюз он дёртюнчю январда эртен сагъат онда жыйылгъан областной Советни мажлисине муфти Нажмутдин гелип, бугюнгю гьалланы гьакъында эки сагъат чакъы сёйлеп доклад этди. Нажмутдин эфендини доклады кёп узун болмакъ саялы, не амал, ону сёйлеген сёзлерин барын да бир кюйде язмагъа бажарылмады... Мунда ону сёзлерини гьасилин эсгермек булан таманлыкъ этебиз! Охувчуларыбыз багъышласынлар!..

Нажмутдин озюню докладында: бугюн Шурадан ва Дагъыстанны башгъа ерлеринден рус асгерлери гетгенлигине гёре, Шураны ва Дагъыстанны сакъламакъ учун асгер тарыкъ болажакълыгъын, тавда

янгы низамгъа уйренип турагъан адамлар болмакъгъа гёре, оланы мунда милли милисиягъа язмагъа тийишли гёрюп гелтиргенлигин, бары да Шурагъа гелген тавлуланы озю буюруп гелтирмегенлигин, олар бириси геле деп бирдагъысы гелгенлигин сёйледі. Сонг озю де областной Советни члени экенлигин, областной Совет булан ишлемеге рази экенлигин, областной Советни къарарларына да къаршы чыкъмагъан ва чыкъмажакълыгъын, бугюнго асгерлени тарыкъ чакъысын къалдырып, башгъаларын юртларына къайтаражакълыгъын билдирди. Ондан сонг имамлыкъ, муфтилик масъаласы гъакъында озюню имам, муфти деген атларындан олай сукъланмайгъанлыгъын, Владикавказдагъы «Дагъыстан ва Шимали Кавказ (*Северный Кавказ*) мусульманларыны марказы комитети» озюне ким деп ат къойгъан буса, озю шол атгъа рази экенлигин, атлакъбуда гъеч маъна ёкълугъун, маъна ише экенлигин, озюне не ат такъса да рази экенлигин сёйледі. Ондан сонг русча илму охугъанлар булан дин алимлини гъакъында, озю русча илму охугъанлагъа къаршы тюгюллюгюн, дин ишлени шариатны ёлуна салмакъ учун дин алимлери герек болагъанда йимик, дюнья ишлери учун дюнья илмуларын охугъанлар да герек болагъанлыгъын, бир гишини тогъузун уланы буса, озокъда, оланы бирлери дин илмуланы охур, бирлери дюнья илмуланы охур, шогъар гёре бизге эки де табун тарыкълы болажакълыгъын англатды (*Мажлис Нажмутдинни къол уруп хыйлы заман алгъышлады*).

* * *

Бугюн 14-нчю январда ахшам сагъат 7-де Къазанбий Гаитовну тамазалыгъы булан мажлис ачылды. Народный судну председателини къуллукъдан отставка этмекни тилеп язгъан кагъызы охулуп разилик баян этилди. Раис: муфти эфендини бугюнго жавабы гъакъында сёйлейгенлер язылсын! Ибрагъим къади: мен алимлини атындан сёйлеймен. Областной Советни членлерини арасында кёбюсю жагъил гишилер бар. Дагъыстан халкъы олар этген ишни канун – закон гъисапламагъа суймей. Шогъар гёре Советни янгыдан сайламагъа герек. Раис: бу – гезикдеги масъала тюгюл! Гъали мен сорагъан суалгъа жавап беригиз. Гъайдар Бамматов: Ибрагъим къадини сёзюн мен арив гёремен. Советни янгыртмагъа терек. Тек Ибрагъим къади айтагъан кюйде тюгюл. Дагъыстан мажлис муасисасын – учредительное собрание тизлик булан къуруп, бары да гюнню мажлис муасисагъа бермеге герек. (Октябрь революциядан сонг меньшевиклер – эсерлер де лап шолай таклифлер эте эдилер – Ш.М.). Раис: Нажмутдинге зиялылар берген ультиматумгъа бугюн Нажмутдин сёйлеген сёзлер жавап боламы, болмаймы? Шону гъакъында сёйлемеге герек. Рашкуев (къазикъумукълу): бу мажлисте хыйлылар озюню фикрисин ачмагъа болмай. Бу мажлисте сёзге гъурият ёкъ. Къырда он мингден артыкъ асгер эшикни алдында топланып турагъанда мунда сёз сёйлеп бол-

масбыз! Областной Совет шо асгерни кьайтаражакъгъа сёз берген. Сёзюн ерине етдирсин!..

Мусалаев: асгерлени йибермеге муфти изну берген. Шу ишге генерал Халилов сайлангъан.

Магъаммат кьади: кьоркъмакъ гъабас экенликни, Нажмутдин юзюнню мурадын ачыкъ этип, Озюнню ягъындан Советге кьоркъунч ёкълукъну сёйлегенлигин баян эте. Нурмагъаммат Гъажи: дин – бир! Бары да халкъ шариатгъа рази болмагъа герек. Бары да затлар шариатгъа ярашып юрютюлмеге герек. Къуранда шариатгъа гёре гьукму этмейгенлер кафирлердир дей!

Членлеринден бирев: муфти Советге сёйлеген. Советни члени тюгюл адамлар мунда сёз сёйлемесин! Раис: бу алимлер член болмасалар да, биз чакъырып гелтиргенбиз! Дин ва яшавну ишлеринде буланы да сёйлемеге ихтияры бар. Тек тавушгъа ихтияры ёкъ. Баягъы гиши бу масъалагъа байланышлы тюгюл!

Абусуфьян: Нажмутдин арив жавап берди, огъар сёз кьошмагъа мен тийишли гёрмеймен!

Къазикъумукълу Къурбан Магъаммат: бугюн бизге муфти Нажмутдин берген – жавап тюгюл! Биз огъар бу асгерлени тезлик булан юртларына кьайтар деген эдик. Асгер гъали де кьайтмагъан, шу асгер де гетсин, сонг тавдагъы алимлер булан тюздеги алимлер Советге жыйылсын. Биз о заман сёйлербиз. Ёкъ буса бу – уллу яш. Биз Нажмутдинни озюн чакъыргъанбыз! Ол мунда 20 минг асгер булан гелген. Не ёл булан буса да Совет о асгерни тезлик булан кьайтарсын. Ёкъ буса мунда иш ишлемеге бажарылмай! (Бек гючлю алгъышлар). Жамалутдин (Къарабудагъгентли) кьади: Бамматовну сёзюне рази мен. Тек асгерлени кьайтармагъа рази тюгюл мен. Хунзахда, Гунибде солдатлардан кьалгъан савутлар шариат буюрагъан ерге кьайтмай туруп, асгерни кьайтармагъа мен тийишли гёрмеймен.

Ибрагим кьади: Нажмутдинге бу мажлисте къуру Шимали Кавказы ва Дагъыстанны муфтиси дейлер, шариатда Шимали Кавказда ва Дагъыстанда бир муфти тюгюл юз муфти болмагъа герек дей. Муфтилик эсги гьукуматны заманында бусурманланы алдатмагъа деп къурулгъан бир идара. Нажмутдин олай тюгюл. Олай уллу алим Нажмутдин муфтиликге рази болур деп эсиме гелмей. Ол шариатны валиси. Анжиде болгъан съездде де огъар «имам» деп ат кьойдулар. Дагъы да Темир-Хан-Шурада да уьч ерде шогъар шолай ат кьойдулар! Мен тамаша боламан, шариатны ийисин де билмейгенлер огъар муфти деп юрюйлер! Бир гишиге бары да ихтиярны бермеге ярамас дейлер. Ол – имам. Ол шариатны гьукмуларын юрютмесе имам тюгюл. (Къадини янгыз алимлер ва бир-эки чалмалылар, президиумдагъылар бары да алгъышлай... Алимлер хозгъалалар. «Бусурман тюгюлмюлер?» деген авазлар геле. Алимлер уллу низамсызлыкъ чыгъаралар, бир якъдан тахдидлер (разилик), бир якъдан протестлер).

Магъаммат Мирза Мавраев алимлени тартипге чакъыра! Раис (къычырып): мунда гъар алим бир башгъа сѣз сѣйлей. Бири айтгъан бирисине къыйышмай! Булай болгъанда къайсы айтагъан герти экенни билип болмай. Оьзлер бары да шариатны атындан сѣйлейлер. Муну биз англамайбыз!

Магъаммат къади Дибиров: биз огъар муфти деген атны багъыйлы гѣрдюк. Башгъа ат огъар ошавсуз, имам демеге ярамай! Имам тюрюлю-тюрюлю бола: юртну имамы, намазны имамы, шагъарны имамы. Нажмутдин буса ругъанилер раиси (духовный голова).

Гъайдар Бамматов: бу гъаллардан башгъа да бизин бойнубузда кѣп уллу борчлар бар. Биз шариатны англамагъа герекбиз! Шуну учун да шариатны маданиятгъа гелишли этмеге герек. Шариат бек эркин, шариатда гъурият да бар. Ондан башгъа дюнья ишлени юрютмеге адамлар герек. Эгер олар шариатгъа къаршы иш эте буса токътатмагъа герекбиз. Бу бизге борч. Ондан башгъа гъалиги инкъылап заманда халкъны ихтияры халкъны къолунда, муфти де халкъны къолунда.

Шу ишлени барын да Дагъыстан халкъына пайдалы ѳлгъа салмакъ учун тезлик булан Дагъыстан милли мажлис муассисасын жыймагъа, мажлис муассисагъа бары да ихтиярны бермеге герек. Биз уьйден чыкъгъанда, халкъ бизге бозара. Халкъ ярлы. Шуну учун тезлик булан ерлени пайлама тийишли. Пайлайгъанда башгъа фыркъалагъа иерип тюгюл, шариатны ѳлу булан пайламагъа герек. Бизин яшавубуз шу ѳл булан барса, бизин гележегибиз де яхшы болур (халкъ Гъайдарны алгъышлай).

Мажлис муассисаны жыймакъ гъакъында Гъайдар этген тилекни бары да мажлис бир аваздан къабул этди.

Сонг тав асгерден гелген кагъыз охула. Кагъызны мундарыжасы (*маънасы*): «Советге салам! Биз гелгенбиз мунда динибизни сакъламагъа. Биз мунда эшитдик: эл учун гелген тюбеклени биревлер комитетлеге де сорамай оьзлени иерчен – тайпаларына уьлешген деп, солдатлардан къалгъан тюбеклени де шулай оьз арасында уьлешген деп. Биз тилейбиз комитетден: шо тюбеклер кимлерде буса да алып бу бизин асгерлеге тенглик булан уьлешсин! Гюч булан алсын! Биз гюч беребиз! Сиз къайгъысын этмесегиз, биз къайгъысын этежекбиз...»

Комиссар (жавап бере): Ол савутланы гъакъындан биз олагъа ѳлукъгъан эдик. Олар савутлар булан генерал Халиловгъа барып: «Биз гъурият ѳлунда жаныбызны къурбан этмеге де, оьлгюнче ону сакъламагъа да гъазирбиз, савутну да бережекбиз», – деп айтгъанлар. Саадулла молла: «Олагъа мен инанмайман. Савутну берген буса, оланы сѣзю герти болар эди». ...Надиршагъ: «Масъалалар эртенге къалсын». Али Гъасанов: «Арадан душманлыкъны Аллагъ тайдырсын».

Мажлис гече сагъат 2-де ябула...

Он бешинчи январда ахшам алимлени мажлиси бола деп сѣйленсе де, о гече болмады. О экинчи гече, он алтынчы январда «Народный домда» Али Гъасановну башчылыгъы булан ачылды. Али Гъаса-

нов: Башлапгы масъала – Узун-Гъажини кагъызы. «Сиз де билесиз, Узун-Гъажиге гъеч бир тюрлю комитет герек тюгюл, бары да ишлер шариат булан юрютлюсюн, ондан башгъа да ол Гунибдеги комитетлени къувалагъан деп сёйлей». Сонг раисликге гиши айырыгъыз дей. Тажутдин Кадиев айрыла. Муслим афенди чыгъып «комитетлер де болсун, тек олар да шариатгъа ярашып ишлесинлер. Биз биригип ишлесек пайдалы» дей. Ондан сонг Ньюмагъаммат Гъажи чыгъып: «бары да зат шариат булан болсун. Комитетлер де, башгъа затлар да шариатны агълюсюню къолунда болсун! Шариат! Шариат!» дей. Али Гъасанов: Дагъыстанда пасатлыкъ кёп болуп бара. Шариат герти ёлу булан юрюлсе, бу питнелер таяр эди. Тек ону бажарма адамлар герек.

Раис Тажутдин (Чир-юртлу): биз мунда, гъурият не затдыр? Шу масъаланы арагъа салабыз: Гъурият шариятгъа тюз гелеми? Гъуриятда, бир партиялар айтагъангъа къараса, биревню къатыны башгъа гиши булан юрюсе де ихтияры бар дейлер.

Али Гъасанов: огъар гъурият деп айтмай.

Абдулазиз къади чыгъып я халкъгъа да, я объюне де англашылмайгъан бир затланы сёйледиди. Язмагъа кююн табуп болмагъанлыкъдан язып болмадыкъ, охувчулар гечсинлер.

Али эфенди, мугъарир Къазикъумукълу. Гъурият деген бизин истилягъ теорияда гъар ким объю суйген затны этмеге ихтияры болмакъ... Шариатны буса гъаты-дазусу бар. Гъуриятны дазусу ёкъ. Биз гъуриятны шариатгъа ярашдырып тутмагъа герекбиз. Башгъалар гъар динни юрютмеге ихтияры бар. Шариат огъар ихтияр бермей.

Мажлис гъуриятны шариатны ичинде тутмакъны гъукму эте.

Экинчи масъала – судлар, комитетлер шариат булан болсунму?

Ньюмагъаммат Гъажи: бусурманланы ишине шариат къарамагъа герек. Земельный комитет – ерлеге къарайгъан комитет йимик комитетлени шариатны ийисин де билмейгенлеге къоймагъа ярамас.

Юсуф къади (Жюнгютейли): земельный комитетде къадилер гъукму этсин.

Гиччи Юсуф къади (Торкъалили): земельный комитет обълер гъукму гесмей. Олар пакъыр халкъгъа пайдалы. Олар зулму булан гишини ерин башгъасына алып бермей. Олар Дагъыстанны ер масъаласы гъакъындан учредительный собраниягъа гъазирлик гёрмеге айланалар!

Гъасили бары да гъукмулар, диванлар шариат булан юрюмекге къарар берилди.

Артда мажлис ябулмагъа турагъанда Даниял Апашев чыгъып имамлыкъ масъаласын чыгъарды. Гетеген халкъны хыйлысы къайтып олтурду. Даниял Апашев: алдында алимлер жыйылып, имамлыкъ масъаласы чечилмей къалгъан эди. Гъали Нажмутдин биз айтагъан кюйде гелмеди. Кёп асгер булан гелди. Сиз айтасыз шариатда имамлыкъ ярамай деп. Балики бир уллу зарал гележек буса, шариат да

бир затны, дурус-гъакъ тюгюл йимик затны яратып къоймасмы экен?

Тажутдин: Дагъыстан алимлени ичинде «имамлыкъгъа» къаршы турагъанлары бармы? Кимдир?

Абусуфьян эфенди: мен айтаман имам тарыкълы тюгюл деп.

Тажутдин: «Къуру ярамас деймисен? Ёгъесе далил булан айтамысан?»

Абусуфьян: бир де имам болмагъа ярамас, гъарам деп айтаман! Далил де мухтибар – инамлы китаплардан гёрсетип айтаман. Шо китапларда дюньяда бирден башгъа бусурманлагъа имам болмагъа ярамас дей! Бизин имамыбыз гъалиге Солтан. Имам герекли болгъан такътирде де (тарыкъ болса деген маънада) биз Нажмутдинде имамлыкъны шартларын да гёрмейбиз.

Тажутдин (кюлеп): олай буса бизин имам Шамиллер билмей юрютген экен оланы ишлерин?!

Абусуфьян: биз олагъа таклиф бермеклик гъакъында сёйлемейбиз! Ону гъакъында сёйлей бусакъ, огъар да гъазирбиз! Биз шаръан (шариат) булан имамлыкъ ярамай дейбиз. Эки имам ярар деп айтагъан китаплар да бар, арада денгиз болуп (къемек, сурсат етишмес йимик буса). Сизде де шолай деп айта бусагъыз, гёрюп турасыз Гъиндустан ярым-атаву ингилислеге нечакъы йыракъ, арада кёп уллу денгиз де бар. Тек Гъиндустан ингилислени къолунда. Солтан, бизге къарагъанда, кёп йыракъ болгъан Макка-Мадинаны да къолунда сакълап тура.

Тажутдин: Абусуфьяндан башгъа, имам ярамас, деп айтагъан гиши бармы? Мустафа къади Улакъаев ва башгъа бир-эки алимлер де Абусуфьянны сёзюн гертилеп сёйледилер.

Ибрагъим къади (Дурангъылы): Абусуфьянны къаршысына сёйледди. Башгъа гючлю далиллер эсгермеди.

Юсуф къади (Жюнгютейли): Ибрагъим къади айтагъан затланы биз кёп алдын гёргенбиз. Шариатны англайгъан алим гиши Дагъыстанда имам герек деп айтмас. (Бир хыйлы китапланы эсгере). Шу китапланы гёргенлер имам герек деп айтмас. Дагъыстан бары да имамлыкъны къабул этсе, биз де ярашып къалырбыз. Тек биз алимлер болмакъ саялы шариатны ахкамларын тюз кюйде англамайгъанлагъа малим этмеге борчлубуз. (Шулайлыкъ булан, гъеч бир затгъа къарар берилмей, мажлис ябулду.)...

* * *

Он еттинчи январда Нажмутдин имам болмакъгъа къаршы турмакъ учун Таргъудан, Торкъалиден, Къазанышдан ва башгъа ерлерден адамлар гелгенлиги, олар бусурман ишчи ва социалист фыркасына къошулуп бирче савутлу нумайыш – вооруженная демонстрациягъа гъазирленгенлиги гъакъында шагъарда хабар яйылса да, о гюн гъеч зат болмады. Экинчи гюн табун-табун болуп казарманы янына жыйылгъан бу адамлар Нажмутдинни имамлыгъына озлени къаршы экенлигин, Нажмутдин бийлеге де, байлагъа да сатылып, ярлы хал-

къны гюч-зулму булан янчамагъа сюеген бир гъасип – узурпатор экенлигин, Нажмутдин шу асгерлени де алып тезлик булан гетсин деп сёйлей эдилер. Шол гюнлерде Наж-мутдинни асгери орамларда кыдырып гёрюнмей. Бир хыйлысы да гетген эди. Жюнгютей ва башгъа ерлерден гелген халкъ устьюнде «гъурият, мусават (тенглик), адалят (тюзлюк) деген мукъдаддас (сыйлы) калималар язылгъан кызыл байракълар гётерип, бирлери милли макъамлар йырлап, бирлери тюркче ватан шаркъыларын (назмулар) сёйлеп, бирлери зикру этип шагъарны орамларында гезей башладылар.

Гюндюз сагъат бирде Аргутинский орамдан эки юзге ювукъ кёп яхшы савутлангъан атлы, явлар, накъыра-зурнай согъуп, гъавагъа тюбеклератып оьтдюлер. Ондан сонг беш мингден артыкъ савутлангъан халкъ кызыл гъурият байракълар булан безенген орамлагъа сыймай оьрге багъып, шагъар майданына агъа башлады. Бираздан пайтон булан Магъач Дахадаев, Жалалутдин Къоркъмасов ва башгъалары гелип майданда токътады. Халкъны ва шагъар агълюню юреклерин къоркъув булан аралашып шатлыкъ – саадатлыкъ къуршагъан.

Булай уллу тарихи, сияси хозгъалыш – демонстрацияларда артыкъ низам булан, белгили ярыкъ ой-фикир булан айланагъан Дагъыстанны ярлы халкъы кёплени гъайран этген, умутсуз ерден тувгъан бу хадирли инкъылап-алышыныв гюню кёплени гъакъылын-оюн оьзюне бакъдыргъан эди. Бу халкъны къайсын тутуп «не учун гелгенсен» деп сорасанг, бары да бир жавап бере эди. Ол жавапда: «Биз оьзюбюзню гъуриятбызны сакъламакъ учун гелгенбиз! Дагъыстанны ичинден болду, тышындан болду гъуриятгъа къаршы айланагъанлагъа жаныбыз чыкъгъынча къаршылыкъ этежекбиз!» дей эдилер. Халкъ токътавсуз геле, майдан тола. Дагъыстанны инкъылапчы асгерине тамашалыкъ эте эдилер... Реальный училищени учениклери музыка булан демонстрациягъа къошулуп, «Марсельеза» деген гъурият маршы халкъны ругъун бирден бир гётеринки эте. Тюнегюнгю къарангылыкъ сыныкъдыргъан юреклер ачыла, шатлана. Къатты кюйде эшеген гъурият ели «Марсельзаны» авазларын Дагъыстанны бийик тавларына элтип ура эди. Магъач Дахадаев да, Жалалутдин Къоркъмасов да атлагъа минип халкъгъа онунчу январдан бери якъгъа болуп тургъан ишлер гъакъында маълумат бере. Гъариси бир табунгъа барып ваъза-речь сёйлей. Халкъ: «Яшасын гъурият!» «Яшасын инкъылапчы Дагъыстан!» деген сёзлер булан минут сайын хатиплени (*докладчылары*) сёзюн бёле эди.

Магъач Дахадаев ат устьюнде, жыйылгъан халкъгъа шулай сёйледи: «Бусурман къардашлар! Алдынгъы зулмучу гъакимлер тайып, бизге гъурият берилгенли 9-10 ай болуп тура. Шу гъуриятдан сонг Россияны ичи бир къайда – низамгъа тюшюп битмеген эди. Муну себеплери бар эди. Баш себеби де шу: уллу дав – мугъараба эди. Гъали гъукумат большевиклени къолуна тюшген сонг, гъукумат халкъгъа дав этмежеклигин билдирди. Тек бизин Дагъыстанда ишлер шол

Россияны ичиндеги ишлер барагъан ёлдан бармай эди. Бек арив ёл булан бара эди... Халкъ тынглавуз тюгюл эди Къардашлар! Дюнъяны башындан гетген гьаллагъа, таварихлеге къарагъан заманда, булай уллу инкъылап – алышынывну гюнлеринде бир-бир адамлар сатылгъан, не де алдангъан халкъны озлени артына иерттип чыгъалар, бары да халкъны гюнюн къолларына алып, шулайлыкъ булан пакъыр халкъны янчып, халкъны сёзюне тынгламай, озлер суйген затны этмеге къарай. Булай ишлер Россияны тарихинде уьч-дёрт керен болгъан. Булай ишлер бугюнлерде бизин Дагъыстанда да болду. Булай заманда биз борчлубуз бу гьуриятны сакъламагъа. Къардашлар! Сиз бизин артыбызда болсагъыз, биз гьуриятны сакълап болажакъбыз. Бары да Дагъыстан халкъы да айта, биз де айтабыз: «Шариат юрютюлсюн» деп, тек биз айтабыз: шариатны аты булан бир-бир гишилер чыгып халкъны ихтиярын къолуна да алып, халкъгъа зулму этмесин. Биз огъар рази болмажакъбыз!

Къардашлар! Сиз мунда не этмеге жыйылдыгъыз, – озокъда, озюгюзню гьуриятгъызны сакъламакъ учун жыйылдыгъыз! Биз хыял эте эдик, Дагъыстанны ичинде болуп турагъан ишлер аз-маз къалмагъаллар булан битер бугъай деп. Бизге билинди Нажмутдин, Узун-Гъажи тав халкъны озюне къайтарып, башгъа комитетлеге, Дагъыстанны гъали оьр гьукуматы болгъан Советге де тынгламай, озлер суйген затны этегенлиги. Исламны да, шариатны да сюегенлер тюз ёл булан бармагъа герек эди. Областной комитет оланы Советни мажлисине чакъырды. Олар гелмеди. Тек олар кёп асгер булан гелди. Ол асгерлени бирлерине айтгъан: сиз тюбеклер алырсыз деп, бирлерине айтгъан: къанимат-олжамамал алырсыз деп. Шулай тюрлю-тюрлю ялгъан сёзлер булан халкъны арасындан асгер жыйып гелди. Биз шу ишни зулму гёребиз. Олар биле эди мундан солдатлар гетгенликни! Олай болгъанда олар кимге урмагъа геле эди. Озокъда озлени къардашларына урмагъа геле эди. Бизге асув булан геле буса, биз беш-алты гиши эдик. Бизге олар беш-алты гиши гелме герек эди. Тюбек-савут булан гелмеге тарыкъ тюгюл эди. Къолтугъуна китаплар да къысдыртып гелмеге герек эди. Ону булан гелген бизин къардашлагъа (тавлулагъа) мен айып этмеймен. Олар озлени къолундагъы савутну кимге урмагъа гелгенлигин, озлени къардашларына урмагъа гелгенлигин билген буса, гелмес эдилер. Бу къадар кёп халкъны да къыйнап алып гелип олар не этдилер? Муна шу майдангъа да жыйылып: «Нажмутдин имам» деп шуну этдилер. Биз гъали болгъунча да айтгъанбыз, гъали де айтабыз: шу иш зулму! Зулмугъа биз рази болмажакъбыз! Биз таварихлерде (историяда) гёргенбиз, уьч юз йылдан берли Россиядагъы шу зулмуну тамурун тайдырмагъа алда бажарылмады. Шу артдагъы он йилны ичинде гьурият учун чалышгъан бизин социалист ёлдашлардан отуз алты минг гишини эски гьукумат оьлтюрдю. Биз оьлюмден къоркъмайбыз.

Биз жаныбыз сав чакъы зулму этегенлеге къаршы туражакъбыз. Гъали бу Нажмутдин юрютеген ишлерден бийлер, байлар бек сююне деп эшитдим. Гъали янгыдан къул-къаравашларын да къайтарып алмагъа герек дегенлер де бар экен. Ол зат болмас! Биз сав туруп, бизин жаныбыз чыкъмай туруп ол зат бажарылмас! Яшасын гъурият! Аллагъ сизге гъуриятны сакъламагъа гюч-къуват берсин! Амин! Амин!» – дей Дахадаев. «Савбол! Савбол! Яшасын гъурият! Яшасын Магъач!» – деп къычыра. Халкъ къол уруп алгъышлай. «Гъурра!» къычыралар. Музыканы арив авазлары майданны янгырта. Чалмалы мюрид-тавлулар Магъачдан аварча таржума этип сёйле деп тилей. Шо майданда Узун-Гъажи де озюню асгери булан бар эди. Магъач къумукъча сёйлеген сёзлерин аварча да сёйлей. Сёйлеп битгенде тав халкъ Магъачны бек гючлю алгъышлай! «Гъурра» къычыралар...

Агъарагъим къади шагъар агълюню атындан, «бу эки де табун – фыркъалардан озлеге иерген адамланы тезлик булан къайтармакълыгъын тилей. Шагъарны сакъламагъа шагъарда милли милиция барлыкъны, шагъарны шагъар агълю сакълажакъны, шагъарны халкъы бу эки де фыркъаны – партияны асгерлери шагъарда болмакъдан уллу къоркъувгъа тюшгенликни сёйледиди. Ол Узун-Гъажиге, Дахадаевге багъып: сиз экигиз де эки де асгерни къайтаражакъгъа сёз беригиз дей. Узун-Гъажи: биз мунда дав этмеге гелмегенбиз, биз бир-бирибиз булан гёрюшюп, танышмагъа гелгенбиз, бизин гъали болгъунчагъа гечигип къалгъанлыгъыбыз да бир маслагъатлар учун эди. Биз сизге зарал этмек учун айлана болгъан бусакъ, тавдагъы солдатланы обльтюрежек эдик. Комитетлер булан да, областной Совет булан да гъали де яхшы турмагъа сюебиз! Тек биз айтагъан зат: бизге гъурият тюшгенде, бизин ичибиздеги ишлени китапгъа, шариатгъа ярашып юрютмеге герекбиз! Сиз бизин асгерге этеген харжны къызгъанып айта болажакъсыз?

Агъарагъим къади: биз экмекни, харжны къызгъанып айтмайбыз! Бир питне болур деп къоркъабыз! Муна бугюн шол асгерни адамлары базарда талавурлукъ этип, шулай затланы урлагъанлар. Биз тилейбиз эки де табунну адамлары юртларына тезлик булан къайтсынлар.

Узун-Гъажи: биз мунда гелгенибиз, мычыгъышлардан бизге кагъыз гелип. Онда бармагъа савуту-заты бар адамланы гъазир этмеге. Сиз мунда Узун-Гъажи, Магъач деп юрюмегиз! Этеген ишлеригизни биригип этигиз! Тавлулар, тюзлюлер деген сёз бизин арада болмасын.

Магъач: гъали бугюн гелген адамланы биз чакъырып гелмегенбиз, озлер мунда болуп турагъан ишлени рази болмай гелгенлер. Гъали де айталар: тавдан гелген шу Нажмутдинни асгерини артын гёрмей туруп, шулар гетмейли, биз гетмейбиз деп...

Бир къади, базарда тавлулар урлагъан кирит ва башгъа увакъ-тюек затланы Узун-Гъажини алдына ташлай. Бираздан халкъ яйыла башлай.

Майдангъа жыйылгъан асгер музыка булан шагъаргъа багъып агъа. «Яшасын гъурият!» деген авазлар авлакъны янгырта. Шатлыкъгъа атылагъан тюбеклер ерлени силките. Шагъар халкъы башлап тюбеклер бу къадар гючлю негер атылагъанлыгъын билмей къоркъунса да, артда гъурият учун атылагъанын билип, тынчайды...

Шулай урулагъан тюбеклер, согъулагъан музыка булан 15 мингден артыкъ, къураллангъан халкъ Аргутинский орамдан таба «Народный домну» (*Гъали Областной комитет турагъан уьйню*) алдына жыйылдылар.

Халкъны уллу алгъышларыны арасында социалист Жалалутдин Къоркъмасов чыгъып халкъгъа шулай деп сёйледі: «Бусурман къардашлар! Савут атмай парахат туругъуз! Дагъыстанны мисгин ярлы озден халкъы! Сизин яшыгъыз, уллугъуз – барыгъыз да биле эдигиз: алдын ерли шу ташны уьстюнде Дагъыстанны хорлап тургъан Аргутинскийни гъайкели – сураты бар эди. Шону биз (социалистлер) тайдырдыкъ, шону орнуна энниден сонг «Гъуриятны гъайкели» орнатылар, яда гъурият учун йигирма беш йыл дав этген имам Шамилни гъайкели болур! Яшасын гъурият! (Халкъ токътавсуз алгъыш эте.) Дагъыстанны мисгин – пакъыр халкъын янчмагъа айланагъан зулмучулар билсинлер, биз шу ташны уьстюндеги «Аргъут»-ну суратын нечик дегеретип тюшюрген бусакъ, шогъар ошагъан башгъа зулмучулары да шу кепде тюшюребиз! Энниден сонг Дагъыстанны ичинде Дагъыстан халкъ суюген зат болур! Бизин Дагъыстанда мундан бир-эки гюнлер алдын гъурият батылгъан эди. Энни билсин гъуриятны душманлары: Дагъыстанны мисгин-ярлы халкъы озлени гъуриятын сакълап болажакъны! Билсинлер ол зулмучулар Дагъыстанны мисгин, озден халкъы озлени гъуриятына бек сый-абур этегенлигин! Яшасын гъурият! Яшасын гъурият! Энни къайтыгъыз! Савболугъуз, къардашлар!» – деп сёзюн битдире. Жалалутдин ташдан тюшегенде, халкъ бары да ону къолларына гетерип уллу сый-абур булан тюшюре. «Яшасын Жалалутдин Къоркъмасов!» – деп къычыралар. Уллу шатлыкъ булан, гетеринки юрек булан 15 минглик халкъ яйылып гетелер.

Гече рагъат оьтдю. Тек эртен болгъан гиччирек иш-къавгъа, тюнегюнгю инкъылапчылары чыгъышы саялы, реальный училищеден охуйгъан бийлени-байлары яшлары социалист асгерлеге музыка сокъмагъа баргъан орус яшлары тебелеген болгъанлар, сонг Дахадаевни хынжал заводундагъы ишчилеге барып арз этип, олар да савутлар булан барып Реальныйни къуршагъан эдилер. Насипге, башгъа къавгъа болмай, тез маслагъат болду, ишчилер бек къарсалагъан эдилер: «Гъалиден гъуриятгъа душман болуп оьсген бу микроб-хуртлардан училищени тазаламагъа герек», – деп къычыра эдилер. Нечик де иш ярашывлукъ булан битди.

19-нчу январда ахшам областной Советни мажлиси ачылды. Магъаммат-Мирза Мавраев сёз алып, шу гюн Реальный училищени

къуршагъан ишчи ва башгъа адамлагъа протест этди. Магъач Дахадаев: тюрклени оруслагъа, орусланы тюрклеге сатып юрюйген Аликъбылыч областной комитетни Дагъыстангъа уълешеген тюбеклерин урлагъанда, не учун булай протест этмедигиз? О заман этме тийишли эди, - дей. (*Эришивню раис токътата*)...

Сонг Темирболат Бамматов чыгып Милли комитетни атындан сёйлей: халкъны бирикдирмеге герек, Милли комитет шу байракъны тюбюне чакъыра. Алдын гелген асгерлеге талчыгып турагъан социалистлер гъали озлер гелтиргенлер. Гъали болгъунча бир муфти бар эди. Гъали болгъан ишлерден сонг артда гелген халкъ бирдагъы муфти айырды.

Дахадаев: Милли комитет пакъырлагъа аркъа сала, ол комитетни байрагъыны тюбюне буса бары да байлар-бийлер жыйылгъан дей.

Темирболат Бамматов: «Социалистлер тюгюлмю эди Анжиден солдатлар чакъыргъан», – деп бек къызып сёйлегенде, халкъ: «Тарыкъ тюгюл! Битдир! Эришивлюк тарыкъ тюгюл», – деп къычыра, халкъ тынчайып олтура...

Бир хыйлы сёз сёйленген сонг, мажлис ябулду. Артда болуп оьтген мухим (*агъамиятлы*) ишлерден сонг, Совет озюню ишлерин камил гъурият булан юрютдю. Гъар ким озюню сёзюн-фикрусун, оюн тартынмай айтагъан болду. Гъасили, яшав алдынгъы гъури – эркин агъымына гирди...

* * *

Ихтар (*баян этив*): Бугюнлерде Дагъыстанда болуп оьтген уллу ишлер бизин Дагъыстанлыланы маданият тарихине гирежек уллу гъадисалардандыр. Шу саялы, бугюнгу ишлер гъакъында болгъан чакъы генг маълумат жыймакъ учун, бугюнгу партия – сыныф тартышывларыны увакъ затларына етгинче язып «Тангчолпан» журналына илава – къошумлукъ этип чыгъардыкъ. Дагъыстанны къанун – закон ясайгъан бир муассисасы болгъан областной Советде сёйленген сёзлер Дагъыстанны гъукумат башында турагъан адамларыны аз буса да хасиятлары булан таныш этежеклиги саялы, оланы, мажлисде сёйлеген сёзлерин де яздыкъ. Халкъыбызны партия сыныф тартышывларына нечик маъна берегенлигин гёрсетмек учун бир-бир ерлерде маъсурат – впечатлениялар да язылды.

Кемчиликлерибизни гечерсиз деп умут этебиз...

*«Тангчолпан» журнал,
февраль, 1918 йыл. № 9.
Зайналабит Батырмурзаев.*

Зайналабит Батырмурзаевны асарындагы фамилиялагъа баянлыкълар

Темирболат Бамматов – доктор, Нажмутдинни, тав гьукуматны яны, 1919-нчу йылда оьлтюрюлген.

Хизри Гьажиев – Темир-Хан-Шураны байларындан, капиталистлеринден бириси.

Зубаир Темирханов – къазанышлы, инженер. Пача тахдан тюшгюнче губернаторну кансаралында ишлеген. Февраль революциядан сонг Дагъыстан область исполкомуну председатели, Тав гьукуматны члени. Совет гьукумат уьст болгъан сонг, Октябрь каналны къурагъанда инженерлик этген.

Гьайдар Бамматов – юрист, доктор Темирболатны иниси. Дагъыстан исполкомну члени, Тав гьукуматны тыш ишлер министри. Совет гьукумат уьст болгъандан сонг, къачып тыш пачалыкъгъа гетген.

Адил-Герей Дайтбеков – Темир-Хан-Шурадагы байлардан бириси.

Къазанбий Гаитов – инженер, Совет гьакимлик уьст болгъандан сонг, совет идараларда тюрлю-тюрлю къуллукъларда ишлеген.

Сайфутдин Кваршалов – социалист группаны члени, исполкомда ишлеген, область комиссарны борчларынын кютген. 1937-нчи йылда гечинген.

Генерал Халилов – пача гьукуматгъа къуллукъ этген, Тав гьукуматны члени. Деникинчилени заманында Дагъыстанны правители болгъан. Шурада тутулгъан большевиклени деникинчилени къолуна берген. Совет гьакимлик уьст болгъандан сонг, къачып башгъа пачалыкъгъа чыкъгъан.

Басият Шаханов – балкъарлы, эсер, 1917-нчи йылны август айында социалист группа чакъырып Дагъыстан область комиссарны ерине белгиленген. 1918-нчи йылны январ айында болгъан советде оьзю тилеп ишинден тайгъан.

Али Гьасанов – Дагъыстан исполкомуну члени, област комиссарны кемекичи.

Нугъбек Тарковский – дагъыстан шавхалланы наслусу, полковник, пача гьукуматгъа къуллукъ этген. Совет гьукуматгъа къаршы ябушгъан. 1918-нчи йылны сентябрь айыны ахырындан декабрине ерли Дагъыстанда диктатор болгъан. Совет гьакимлик уьст болгъандан сонг, Ирангъа къачгъан.

Жамалутдин Мусалаев – полковник, пача гьукуматгъа къуллукъ этген, Дагъыстан областгъа комиссар болгъан. Дагъыстан областны диктаторуну кемекичи. Совет гьакимлигине къаршы ябушгъан.

Магъаммат-Къади Дибиров – арапча охугъан алимлени бириси.

Солдат Захарочкин – къызыл асгер бёлюкню Уллубий Буйнакский булан бирге Шурагъа гелген башчыларыны бириси.

Рашкъуев – большевик, Къазыкъумукъ округда Совет гьакимлик учун актив кюйде ябушгъанланы бири.

Магъаммат-Мирза Мавраев – ерли капиталистлерден бириси, типографияны есиси.

Даниял Апашев – эрпелили, ер еси. Милли комитетни ёлбашчыларындан бириси. Социалист группаны гьаракаты булан Гьоцоцлу Нажмутдинни иерченлерин аз этмек учун оьзлеге яхшы гёзден къарайгъан Акъушалы Али-Гьажини жыйылгъан халкъгъа муфти этип сайлата.

ЗАЙНАЛАБИТ БАТЫРМУРЗАЕВНЫ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

3. Батырмурзаев инкыылап ябушувну йылларыны инг де пагъмулу публицистлеринден болгъан. Ону ана тилни якълавгъа багъышлангъан, гъар бир миллетни яшавунда ону агъамиятын гёрсетеген, 1917-нчи йылны август айында «Тангчолпан» журналны 1,2 номерлеринде чыккъан «Ана тил» деген памфлет шиърусу шагъатлыкъ эте.

Ол язагъан кюйде «Дюнъяда яшайман дейген бир халкъ учун инг герекли бир масъаласы бар буса, шексиз о – тил масъаласы дейген масъаладыр. Бугюн нечелени ач-ялангъач, нечелени ерсиз-сувсуз, нечелени тул этген уллу давну, шу гючлю яс, йылавну башы тил учун, ана тил учун башлангъандыр».

Австрияны шагъадашы Франц Фердинанд серблени арасында немис тилни яягъан саялы оьлтюрюп, биринчи дюнъя даву шондан башлангъан деп айтыла.

3. Батырмурзаев оьзюню ойларын шулай узата: « Англавлу миллетлер оьзлени ана тили учун нечик къан тегелер, нечик къурбанлар берелер? Нечик олар оьзлени тилине абур – сый этелер»? Неге олар олай эте деген оьзюню соравуна жавап бере туруп, автор «Эренлени хазнасы эсги сёз» ата-бабалардан къалгъан экенни олар англагъанлар. Олар шо саялы къырылалар, шо саялы къан тегелер. Шо халкълар биз башгъа тилни къабул этейик деп айтмайлар, олар учун булай сёз оланы намусуна тие, азаплай», – дей.

Сонг автор къумукълагъа гелип уллу гъис булан булай риторика соравланы сала: «Бизин ёкъму ана тилибиз?! Бизде болмагъанмы къумукъну бырынгъы къагъруманларын эсге салагъан къазакъ йырларыбыз?! Эл учун, Дагъыстан учун азиз жанын къурбан этген игитлерибизге чыккъан йырлар, ваягълар, яслар?! Сонг автор оьзю берген соравлагъа жавап бере туруп, булай яза: «Герти, бизин де бар ана тилибиз, бырынгъы къагъруман къумукъну тили, алты-етти йыллыкъ чагъындан да берли эркинине яшагъан къумукъну тили. Тек ону ким суюе, ким огъар абур-сый бере? Мактапларыбыздан къувалангъан бу тил. мадрасаларыбызда ташлангъан бу тил. Сыйынма тавгъа-тюзге чачылып, бырынгъы талайын тас этген бу тил.

Бу тил – деген дюнъяны чинк уллу пачаларындан болгъан Чингисханны торунларыны (варислерини) тили. Дюнъяны чинк уллу миллетлери болгъан тюрк-татарлар сёйлейген бырынгъы гагатай тили дейген тил! Бу тил булан бир Яса деген законлар язылгъан. О законлар инсанланы, инсанлыкъны яртысына гюкму эте эди. О заман бу тил бай

эди. Бырынгыдан къалгъан къазакъ йырлар да бу тилни байлыгъын гёрсетегени таман. Гъали алдынгы девюр заманлар башдан оьтген, бырынгы узун мунглу йырларыбызны бугюн къысгъа, маънасы ёкъ такъмакълар ондан-мундан жыйышдырылып этилген сарынлар йырлана. Бырынгы тил унутулгъан, эл хазнасы талангъан. Тек бу тил бизин тилибиз. Биз башгъа тилни билмейбиз, бизин арбачыларыбыз да, темирчилерибиз де бу тил булан сёйлей».

3. Батырмурзаевны айтывуна гёре, биз халкъыбызны англавлу этме сюе бусакъ, бу тил булан китаплар, газетлер, журналлар чыгъарма герекбиз, бизге дагъы башгъа тил ёкъ, бу ёл дюньяда чинк къабул этилинген, азатлангъан халкъланы къутгъарагъан бир ёл. Бу ёл бизин талаплы этежек, бу ёл булан барсакъ, ярыкъ дюньягъа чыгъажакъбыз... англавлу адамлар бары да гъар заман бу ёл булан баралар дей туруп, автор: «Буругъуз арбаланы бу ёлгъа таба! – деп чакъырыв эте.

Макъаласыны экинчи яртысында 3. Батырмурзаев ана тилни гючюне, къудратына тергевюн бакъдыра. Ону айтывуна гёре: «Бир миллетни миллетлигин сакълайгъан гюч, къурал – о миллетни тили экенлигине туташ дюньядагъы мадани инсанланы тарихинден далил – фактлар чыгъарып гёрсетме бек тынч ишдир», – дей.

Ону айтывуна гёре 25-30 йыллар аляжкъда гъали Булгария деген пачалыкъ ёкъ эди, олар тюрклени бир вилаяты болгъан. Оьз харлысызлыгъы саялы тюрклеге къаршы ябушуву да олагъа гюч берген оьзлени игитлиги, яда орусланы топлары тюгюл эди, оланы ана тили эди дей. Миллетлени бирин биринден айырагъан яда бирикдиреген гюч, алапат тил – адабият экени белгили болду» - дей.

Зайналабитни айтывуна гёре дин де тюрлю-тюрлю миллетлени оьз байрагъыны тюрюнде бирикдирип турду, тек инсанланы яшавуну барагъан барывуна бу да узакъ къаршы туруп болмады, гъам болмажакъ. Огъар исламны тарихинде де хыйлы далиллер бар. Оьзлени пачалыгъын къурмакъ мурат булан бусурман арнаутлар, (албанлы) хачперес арнаутлар булан биригип тюрклеге къаршы дав этгенлигин айта.

Бирдагъы мисал: «Маккадагъы араплар, Мисридеги араплар булан тюрклерден халипалыкъны алабыз деп, ингилис, французлар булан биригип тюрклеге къаршы къылыч гётердилер.

Тилни терен маънасын ва сыйлылыгъын гёрсетмек булан 3.Батырмурзаев ону тазалангъан, топуракъ булан къатышып турагъан алтын маъдан булан тенглешдире. Тек ону топуракъдан чыгъарып, тазалап акъча этмек учун кёп уллу къыйынлар тёмке, къурбанлар берме тюше. Огъар гъар бир адам къуллукъ эте, нечакъы ачуву чыкъса да, ону хатирине тиймейлер. Тил де шолай зат.

Тек ишленмей, къуру бирев биревню мурадын англамакъ учун юрютюле буса, яшавда о олай тил уллу даражалагъа миндирилмей. Не заман тил ишленсе, о тил булан тюрлю илмулардан китаплар, газетлер чыкъса, ондан адабият, литература тувулуна», – дей.

«Муна шо адабият дейген зат гьар миллетни миллетлигин сакълайгъан гюч, къуралдыр», – дей.

«Тангчолпан» журналны дёртюнчю номеринде (октябрь, 1917 йыл) чыкыгъан Зайналабитни «Дагъыстан тарихине бир къарав» деген макъаласында миллетни эсин хозгъавда, эс тапдыривда тарихни уллу маънасын ачыкъ эте. Ол булай яза: «Тарих – халкъны яшавуну, оьтген гюнлерини, гъалиги яшавуну, кемчиликлерин, ва уьстюнлюклерини гюзгюсюдюр! Тарих гьар халкъны тарбиялай. Тарихин тас этген миллет – оьзюнден гючлюлеге янчылып, оьзюню эркинлигин ёйса да, ахыры бир гюн азапланажакъ, оьзюню къолуну, аягъыны ихтиярларын къолуна алып, оьзюн бырынгъы эркин яшавуна ес болажакъдыр. Тарих – адашгъан миллетини ёлбашчысы, абдырагъан миллетни кёмекчиси...

Оьзюню токъташдыривларыны дуруслугъун исбатламакъ учун автор греклени оьзлени милли азатлыгъы саялы юрютген ябушувуна тергев бере. Олар оьзлени бырынгъы макътавлу тарихинден ругъланып, гюч алып, XIX асруда Тюркиядан азатланып, айры пачалыкъ болгъан сонг ол булай яза: «Юнанистанлылагъа (грекlege) тарих чинк де къыйынлы гюнлерде бальгъам болгъан, оьз анасы йимик тарбия берип оьсдюрген. Тарихи тас болгъан, тарихден хабары болмагъан миллет азатлыкъ, гьурият гюнлеринде де адашыр. Не ёлдан къайсы якъгъа багъып барса да, эсен, сав къалажагъын билмес. Шолайлыкъ булан якъ-якъдан ташып гелеген миллет ташгъынларына ихтиярсыз къошулуп, белгисизлер арасында белгисиз къалыр.

Булай маъналы гиришивден сонг Зайналабит Дагъыстандагъы гъалланы айтып сёйлей. Ону айтывуна гёре биз, дагъыстанлылар, гъали болгъунча тарихге гёз юмуп яшадыкъ. Не тёбенлигибизни себеплерин, не оьрленмеклигибизни кюйлерин ахтармадыкъ! Шо саялы бырынгъы оьктем, макътавлу яшавубуз сёндю. Ёйлы къаныбыз сувуду! Тарих охумагъаныбыз саялы бизде ватанчылыкъ, миллетчилик тойгъулары (кюрчюлери) къалмады. Дюнъя яратылгъандан бугюнге ерли болуп, оьтген гъаллырындан къапул къалдыкъ. Башгъалар оьзлени тарихин гёнгюнден охурдай, эсинде сакъламагъа къаст этип айланагъанда биз девлени, аждагъаланы, башгъа минг тюрлю ёммакъланы сакълап къылыкъсызландыкъ. Башгъалар эл учун, миллет учун чалышып, оьзлени тарихлерине макътавлу япыракълар да къошдулар. Биз бусакъ, бырынгъы асил адамларыбызны унутдукъ. Башгъалар уяндылар, биз гъали де юхлайбыз. Инкъылап къавгъалар, не гьурият бизин уятмады. Башгъалар бугюнлерде оьзлени бары да гючюн бирикдирип, оьзюню барлыгъын бир этип гёрсетип, оьзюню яшамакълыгъы учун ябушувгъа гъазирленип турагъанда, биз тюрлюбюз, тюрлю партиялагъа бёлюнюп, халкъыбыз учун бир маъналы къуллукъ этип бажармадыкъ», – дей.

Шо саялы Зайналабитни айтывуна гёре, о заман халкъны башын тутгъанлар янгыз Дагъыстанны алдында тюгюл, бютюн дюнъяны, бютюн тарихни алдында «мысгъыл болдулар», – дей.

«Башгъалар инкъылап гюнлери дюнъяда гъаман тувагъан гюнлер тюгюл экенни билип, къайратлы чалышывун да гёрюп, бизин иш башындагъы адамларыбыз тамаша болуп, авузларын да ачып турдулар. Биз оърленмеге сюйсек, тас болгъан тарихибизни излемеге, излеп тапмагъа герекбиз», – дей.

Зайналабит оъзюню шо макъаласын шо замангъы биздеги гертиден де бузукъ гъаллагъа гъакъ юрекден янып, гююп язгъаны гёрюнюп тура.

Ондан къайры да, макъала ону дюнъя халкъланы тарихинден мекенли билими болгъанлыгъына шагъатлыкъ эте.

1917 йылны декабрь айында «Тангчолпан» журналны гезикли номеринде чыкыгъан Зайналабитни шо замангъы сияси (политика) гъаллагъа багъышлангъан «Инкъылап гюнлерде Дагъыстан» деген макъаласы да белгили. Халкъ дин булан яшайгъаны саялы, инкъылапны йылларында инкъылапны душманлары да динчилерден ва динден пайдалана гелген. У. Буйнакский, Ж. Къоркъмасов ва оъзгелери халкъны гъалын гъисапгъа алып, оъзлени ишин ерли шартлагъа кыйышывлу болгъан кюйде юрютген. Большевикни гъакъында душманлар кёп тюрлю ёкъ затланы айтып юрюйгенге гёре, У. Буйнакский 1918 йылны язбашында совет гъукумат къурулгъан сонг Анжиге ва Темир-Хан-Шурагъа иш этип бусурман опуракъ, песлер гийген аштархан татарлардан ясалгъан бусурман асгер бёлюкню йиберген. Инкъылапчыланы таъсири булан бир-бир дин булан машгъул алимлер (Акъушалы Алигъажи, Абусупиян) болшевиклеге гъакъ юрекден инанып, олар бусурман халипаларда болдурмагъан тюзлюкню болдурар деп совет гъакимликге къуллукъ этгени белгили.

3. Батырмурзаев де шо ёрукъда иш гёрген. 1917 йыл декабрьде «Тангчолпанны» еттинчи номеринде чыкыгъан «Бугюн» деген макъаласында ол Мугъаммат (а. с.) пайхаммаргъа багъышлангъан мавлетни гъакъында айта туруп, ол дюнъяда лап да уллу инкъылапчылардан болгъан деп язгъан.

1818 - нчи йылны июль айында «Тангчолпанны» он учыюнчу номеринде чыкыгъан ораза байрамгъа багъышлангъан «Къызыл байрам» деген макъаласында Зайналабит байрамдан пайдаланып, оъзюню охувчуларыны арасында инкъылап ябушувну пикруларын яйма къасткъылгъан. Ону токъташдыривуна гёре, Кавказны ва Дагъыстанны бусурман халкълары оъзлени байрамын бай-бийлер булан ябушувгъа тутулгъан заманда юрюте. Оъзлени адамлары шо ябушувда шагъит болгъан саялы кёп агълюлер къайгъыгъа тарыгъан. Шо саялы биз шо байрамны юреклерибиз ачылардай байрам этип болмайбыз. Тек олар оъзлени къанларын азатлыкъны гъакъ тюз ёлунда къурбан этген. Аллагъ шоланы эсибизге гелтирген заманда юреклерибиз ихтиярсыз къувана, шатлана, – дей Зайналабит. Байрам гюн оълешинежек йымырткъалар гъурият ёлунда оългенлени сыйлы къанлары булан боялгъан саялы, бу байрамны сыйлылыгъы алдынгъы байрамлардан артыкъ дей.

Бугюн озлер шатланып, мисгин халкыны бозартып, юреклерин сындырып, исафлыкь этип юрюген бай тайпалар байрам этмежек. Бугюн олар сенген, олюм гьалда. Бугюн отуз да гюн кекирип юрюгенлени байрамы туюл. Бугюн жагьаннем йимик исси гюнлерде кьара топуракьдан акь экемек чыгьармакь учун, инсанланы ачылыкьны балагьындан кьутгьармакь учун гьалал касбу юрютеген сабанчылар, ишчилер таза юреги булан байрам этежек. Макьаласыны ахырында автор бусурманланы байрамы булан кьутлай.

3. Батырмурзаев озюню «Кимлердир мисгин халкыны душманлары» деген макьаласын («Ишчи халкь»; № 4, 15 май, 1918 йыл) о замангьы уллу социал-политика маьалалагьа байлавлу, жавапсыз да англашылагьан риторика соравлар булан башлай. Ону бу лап да уллу макьаласында Зайналабитни политика кьаравлары чыныгьып, мекенли большевик кьалипге етишгенлигине шагьатлыкь эте.

Дагьыстанда кьулланы азат этивге байлавлу булай дей: «алтмыш йыллар алда социалист тайпаланы кьасты булан Россияда кьулла 1861 йыл азатлангьанда, Дагьыстанда рушбатчы алимлеге акьча да берип, шариатда кьулланы азатлама ярамай деп, олар фатвулар алып шариатны хорлагьанлар кимлердир!?

Дагьыстанны бырынгьы намуслу алимлери кьулланы азатламакь борч зат экенни халкьгьа англатьп, ишни гертисин англатьган сонг, амалсыздан хуйланып, хонтурлана туруп, кьуллагьа эркинлик беребиз деп, гьар кьулгьа 15-шер йыл телев – садагьа жьыйдырып, жьыйылгьан садагьаланы озлер алмагьа чакьы да ягьсызлыкьны кьабул этген намуссузлар кимлердир!?

Аллагь бары да халкьгьа бир йимик пайдаланма деп яратгьан ерлени, денгизлени, агьачлыкьланы бийлеп, ишчи-сабанчы халкьгьа ясакь булан туюл бир кьысым ер де бермей, бары да сабанчы мисгин халкыны озлер учун ишлетип, озлер кеп-йыбав булан оьмюрюн йиберген кьайсы табундур!?

Елевчу тайпалар загьматчы халкыны даим кьыйнай гелген гьакьында булай дей:

«Нече юз йыллардан берли иш арада бири-бири булан давлар этип, гюнагьсыз мисгин халкыны ченгкертки йимик кьырдырып, нечесе аналаны улутгьан, нечесе балаланы йылатгьан, кьанлар тегюп ойнагьан, мисгин халкыны гезьяшларын иче туруп тоймагьанлары кимлердир!?

Мисгин халкьдан зулму булан ясакьлар салып жьыйгьан девлетлери кепликге, йыбавгьа харжланып битгенде, Дагьыстанны мисгин халкыны янгыдан янчмагьа Николайны атлыларын чакьырып, азатлыкь синген Дагьыстанны мисгин халкыны ятлагьа есир-кьул этип этип берген хыянатчылар кимлердир!?

Ишчи, мисгин халкьланы гемирив гьилла булан, ялгьан булан мал жьыйып, жьыйгьан малларына озлер сюйген багьаланы да гесип,

Аллагъ мисгинлени пайы деп борч этген закаты да чыгъармай, ярты-юрту чыгъаргъан закаты да дуа язгъан ярты моллага да берип, шариатыны озлер сюйген ёлгъа бурдурагъан талавурчулар кимлердир!?

Дагъыстанны Николайны атлылары бийлеген гюнден башлап, гетген йыл февраль айда ишчи-мисгин халкъ чыгъаргъан гъуриятгъа къадар (етгени) халкъын да, динин де унутгъан, мисгин халкъны къаршысына тюгюл ишлемеген Николай херипни муъмин къуллары болуп айлангъанлар кимлердир»!?

Гъоцолу Нажмутдинге байлавлу бериле авторну сораулары:

«Ватан давда бары да христиан пачалар биригип, Истамбулну къапулары топгъа тутулуп, ислам динни тюп тамуруна балта ургъан къоркъунчу гюнлерде, динини де, шариатыны да уллу душманы Николай Дагъыстангъа гъаким этген губернаторгъа рушбатгъа къой-къозулар элтип, найблик тилеп баргъан, бугюн халкъ азатлангъан сонг, артына бары да гъуриятны душманларын да алып, «имамман» деп юрюйген, Петровскини тюбюнде бары да мисгин халкъны къырдырып, къойларын алып къачгъан, гъали къардашны къардашгъа кисдирип, къутсуз, берекетсиз, питнелер, давлар чыгъармагъа чалышагъан зулмучу кимдир!?

1918-нчи йылны яйында Дагъыстанда клас ябушув къызгъын кюйде башлангъан заманда Зайналабитге инкъылапгъа къаршы чыкыгъанлар бары да бир йимик гёрюне болгъанлыгъы сезиле.

«Милли комитетге» оъжетли душманлардан къайры, Дагъыстан халкъны герти гъайын этеген Даниял Апашев, М.-М. Мавраев, Магъаммат къади Дибиров йимиклер де болгъан. Тюнде макъаладан биз гелтирген сораулар шо замангъы клас ябушувну оъжетлигин сездире.

«Милли комитет» деп ялан саякълардан комитет де къуруп, ишчи-мисгин халкъгъа тузакъ къургъан, рушбатчылыкъ булан оъмюрю гетген, мисгинлени къанын соруп семирген уллу питнечи кимдир!?

Артда болгъан эки де областной советде алимлеге де, зиятлеге де (интеллигенция) башгъа-башгъа сыпат гёрсетип, провокаторлукъгъа – мунафикъликге биринчи даражада имтагъан берген ят доктор – машгъур провокатор кимдир!?

Артдагъы сорауда Дагъыстанда докторлукъ касбугъа ес болуп, оър билим алгъан Гъайдар Бамматны иниси Темирболатны гёзгалгъа алып сёйлей. Аз заман да оътмейли ону тавда олтюрюп де къоя.

Дагъыстанны ишчи-мисгин халкъы бугишини атлы аты булан таный. Шо адамланы къолунда гюч, ихтияр бар чакъы халкъ азатлыкъны, гъуриятны ярыгъын гёрмежек! «Мен ханман, мен агъаман! Мен биймен!» – деп къурсакъларын да салландырып, кекирип юрюйген табун бар чакъы мисгин халкъ янчылажакъ! Буларда эдеп, ягъ, намус, языкъсынмакълыкъ, рагъму деген хасиятлар ёкъ! Байлар, бийлер

бырынгы заманлардан берли намартлыкъ эте гелген дей. Булар дюнья яралгъанлы мисгин халкъгъа баш болуп, оланы озлеге къул этип гелген, гъар заманда да шо умутлагъа етмеге айлангъан гишилер! Булар мисгин халкъны азатлыкъгъа Аллагъ йиберген Ибрагъим пайхаммарны отгъа салгъан, жугъут миллетни азатлама йибергенни яшлайын олтюрмеге чалышгъан табун. Бу табун бары да инсанлагъа къурдашлыкъ, дослукъну яймагъа гелген Иса пайхаммарны олтюрген, бары да инсанлагъа тюзлюкню, тенгликни алып гелген Мугъаммат пайхаммарны Маккадан, Мадинадан къувалап, озлени эски абурун, сыйын сакълап, мисгин халкъны елкесине минмеге айлангъан табун! Бу табун бары да бирикген. Бары да мурады – халкъны янчмакъ. Бу табун булан мисгин халкъны арасында гъеч бир заманда да сулгъ ярашывлукъ болмагъан, я болмажакъ! Булар гъар заман гъар миллетни мисгин халкъы чыгъаргъан инкъылапны сѣндюрмеге биригип чалышалар.

Дагъыстандагы бийлер де, байлар да озлер гъар эртен, гъар ахшам Николайны заманындан къалгъан ташлангъан генераллар булан къучакълашып юрюселер де, сабанчы Магъамма булан сабанчы Иванны бирин де къоймай! Оланы бир бирине душман гѣрсете! Оланы бир бирине кисдирип къыздыра. Мисгин халкълар бу ишни туюбу не ерде экенни англамай. Англаса да, ишни терен ерине туюшонсе, бары да ишлейген халкъ бириксе, дюньяны бу хуртлардан тазалама тынч болур эди», – дей. Сонг автор Россиядагы гъалланы англатып чакъырыв эте: Россияны ишчи-сабанчы халкъы озлени ватанын булардан тазалагъан! Ерлер, фабриклер, заводлар ишчи халкъны къолуна гѣчген. Дагъыстанлы ишчи-сабанчы ѣлдашлар! Алданмагъыз ол душманны гъиллаларына! Олар шайтанлар йимик тюрлю сыпатгъа гирип, бирлери шариатчы, бирлери миллетчи, бирлери тюркчю болуп, сизин гъакъылыгъызыны адашдырмагъа, сизин алдатып, ичигизде тюрлю табунлар, сизин гючюгюзню тайдырмагъа къаст этсе де, ол душманлар гъали де юхламайлар! Мисгин халкъны янчмагъа гъар бир тюрлю ѣл излейлер».

Зайналабит озюню макъаласында Дагъыстанда къобуп турагъан питнени ачыкълай туруп булай яза:

«Тавдагы мисгин ѣлдашлары жагъил, маърипатсызлары гъиллалар булан да алдатып, тюздеги къардашларына къаршы давгъа чакъырлар. Бютюн бу ишлер маслагъатлыкъ булан токъталмаса, къардаш къардашны олтюреген къутсуз давлар чыгъажакъ. Бу ишлени питнени кимлер чыгъарагъанны мисгин халкъгъа белгили. Бу питнени башлагъанлары байлар, бийлер, Нажмутдин ва Узун Гъажилер. Нажмутдин тюздеги бусурманлагъа сиз магъа тынгламасагъыз яшларыгъызыны сояжакъман, озюгюзню къыражакъман деп малын, мюлкюн таламагъа ярай, – деп шариатны хорлап фатву чыгъаргъан! Шолай Аллагъны шариатын да хорлап, къатын-къызгъа, яшлагъа рагъму этмей айланагъан зулмучу вагъшилер Дагъыстан халкълары

уьстюнде гьаким болмагъа сюелер. Халкъны кѣп яны озлеге душман экенни биле туруп, озлер баш болма не хыянатлыкъ булан да халкъны алдатып, озлеге къайтармагъа сюйгенлер. Чѣп де ѳкъдан очарда чыкыгъан къавгъалар учун къызыл къангъа боялып, бири бирин озльтюрюп айланагъан дагъыстан халкъ шолай зулмучу намартланы башчыларын тайдырып, къангъа боялма турагъан Дагъыстанны шу балагълардан къутгъарса, озлер учун рагъатлыкъ болур эди», – дей. Сонг автор совет гьукуматны алдында токътагъан борчланы ачыкъ этип айтып, ону якълама чакъыра.

Зайналабитни айтывуна гѣре, Дагъыстанны мисгин халкъы озлени гьуриятны учун ябушгъан, даим де азатлыкъны излейген къагъруманлар.

Алдынгъы гьакимлер де яшавну тюзлюкге таянып къурма сюеген болуп гѣрюне эди. «Ва амма осмакълап-ойлап къарагъанда, ол сѣйлейгенлер иш-ишде жагъил халкъны башын чырмама къаст этгендей гѣрюне. Жагъил халкъ сѣйлейген сѣзню кѣплюгюнден озюне заралындан пайдасын айырып болмай ялгъан не ерде, герти не ерде башланагъанны билип болмай, алданып, алдынгъы кюйде элни ичинде байгъа-бийге ялчылыкъ да, сабанчылыкъ да этип ва олагъа илиякълы болуп тура эди. Юртдан вакил чакъырылса, алдын йимик къара халкъ байны-бийни вакил этип йибере эди. Гьаким этип оланы айыра эди. Ол байлар-бийлер озлени малларын бермесе ва оланы абуру халкъ булан тенг де болмаса, тенглик, эркинлик ва къурдашылыкъ юрюмесе дагъы кюй ѳкъ эди. Ол байланы-бийлени де халкъны алдатып, гьукуматны озюню къолуна алып, озлени даражаларын ва малларын сакъламакъдан башгъа дагъы къасты да ва мурады да ѳкъ эди», – дей Зайналабит.

Сонг озюню пикрусун ол булай узата:

«Жагъил ишчилени ва сабанчыланы бир табуну алданып байланы, бийлени артына тюшюп юрюдю ва бир табуну гьуриятдан озлени яшавун тынчылыкъ умут эте туруп, ялкып ва пайдасыз сѣйленеген сѣзден де инжинип, питне, талавур ѳлгъа тюшдю. Арасында унем де, дин де ѳл адашдыргъан байлар, бийлер бар туруп, жагъил ишчилер озлени яшавун озлер къуруп болмажакъгъа исбат болду.

Социалистлер зулмуну юрютме ярамай ва зулму ѳллар булан инсанлар эркинликге етишме болмайлар дей. Зулмуну тубюнде къалгъан ишчи сабанчылагъа гележекде озлер эркинлик, тенглик юрюлежек яшавлары бажарылажакъ деп социалистлер халкъны инандырма къаст эте, – дей.

Гьурият тенглик ва къардашылыкъ гелтирмейли, халкълагъа уллу питнелер салып, дыгъыжарсыз этип, яшавун къыркъды. Социалистлени, большевиклени табуну питне ѳлгъа тюшген жагъил халкъны ичине гюч, адил салма ойлашды. Эркинликге ва къардашылыкъгъа таяп яшав къурмакъ учун аввал шол халкъны арасындагъы байланы, бийлени малдан ва даражадан айырып, тенглик этме герек эди,

о тенгликни де гюч булан этсе тюгюл дагъы кюй ёкъ эди. Шо саялы да большевиклени гьукуматы ишчилеге ва сабанчылагъа тапшуруп, сабанчы ва ишчи халкъдан асгер де жыйып, гюч булан шо тенгликни этип битген сонг, халкъны вакиллерин де чакъырып, энни озюгюз суйген кюйде эркинликге ва къардашыкъгъа таяп яшавугъузну къуругъуз деп айтагъан табун. Большевиклер гъурият башлангъанлы терен гъакъыллар булан мурадына етишип болмагъан сонг, къылыч булан мурадына етишме урунгъан табун. Такъыллагъа салып тартгъан гюмюшдей гъакъыллардан асув болмагъан сонг, ал къылычын сувуруп, туврайын чапгъан табун большевиклер», – дей З. Батырмурзаев озюню «Сюлюклер», («Ишчи халкъ» № 6 июнь, 1918 й.) деген макъаласында биринчи дюнъя дауну шартларында Темир-Хан-Шурада къытлыкъ артып, савдюгерчилер сатылагъан малланы багъаларын гётерип, кёкге чююп барагъанын, («Тангчолпан», № 12, июнь, 1918 й.) деген политикагъа багъышлангъан макъаласында афганлыланы, индостанлыланы, ингилис, чехлени, полякланы немис колонизаторлагъа къаршы ябушувун айта туруп, озлеге къаршы ябушагъан ярлыланы бирикме къоймайлар, елевчю тайпаны ялгъандан къурулгъан къаласыны – миллетчиликге къаршы чыгъа. Ишчи-сабанчылар эркинлик, тюзлюк, къурдашыкъ учун ябушагъан саялы биз загъматчыланы бирин биринден айырагъан шо баруну бузма герекбиз дей. Зайналабитни айтывуна гёре, гъали ишчи-сабанчыланы гъазирлигин токъташдырма инг де онгайлы заман дей. Автор загъматчыланы биригип битмегенине талчыгъа.

Озюню «Питнели хабарлар» («Ишчи халкъ» № 5, май, 1918) макъаласында Дагъыстанда елевчю тайпаланы питнеси артагъанын айтып, бизин ялынлы публицистибиз Зайналабит дагъыстанлыланы бирикме ва Къызыл асгерге язылма чакъыра:

«Кимге мисгин халкъны гъурият аявлу буса, ким башгъалагъа къул болма суймесе, ким мисгин халкъны къыйынлы гюнлеринде огъар кёмек этме къаст этсе, ким ону азатлангъан юрегине умут берип, ону шатландырмагъа суйсе, язылыгъыз Къызыл асгерге! Гъуриятдан умут узмеге ярамас! Гъали бизин мисгин халкъ я яшамакъ, я оьлмек деген эки суалны бирине жавап берме герек! Къардашлар! Къул болуп, есир болуп яшагъынча озден болуп, азат болуп, оьлюп гетербиз! Яшасын гъуриятны асгери! Яшасын ишчи-сабанчыланы халкъ гъакимлиги!»

Зайналабит Батырмурзаев озге гъалал, таза, гerti большевиклени тюзлюкге, тенгликге, къурдашыкъгъа байлавлу хыялларын инкъылап уьст болгъан сонг яшавгъа чыкъмай къалгъанына айыплы тюгюл, неге десегиз, о заман кёп йылланы узагъына гъукуматда шанжал давлар башланып, гъакимлер бири бирин ва халкъны къыра туруп гелген. Олар халкъны озлеге тартгъан, муратларын ва лозунгларын («Мир народам!», «Земля крестьянам» ва б. унутуп, бюс бютюнлей башгъа кёп зулмулары булангъы гъукуматны яратгъан.

Огъ не тизив болур эди яшав, эгер Зайналабит, Уллубий йимик намуслу къоччакъ хыяллары амалгъа гелген буса!

З.Батырмурзаев оьзюню публицистикасын ярыкъландырывчу иде-
ялар булан башлап, сонг мекенли токъташгъан, къайпанмайгъан клас
ябушувну идеяларына чыгъа. Оьзюн дюнья яшавуна яшавгъа байлав-
лу герти къаравлары булан янаша ол У. Буйнакский йимик дюньяда
тюзлюкню, тенгликни, къурдашлыкъны жамиятын къурма бола деп
гъакъ герти юрекден инангъан ва оьзюню гертиден де уллу гуманист
ва ярыкъ хыяллары саялы азиз яш жанын къурбан этген. Ону яша-
ву халкъгъа гъалал къуллукъ этивню, ябушув ёлунда болгъан инг де
шавлалы уьлгюлени бириси.

Олар бу «гене намарт», пасат, пана дюньяда тюзлюк, тенглик,
къурдашлыкъ кюрчю болгъан яшавну къуруп болмажакъмы экен
къачан буса да бир заман?

*Абдулкъадир АБДУЛЛАТИПОВ,
филология илмуланы доктору, профессор*

М. Дахадаев

Ж. Къоркъмасов

М- М. Хизроев

А. Тахо - Годи

М-К. Дибиров

С. Кваршалов

Э. Даутбеков

Гъ. Бамматов

Малик ГЬЮСЕЙНОВ,
филология илмуланы доктору,
Гь. Цадасаны атындагы
Тил, адабият ва инче саният
институтуну адабият
бёлюгюню ёлбашчысы.

КЪЫСМАТ БУЛАН ИСБАТЛАНГЪАН АДАБИЯТ

(3. Батырмурзаевны Февраль инкылабындан ватандаш давгъа ерлиги варислиги)

Гёрмекли адабият ва жамият чалышывчу Зайналабит Батырмурзаевны яратывчулукъ варислиги къумукъ ва савлай дагъыстан адабиятны тарихинде маъналы ер тута. Аз яшагъан, асил яшагъан деп айтма ярайгъан кюйдеги къумукъ халкъны сююмлю бир уланыны къысматы кёкде учуп гетеген ярыкълы юлдузгъа ошавлу гелегени негъакъ тюгюл.

3. Батырмурзаев оьзюню къысгъа оьмюрюнде бир тарихи девюрню вакили болуп, шо девюрню ичинде, мекенли айтсакъ, инкылап ва ватандаш давну вакътиси, 1917–1918-нчи й.) туруп суратлагъан язывчуларындан бири болуп токътай. Илму ахтарывларда огъар берилеген «ялынлы шаир», «ялынлы публицист» дейген къыйматлар бек къыйыша.

Бугюнлеге ерли сакълангъан, бизин къолубузда бар ону асарлары эсгерилген 1917-нчи–1918-нчи йыллар булан белгилене. Шоланы арасында поэзия варислигинден дёрт шиърусу: «Тангчолпан», «Кериван гетди» ва башгъалары, эки проза асары: «Неге гъазирленмейсиз? Сизин чи душманлар къыражакъ!», «Дагъыстанда тарихи гюнлер» ва йигирмагъа ювукъ публицист макъалалары.

Олар аслу гъалда 3. Батырмурзаев ишлеген, ёлбашчылыкъ этген «Тангчолпан» деген журналда ва «Ишчи халкъ» (1918 й.) деген газетде басма этилген.

3. Батырмурзаевны яратывчулугъу идея, маъна ягъындан эки бёлюкге айрыла. Биринчисине ол редактор болуп ишлеген вакътиде «Тангчолпан» журналда басмалангъан поэзия, проза, публицист асарлары (олар 1917-нчи йыл язылгъан) гире, экинчисине буса, ол

редакторлукъ этген «Ишчи халкъ» газетде чыкыгъан макъалалары (1918 й.) гире. Белгили кюйде, «Ишчи халкъда» З. Батырмурзаев большевиклени, социалистлени янын тутуп язгъаны ачыкъ. Ва шо себепден аслу гьалда ону савлай яратывчулугъуна шо гёзден къарала.

Амма инкыылап девюрню башлапгъы вакътисинде, 1917-нчи йылда З. Батырмурзаев не йимик пикрулагъа, идеялагъа бойсынып язгъан, ва ону яратывчулугъундагъы сонггъу алмашынывлар бир-бирине нечик байлангъан? – муна шу соравлагъа биз бу макъалада кыысгъача англатыв берме, оъзюбюзню къаравубузну айтма тийишли гёребиз.

Эсгерип кьояйыкъ, З. Батырмурзаевны яратывчулугъу ва оърде эсгерилген масъала бизин илму макъалаларыбызда, монографияларыбызда ахтарылгъан, мисал учун, «Зайналабид Батырмурзаев: творческая эволюция – за и против» («Тропой Бестужева и Аммалата». Магъачкала, 1997 г) деген китабыбызда чыкыгъан макъала, «Кумыкская проза начала XX века». Магъачкала, 2003, «Национальная литература кумыков» (вторая половина XIX – начало XX века). Магъачкала, 2012 ва оъзгелеринде тындырыкълы суратлангъан. Шо себепден бу макъалада оъзюбюзню ойларибызны кыысгъача айтсакъ, тюз болур.

Февраль инкыылабы болуп, Россияда пача тахдан тайып, бирден-эки болуп гетген жамият, политика алышынывлар Дагъыстанны жамият яшавуна, сёз саниятына бек таъсир этген. Алдындан эсе кёп эркинликлер болдурулгъан. Масала, 1917-нчи йылны язбашында дагъыстан тиллерде газетлер чыкма башлай. Шоланы арасында кьумукъ тилде чыгъагъан «Мусават» лап уллу тиражы булан чыгып, бютюн Дагъыстанда белгили бола. Бу ва оъзге пресса кьуралларда айрыча ругъланыв сезиле, гьурият, интиба – уяныв, мусават – тенглик, тил, дин, милли масъалалар гётериле башлана. Кьумукъ тилде чыгъагъан газетге «Мусават» деп кьоюлуп (арапчадан – тенглик), ва ону башын тутуп чохла М.-М. Мавраев чалышгъанлыкълы маънасы ёкъ тюгюл. Бизин газетде чыкыгъан М.-М. Мавраев, А. Акаев, Н. Батырмурзаев ва башгъаланы макъалаларында, умуми алгъанда, энниден сонг Россия гьукуматында оъгей халкълар ёкъ, гьар миллетге оъз ихтиярлары болдурма, гележегин кьурма имканлыкълар ачылгъан дейген пикрулар арагъа чыгъа. Бу арада дин, тил ва оъзге масъалалагъа гёре язагъанлар оъз ойлары айта. Оърде эсгерилгенлер ва шо арада М.-М. Мавраев, Дагъыстанда ортакъ тил болма гереклигин эсгерелер, аслу гьалда, шо гьисапда «бираз тюрлешген кьумукъ тил» ёрала.

Бу кьайдагъы пикрулар З.Батырмурзаевны яратывчулугъунда давам этиле, оъсе. 1917-нчи йылны август айында чыкма башлагъан биринчи кьумукъ, дагъыстан журналы «Тангчолпанны» редактору болуп Т. Бийболатов булан бирге (редакторгъа о заман мугъаррир деп айтыла болгъан) З. Батырмурзаев асарлары чыгъара башлай.

«Тангчолпан», «Кериван гетди» дейген шиъру асарларында уяныв масаласы ал бетге чыгъа, автор охувчуну жамият яшавда актив ортакъчы болма чакъыра:

**Тувду чолпан, танг билинди,
Болду уянма заман.
Шавла алды дюнъя юзюн,
Юхлагъаныбыз таман, –**

деп язып, З. Батырмурзаев сонггъу асарларында оъзю тутгъан ёлну белгилей.

«Миллетчиге» деген шиърусунда (бу асар сонггъу, совет девюрде «Юрю алгъа» деген ат булан берилген) ону чакъырыву мекенлеше:

**Юрю, алгъа юрю! Чалт ал аягъынг!
Къаршынга гелгенни буз, йыкъ, харап эт!
Бу гючсюз миллетни тутуп къолундан,
Илмуду халкъланы тез артындан ет.**

Сонг да бу ёлда болма ярайгъан къыйынлыкълагъа да автор гёз юммай:

**Гъазир тур тёкмеге азиз къанынгны
Эл учун, халкъ учун гелгенде ери!**

Къайдан ва не къыйын гелме болагъанына журналны бир-нече номерлеринде гесек-гесек болуп басма этилген «Неге гъазирленмейсиз? Сизин чи душманлар къыражакъ!» деген хабарында жавап тапма болабыз. Бу асарны атыны тюбюнде берилген баянлыкъ: «Роман йимик язылгъан Шамил заманда болгъан бир дауну гъакъында гыкая» ону маънасына тюшондюре.

Бу хабарда айтылагъан кюйде, ону игити Висарик оъзюню юртлуларына, пача асгерлер дагъытгъан юртну гёрсетип: «Неге гъазирленмейсиз? Сизин чи душманлар къыражакъ!» деп, оланы савут булан эркинлигин якълама гъазир болма чакъыра буса да, олар ону сёзлерине къулакъ асмай. Бизин ёравда, З. Батырмурзаев, пача тахдан тайып, гъурият гелди деп парахатланма тюшмей, ону савут булан якълама гъазир болма герек дейген пикрусун айта.

З. Батырмурзаев шо эркинликни, гъуриятны не къалипде гёре болгъанын ону «Ана тил», «Ана тил гъакъында» ва «Дагъыстан тарихине бир къарав» деген макъала жыйымына гиришив гысапда язылгъан «Мукъаддимат» (къумукъчагъа арапчадан «Гиришив» деп гёчюрюле) деген макъалаларындан ачыкъ бола.

«Ана тил», «Ана тил гъакъында» деген макъалаларында З. Батырмурзаев гъар-бир халкъ учун тилни агъамиятлыгъына тергев бере. Бу арада ол оъз ана тилин якълап, оъзлени табилигинде сакълап

тургъан уллу пачалыкълагъа къаршы туруп, озлени харлысызлыгъы учун ябушуп, айры гьукумат болгъан халкълардан, мисал учун, серблерден, булгъарлардан, араптардан мисал гелтирип, оланы уьлгю гьисапда гьрсете. «Энни гелейик бизге – къумукълагъа. Бизин ёкъму тилибиз, ана тилибиз? Бизде болмагъанмы къумукъну бырынгъы къагъруманларын эсге салагъан къазакъ йырлар? Эл учун, Дагъыстан учун азиз жанын къурбан этген игитлерибизге чыкъгъан йырлар, ваягълар, яслар?» – деп, гьетеринки ругъда яза З. Батырмурзаев.

Макъаланы авторуну пикрису ачыкъ: ол бизин де бар тилибиз (тил деген англавгъа макъалада сьз саният, маданият, эдеп-къылыкъ деген англавлар да къуршала), мисалгъа гелтирилген халкъланы йимик, бизин де харлысызлыкъ, эркинлик учун чалышма гъакъыбыз бар дейген ойгъа тергев салына.

Тап шо кюйде тарихге де гьз къарала. «Дагъыстан тарихине бир къарав» деген циклгъа гиришив гьисапда язылгъан «Мукъаддиматда» З. Батырмурзаев мисалгъа Юнаныстанны (гъалиги Греция) гелтирип, юнанлар (греклер) «айрылып, озбашына бир пачалыкъ болмакълыгъыны себеби – Юнаныстанны бютюн дюньягъа белгили болгъан бырынгъы макътавлу тарихи» деп токьташдыра. Ва давамында автор, тил масъаласына багъышлангъан макъалаларында йимик, оз халкъына, Дагъыстангъа гьче: «Биз, дагъыстанлылар, гъали болгъунча тарихге гьз юмуп яшадыкъ <...> тарихни охумагъанлыгъыбыз саялы бизде ватанчылыкъ, миллетчилик тойгъулары къалмады». Авторну оюну тизилиши гене де харлысызлыкъ масъаласына гелтире.

Къысгъаракъ натижаласакъ, З. Батырмурзаевны яратывчулугъуну биринчи яртысында, 1917-нчи йылда язылгъан «Ана тил», «Ана тил гъакъында», «Мукъаддимат», «Театр не затдыр» деген макъалаларында, «Неге гъазирленмейсиз? Сизин чи душманлар къыражакъ» деген хабарында, поэзия асарларында тил, тарих ва озге темалардан таба милли масъаласы, халкъны гележеги гьз алгъа тутулуна. З. Батырмурзаев янгыз къумукъ булан дазуланмай, Дагъыстанны гьз алгъа тутуп, гъар-бир алдынлы, эркинлик алгъан миллетлени мисалгъа гелтирип, шо даражада оз къысматын къолгъа алып, озбашына, озю тийишли гьреген кюйде харлысыз болма ихтиярлы деп, шо мурат саялы чалышма чакъырып яза.

Бу асарлар Октябрь инкъылапдан алда язылгъанлыгъын гьз алгъа тутуп, З. Батырмурзаев гележекде болажакъ ватандаш къыргъынланы алданокъ сезгенлиги ону жамият къаравлары дурус да, гъакъылы да, терен болгъанына шагъатлыкъ эте деме болабыз.

Эсгерилген асарларда айтылгъан пикрулар Россияда болгъан Февраль инкъылабы ва шону натижасында тувгъан имканлыкълар, айры миллетлеге, бусурман халкълагъа берилген эркинликлер булан

байлавлу. Бу кьайдалы ойлар, масала, тилге, динге багъышланып, шо вакътиги адабиятчылары, жамият чалышывчулары: Абусупьян Акаевны, Нугъай Батырмурзаевны, Магъаммат-Мирза Мавраевны макъалаларында да ер тапгъан. З. Батырмурзаевни асарларыны маъна якъдан озтёречилиги: озге къалам ёлдашлары учун-кьырынын чыгъарып язгъан затланы, ол туврадан, уллудан алып, харлысызлыкъ, озбашына гьукумат болмакълыкъ дейген идеялары ал бетге чыгъарып язгъан. Гьатта герек болса, савут булан да шо муратгъа ёл салмакългъа бойсына болгъан.

Амма Россияда Октябрь инкьылабы болуп, ватандаш дав башлана. Шо вакъти З. Батырмурзаев гьукуматда гьакимиятлыкълны кьолгъа алгъан большевиклени кьумукъ тилде чыгъагъан печат кьуралы «Ишчи халкъ» газетни редактору бола. Бу газетде чыкългъан «Россияда Октябрь инкьылабы», «Ишчи – сабанчы халкъ инкьылабы ва милли масъалалар», «Къызыл байрам» ва озге макъалалары З. Батырмурзаевны яратывчулукъ агъымы алышынгъанын гёрсете. Масала, 1917-нчи йылда язгъанларында ярлы-бай деп халкъ бёлюнмей эди буса, «Ишчи халкъда» язгъанларында З. Батырмурзаев мисгин, пакъыр халкъны айырып, оланы якъчысы болуп яза. Умуми алгъанда, большевиклер, оланы тутгъан ёлу макътала.

Бу алышынын не себепден ва не оьлчевде болгъаны агъамиятлы гёрюне. О девюргю авторлар булан тенгешдирип кьарасакъ, шу кюйдеги алышынын А. Акаевни яратывчулугъунда да билине, амма М.-М. Мавраев большевиклени программасына кьаршы чыгъа, Н. Батырмурзаев язгъанларда буса ол большевиклеге кьайтгъанын далиллейген маълуматлар бизге табылмады.

Большевиклеге якъчы болмакълны себеби, бизин оьбузгъа гёре (шо гьакъда озге ахтарывчулар да айтгъан), ватандаш дав болуп, бу кьыргъында Къызыл асгер Акъ асгерге кьаршы дав юрютген сонг, З. Батырмурзаев ва озге дагъыстанлы алимлери кьайсы буса да бир янны тутма борчлу болгъан. Акъ асгерчилер пача кьурумуну якъчысы саналгъан сонг, кёбюсю язагъанлар буса орус империягъа кьаршы да болгъан сонг, большевиклени яны болмаса амалы болмагъан.

Тюзюн айтса, большевиклени программасында чийсынлыкъ тувдурагъан ерлери болса да (мисал учун, динге кьаршылыгъл), айры миллетлеге оз ихтиярын бермек де гёз алгъа тутула болгъан (орусча: право наций на самоопределение). Сонг да большевиклени башчылары, мекенли айтгъанда, И. Сталин, темиркъазыкъ Кавказны вакиллери булан ёлугъуп, шолай сёз де бергени белгили. З. Батырмурзаев, хыйлы озгелер йимик, шогъар умутланып, дав битген сонг, гьал мекенлешер деп инана болгъан.

Тындырыкълы ахтарывлар гёрсетеген кюйде, З. Батырмурзаев большевиклени якъчысы болуп, оьрде гелтирилген, 1917-нчи йылда

язып аян этген аслу муратларына, къайтара айтайыкъ, Къумукъ ва Дагъыстан айрыча болмакълыгъына къаршы чыкъмагъан.

З. Батырмурзаевны 1917-нчи йылдан 1918-нчи йылгъа абатланывуну гёзге гёрюнеген башгъалыкъ – заманлыкъ алмашыныв, девюрге гёре бойсыныв саналма тюше деп эсибизге геле.

Зайналабит Батырмурзаев, ва огъар кшошуп ону атасы Нугъай Батырмурзаев де, айтгъан сёзюнде турагъан адамлар болгъанын озлени кысматы булан токъташдыргъан. З. Батырмурзаев сол кьолу булан яза болгъаны белгили. Огъар онг кьолунг булан неге язмайсан дейгенлеге, ону кылыч тутма кьойгъанман деп масхаралап жаваплана болгъан.

Халкъы учун жанын аяма тюшмей деп, оьрде гелтирилген макъалаларында бир де, эки де язгъан З. Батырмурзаев, ери гелгенде шо сёзюнден къайтмагъан. Ватандаш дав элине етгенде ол партизан отряд кьуруп, хыйлы гючлю ва савутлу асгерлеге къаршы дав юрютуп, игит кюйде жан берген. З. Батырмурзаевны кысгъа оьмюрю шагъатлайгъан кюйде, ол Къумукъну, Дагъыстанны насипли гюнлерин чакъырагъан оьзюню адабиятын оьз кысматы булан исбатлагъан.

Натижада буса, белгили шаир, публицист ва жамият чалышывчу Зайналабит Батырмурзаев оьз халкъыны инг асил умутларыны йыраву болуп токътай.

* * *

***Зайналабитни иниси – Абдулгъамит Нугъаевич Батырмурзаев
булай хабарлай эди:***

*...Ботажуртда 1919 йылда йылда контреволюционерлер агъабыз-
гъа тапанча тиреп, чакъма турагъан мюгълетде ону жан кьурдашы
Буртунай юртлу Бадрутдюн Зайналабитни алдына чыгъып, тейи бе-
рип токътай, гюлле тап ону юрегине бата. Бадрутдюнню йыгъыла
барагъанын гёрюп, Зайналабит, не этерин билмей, кычырып айтгъан
дей:*

*– Бадрутдюн, вёре чёкме, кылычынга таянып, аякъ уьстде тур.
Къой Тенгири гёрсюн – биз оьзюню нечик кьуллары экенни...*

Шулай да айтып битгинче огъар оьзюне де тапанча чагъылгъан...

Багышлавлар

Алимпаша
САЛАВАТОВ

САЛАМ БОЛСУН

(Зайналабит Батырмурзаевны атындан)

Салам болсун мени азиз элиме,
Тынышыма янгы гъава береген,
Салам болсун тагъып гелген белиме
Къылычыма бир жанымдай гереген.

Салам болсун къара къашгъа атыма,
Гюлдей оьмюрюм оьз уьстюнде йиберген.
Салам болсун къара къазакъ хатыма,
Гъар ишимде бетъярыкълыкъ береген.

Салам болсун ёл гёрсетген къартлагъа
Халкъ учун мен ойгъа тюшген гюнлерде.
Салам болсун ол къагъруман нартлагъа,
Герексе эгер арт бермейген тюнлерде.

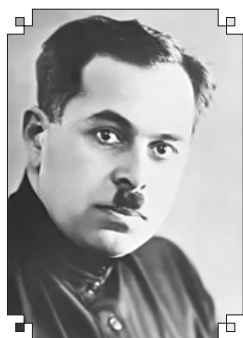
Салам болсун магъабатлы тавлагъа,
Мен оьзлерден бугюн узакъ тюшеген,
Салам болсун оьлгенлеге, савлагъа,
Оьзлер булан бирче къатыкъ гюйшеген.

Салам болсун инкъылапгъа, туважакъ
Яманокъ тез тез узакъ гетмей арадан.
Салам болсун ишчи халкъгъа, буважакъ
Душманларын мен оьлсем де ярадан.

Салам болсун гележек кюр эрлеге,
Ихтиярлы гьалал кьуллукь этежек.
Салам болсун бийлердеги ерлеге,
Мискин халкъны пайдасына гетежек.

Салам болсун шавла берген дюньягъа,
Оракъ-чѣкюч нишан булан безенип,
Салам болсун халкъ сайлагъан вакилге,
Гьукму этежек оьз эркине гененип.

Салам болсун энни кьызыл байракъгъа,
Ону булан алгъышлангъан фазагъа.
Салам болсун гѣтерилген аякъгъа,
Бу ёл учун мен разимен къазагъа.

Багъавутдин
АСТЕМИРОВ

ТАНГЧОЛПАН

Зайналабит Батырмурзаевгъа

**Бирге оьсен, бек сюеген ёлдашым,
Кѣп сие эдим гиришмеге шу затгъа.
Тек, нетесен, четим гелип ишлерим
Етишмеге кьоймай эди муратгъа.**

**Бугюн мени шону кютме чолам бар,
Геч буса да урунаман язмагъа,
Сени игит келпетингни яратма
Пагьмум кѣмек этсин бироз магъа.**

**Ана сютюн зая этмеген эр эдинг,
Ватан учун кьурбан этдинг жанынгны.
Къайда уруш болса шонда бола эдинг,
Ятмадынг сен салып ерге санынгны.**

Гъали сени, объюнг ёкъсан, атынг бар,
Сендейлени унутмагъа амал ёкъ.
Эсделигинг учун савгъат этмеге
Шу йырымдан артыкъ менде гъеч мал ёкъ.

I

Бир къарангы гече, юртда – уллу той,
Генераллар тура ичип къызарып.
Ички ва аш столну уьстюн толтургъан,
Айланада халкълар тура бозарып.

Бирлер ари, бирлер бери чабышып,
Яш офицерлер айланалар къаст къылып.
Бу тайпаны баш душманы къара халкъ
Бозара лап юреклери ярылып.

Арасында теке сакъал генерал
Оьктем сыйпай толкъун-толкъун чачларын.
Озью де ол тамазасы жыйынны,
Зангырлата тешю толгъан хачларын.

Офицерлер айландырып къызланы
Бир токътавсуз бийийлер шат кюй булан.
Бир табунлар харс уралар къыздырып,
Хомуз токътап, йыр башлай сонг бир улан:

«Гъей, генерал, Магъамматны къонагъы,
Къонакъ атлар карасындан таймагъан,
Макътав, абур сагъа эпсиз тийишли,
Таныгъанлар макътамайлы къоймагъан.

Сендей эрни суратлама бек къыйын,
Яхшы улангъа ошай сени санларынг,
Сёзлеримни гертилигин гёрсете.
Сени тешюнг толгъан сыйлы чынларынг».

Генералдан башлап, шулай макътай ол
Бу жыйында олтургъан офицерлени.
О айтагъан йыргъа къашы тююле,
Къатыв къоллу, йыртыкъ тонлу эрлени.

Яш офицерлер бёрюлердей къарайлар
Яш къызлагъа, мююшлеге тыгъылгъан.
Бирлери чи, кёп ичкини гётермей,
Баягъонокъ хоншу уйде йыгъылгъан.

Бир табунлар кѐп кѳолайсыз юм эте,
Буюгъагъан, кѐп исбайы кыызлагъа.
Нелер этип хорласа да, кыызланы
Не гючю бар хан буйругъун бузмагъа.

Щунча асил тиштайпалар хорлана,
Оьпме къарап темтирейген офицерлер.
Чыдап болмай аста-аста тайыша
Намусуна тийген ярлы яш эрлер.

Шатлыкъ, кюлкую булан ой, дерт аралаш
Бу жыйында бир-бирине къатышгъан.
Эки душман: шатлыкъ – бири, бири – дерт,
Табан тиреп бир бирине къарышгъан.

Инбашларда пагонлары лансыллап,
Генералны шпорлары зангырлай.
Базыкъ къурсакъ Магъамматны къучакълап,
Йырлайман деп бир кѳолайсыз мырыллап.

Магъамматны бугюн уллу байрамы,
Бугюн юртну ихтияры кѳолунда.
Ерге де ес, сувгъа да ес, тавгъа да,
Шулай яшап тура Аллагъ ёлунда.

Биревлер – кѳул, тек биревлер – кѳул еси,
Алдан берли гелген шулай кююнде.
«Гён чарыкъ да адаммы?» – деп кѳоялар,
Буюралар: «Оюлсун, – деп, – уьюнде!»

Магъаммат да, генерал да хозгъала
Кѳолгъа алып столдагъы аягъын.
Сююнелер булар, клас къардашлар,
Оьбе, ялай бир-бирини яягъын.

Тери тонлар тилин ютуп токътагъан,
Айтар сёзю тамагъына тыгъылып:
«Тирсеклерден къан акъдырып чабышып,
Оьлмей не этер шулай гюнде йыгъылып!»

II

Ачувундан къан савулуп гёзюне
Ярлы Болат кыжырлата тишлерин.

Ойлаша ол къачан бир гюн болгъунча
Гечме герек буланы терс ишлерин.

Бизге гъакъыл, бизге савут береген
Батыр айта: «Чыдагъыз, – деп, – биразгъа»...
Шу пикрусун бѐлюп Болат тынглады:
«Партизанлар!» – деген къатты авазгъа.

Офицерлер харманышды савутгъа,
Гиччи юртгъа тюшдю уллу хозгъавул.
«Булар тойда, инг де онглу заман,» деп
Баш гѐтерген болгъан экен юрт, авул.

Ярлы халкъны ругъландыргъан бу затгъа
Батыр эди, инкъылапны арсланы.
Ярлыланы ачып къашын-къабагъын
Тозма сие эди туман-чарсланы.

Халкъ обзюню уланына инана,
Шо саялы тюшген ону артына.
Акълар гъали бекликлерде къамалгъан,
Баш гѐтерген халкъдан къоркъа, тартына.

Ара-арада урулалар тюбеклер,
Къакъалардан таба гъаплай пулемѐт.
Танавунгну тура ярып къоймагъа
Гъава булан къатыш болуп тюбек от.

Тек душманны савуту кѐп, гючю кѐп,
Батыр буса тапмай тура этме эп.
Сонг биревню йибермеге токъташды
Тавдагъылар бизге кѐмек этсин деп.

Батыр айтды: «Унутмагъыз, ѐлдашлар,
Азат дюнья къурбанларсыз къурулмас.
Сав дюньяны чайып геле бу толкъун,
Душманланы янчмай гери бурулмас.

Бу уллу дав, кѐп олюмлер болажакъ,
Къартлар да олюр, яшлар да олюр, къатын да.
Амма янгыз тюгюлбюз биз бу давда,
Шогъар гѐре ерлеп Болат атын да,

Барсын шовву тавгъа, шонда яшайгъан
Большевиклер бизге кѐмек этсинлер.

Командирге шу кагъызны берирсен,
Яманокъ тез уьстюбюзге етсинлер!»

Ш

Болат тез-тез ерлеп югюрюк атын,
Къамучусун алып къатыв къолуна,
Гёзге тюртсе, гёз гёрмейген шо гече
Тюшдю чыгъып тавланы тар ёлуна.

Кёкню юзю гёрюнмесдей ябулгъан,
Тав бетлени къара туман къаплагъан.
Бу ерлерде оьсген бёрю болмаса,
Булай гече бек къыйын ёл тапмагъа.

Юрт ягъада атылагъан тюбекни,
Пулемётну тавушлары чалына.
Атлы бара тизгинлени бошатып,
Тёшюн къаплап аргъумакъны ялына.

Юртлу халкъны гъалы эпсиз къыйынлы,
Большевиклер етип кёмек этмесе,
Сюйсе болсун алда уллу океан,
Атлы борчлу гъали алгъа гетмеге.

Ойлаша ол: «Шо душманны тюрт этмей
Къоймасбъыз биз, гъатта къангъа боялып.
Эгер къойсакъ душманлардан оьч алмай,
Эрлер явлукъ байласынлар уялып».

IV

Болат етип гирди уллу бир юртгъа,
Булутлардан бийик, айланч ёл булан.
Нече ерде сорап муну токътатды
Сакъ гезейген къаравуллар къол булан.

Аста-аста тангны гюнгюрт ярыгъы
Сюдюрлерин ачды акъбаш тавланы,
Юртну къысып къучакълагъан анадай
Бурма, яшыл, тюрлю емиш бавланы.

Къызны энгидей тав бетлери къызара,
Къакъаларда гесек-гесек гёк туман.
Бир къалкъыда елпиллейген байракъ бар,
Шо байракъны туюю де дюр къызыл къан.

Аргъумагъын буруп айланч орамгъа,
Болат бакъды шо къан-къызыл байракъгъа.
Булакъ башдан гелеген къыз сиривню
Бирден чыгъып, чачды Болат якъ-якъгъа.

Къоркъмакълыкъдан инче белли гёзеллер
Тёкме аз зат къалды гъали бар сувун.
Алгъасайгъан бу атлыны гёргенде,
Билди булар бар экенни бир къувун.

Тизилишип тар сокъмакъдан, тик эниш
Саркъып булар тюше енгил къувлардай.
Гюлмеллисин бетге тартып, бурулуп,
Оралалар, гёз къаратса дувлардай.

Болат етип байрагъы бар уйлеге,
Тюшдю атдан бир селпинип къуш йимик.
Атын байлап къаршыдагъы карасгъа,
Чалт оърленди таш канзиге, бек бийик.

Бек алгъасап гирди Болат бу уйге,
Тёрде олтургъан гёрдю бир яш адамны.
Алгъасавлу салам берди огъар ол,
О да алып бу береген саламны:

– Сен хошгелдинг, айт къуллугъунг, ёлдаш, – деп
Саламатлы кюйде огъар сорады.
Болат, гирген кюйге къарап бу ёлдаш:
«Бугъар бир зат болгъандыр» деп ёрады.

– Олтур, олтур, къарсалама, ял ал, – дей.
Болат солуй, бетинден тер агъыза.
Чалт-чалт ачып бу узатгъан пакетни,
Кёп тикленди тер дым этген кагъызгъа.

Мангалайын сыйпап, хыйлы ойлашып,
Пурхадагъы къаравулгъа юз бурду.
– Атлар ерлеп тез етсинлер ёлдашлар,
Барма герек къувун бар! – деп буюрду.

V

Бары да халкъ тура гъали чайкъалып,
Толпан-толпан гёк денгизден къалышмай.
Азатлыгъы учун гъали озлени
Янгыз бизин тавлу халкълар ябушмай.

Россияны сабанчысы, ишчиси
Ябушалар кѳан оьзенлер акъдырып.
Азатлыкъны байрагъыны тюбюнде
Инсанлыкъны тамашагъа бакъдырып.

Амма олар къургъан совет гъукумат
Тура гъали дѳртде якъдан къуршалып.
Аждагъадай чапгъан он дѳрт пачалыкъ
Ютма сюе, топ, топхана, гюч салып.

Сав дюньяны байы-бийи бирлешген
Азатлыкъны тамурларын къыркъмагъа.
Ярлы халкъны ягъын тутгъан къурумну
Аякъ уьстге минме къоймай йыкъмагъа.

Бютюн элни къуршап алгъан от-ялын.
Сѳндюрмеге болмай гъеч бир гюч муну.
Биз айтагъан тавдагъы шу гиччи дав
Шо ялынны бир гиччирек учгъуну.

VI

Гюн де гъали тап тѳбенгден тиклене,
Исси десенг – эпсиз исси, яллата.
Тѳбе тюнде яралангъан партизан
Тав бетдеги ѳлгъа гѳзюн къарата.

Онг ягъында оьлген эки ѳлдашы,
Солда сѳрюм болгъан сари пагонлар.
Мунда оьлген гелгинчилени санасанг –
Санаву да бирлер тюгюл, дюр онлар.

Бираз алда оькюреген уллу той
Къалгъан гъали болмагъандай дагъылып.
Къайнар давда къызгъын тюбек атылып,
Бир табунлар къачып бара агъылып.

Девюрюлюп бара бирлер башалман.
Танымасдай ювугъун да, ятын да.
Халкъны ѳлун гесип Батыр токътагъан
«Къайтыгъыз!» – деп, аргъытып тор атын да.

Акълар геле ченгерткидей ябулуп,
Чыдамагъа къарыв етмей, гюч етмей.
Гъар онавгъа къаршы бирев ябушса,
Шо биревге не этсин душман гюч этмей?!

Тек душманлар янчып мунда Батырны
Уллу оърлюк алабыз деп тура эди.
Шу гезикде тюп болса да урушда,
Батырны чы башгъа эди мурады.

О сую эди, оъзюне гюч болса да,
Сыр билдирмей булай намарт ятлагъа,
Москвагъа онгарылгъан гючлени
Барма къоймай, бери багъып тартмагъа.

Дурус чыкъды партияны пикрусу,
Акъ асгерлер тавгъа гери тез къайтды.
Дагъыстанда партизанлар ябушуп,
Москваны гъалын бираз тынчайтды.

Тек шу ерде Батыргъа лап ювукъда
Арт-артындан уьч-дёрт тюбек атылды.
Бир къурумсакъ гёзлеп чакъгъан тюбекни
Гёк гюллеси кёкюрегине батылды.

Шунда Батыр тюшдю атдан чырмалып,
Къулакъ асып ачытагъан ярагъа.
Халкъны янчып уьйренген шо бай тайпа
Яралыны алды гъали арагъа.

Оьч алмагъа гъали ери гелди деп,
Къурумсакълар таза, къанып къалдылар.
Санын хозгъап болмай ятгъан Батырны
Белиндеги савутлары алдылар.

Бутун, къолун къысып байлап, дегенлей,
Берме сую савгъат этип акълагъа.
Яра тийген Батырны арт ойлары
Гетди гъали нече тюрюю якълагъа.

Эсге алды къара чачлы суюгенин,
Душманына къыжыратды тишлерин,
Эсге алды, «яман ерде танг къатып»,
Кютме болмай ярты къалгъан ишлерин.

Эсге алды артда эки терезели
Яшлыгъында оъзю оьсген канасын,
Эсге алды, оъзю ёкъгъа мунгайып,
Гёзьяш тёгюп туражакъ къарт анасын.

Гъазирлерин тешип тийген ярадан
Тап чюмекден йимик агъа йылы къан.
Тек агъ уруп сыр чы бермей душмангъа.
Осал болуп берме суймей Батыр жан...

Чанг ташлатып гелди эки-уьч атлы,
Акъ офицер тюшдю атдан атылып,
Ювукъ гелип яралангъан Батыргъа
Сёз башлады мысгъыллап, бек къатылып:

– Гъы, большевик, гъалынг нечик, яманмы?
Ёлугъуз да муна сендей бошажакъ!
Бизге къаршы тургъан чакъы къызыллар
Барысы да шулай сагъа ошажакъ!

Жыйып гъали къалгъан гючюн-къуватын,
Талпынып ол суйдю гене турмагъа.
Акъ офицер къоркъуп, артгъа тартылып,
Тапанчасын гъазир этди урмагъа.

Батыр айтды: «Мени гъалым кёп яхшы,
Аз буса да мурадима етгенмен.
Мен оьлсем де, сизден ачув-оьч, алма
Ярлы халкъны сизге къаршы этгенмен.

Оьлемен деп гъёкюнчюм ёкъ бир янгыз,
Мен оьлсем де, партиям бар къалажакъ.
Узакъ къалмай къатыв къоллар бирлешип,
Бизин учун сизден ачув алажакъ...»

Чыдап болмай ачувундан Батыргъа
Тапанчасын тиреп чакъды офицер.
Арт тынышын терен алып гъитинди,
Эр мыйыгъы гёгерен игит эр.

Душман ургъан тапанчаны гюллеси
Тийди огъар уватып ал тишлерин.
Бозарагъан гёзлер къалды тикленип,
Насип болмай битдирмеге ишлерин.

Тек душманлар о игитни оьлтюрюп,
Оьктем болуп къопаймады узакъгъа.
Уьст болдукъ деп къуванагъан къутуруп,
Къурумсакълар оьзлер тюшдю тузакъгъа.

Кёмекге деп тавдан гелген ёлдашлар
Къартыллатып етди дёрт де якъланы.

Арслан йимик тав атланы аргъытып,
Къуршап алды барысын да акъланы.

Оълю къоркъунч къуршап алгъан душманлар
Пайыбызны къоймасбыз деп ябушду.
Партизанлар шёшгелерин сувуруп,
Душманланы башын къыйып чабушду.

Ярып гирип арасына акъланы
Бир партизан тебиндире тору атны.
Бу ким экен мунча къоччакъ улан деп
Тергев берсенг таныйсан сен Болатны.

Батыргъа шо тиреп чакъгъан офицерни
Алда йимик тюгюл гъали иши чет.
Къараса да, башын алып къачмагъа,
Болат булан ёлукъду о бетге-бет.

Бираз алда шонча игит офицер
Бирде башгъа тюгюл къоркъач къатындан.
– Селпип-селпип, уруп къынгыр къылычын,
Болат ону йыкъды гъали атындан.

Тебинсе де яралангъан Батыргъа,
Мунда гъали болмай авзун ачмагъа.
Башын тутгъан офицери оьлген сонг,
Акъ солдатлар башладылар къачмагъа.

Партизанлар къуршагъан акъ асгерлер
Къачгъан булан болмадылар къутулуп.
Есир болуп жыйылдылар майдангъа,
Магъаммат да гелген мунда тутулуп.

Етди гъали нажжасланы башына
Оьзлер ярлы халкъгъа берген къыйын гъал.
Оьктем башын салландырып токътагъан,
Магъамматны къырыыйында генерал.

Къоркъуп энни йыламагъа аз къалгъан
Тоюндагъы йырчысы да буланы.
Башын тёбен салландырып токътагъан
Магъамматны эки оьктем уланы.

Етди энни, юреклени ял этип,
Кёпден берли халкъ гёзлейген заманлар.
Ярлы халкъны янчгъан агъа тайпаны
Иши болду ёрагъандай яманлар.

Акъай АҚЪАЕВ

УҢЧ БАТЫР

Биревлер, токътап «уьстде»,
(Оьзлер учун тарыкъда),
Воллагь, обьтесиз уста
Ёл гёрсетме ярыкъда.

Боран бюркеп бар якъны,
Турагъанда йыкъмагъа –
Ягь герек, алып халкъны,
Ол зулматдан чыкъмагъа.

Уллубий, Жалалутдин,
Зайналабит эренлер
Эр намусун бюс-бютюн
Эли учун бергенлер.

О уллу гьарасатда
Йылтынны излегенлер,
Бир гюн де, бир сагъат да
Умут чу уьзмегенлер.

Оьмюрю гетген ортакъ
Ишге ерлеш къунанлар.
Ою къалмайлы токътап,
Токътамагъан уланлар.

Буйнакский, Къоркъмасов
Ва да Батырмурзаев
Эшитген ёкъ, гёрген ёкъ
Батырлыкъ ёлдан тайып.

Ёкъ ерден болмай алып –
Болгъан халкъда уьлгюлер:
Оьз менлигин оьр салып,
Оьзденлердей оьлгенлер.

Къоччакъланы алдында
Кёп борчунг бар, тарихчи:

Бар затны бар гьалында
Багъалама тарыкъ чы.

Унутма шу сатырынг,
Унутсанг да сен нени,
Болатдай уьч батырын
Болат большевиклени:

«Этгени уьч къоччакъны
Таймас элни эсинден:
Жан берген къоруп халкъны,
Жаллатны гюллесинден».

«Сёз гетмесин бошуна!»
Шулай буйрукъ бар оьрден, –
Тек гертини тёшюне
Битмеген тагъып орден.

Намуслар кютме тарыкъ,
Гьали де бар, огь, нече!
Эте олар таманлыкъ
Гьар кимге де оьлгюнче.

Сокъмакълар кёп, ёллар кёп,
Бир ёлунгда гюл берер.
Биринде ёкъ – йыбав-кеп –
Гёзлей сени гюллелер.

Сени де болма ярай
Мунда намус сокъмагъынг.
Уьч батыр сагъа къарай,
Алгъышлай ёл
чыкъмагъанынг

Тек бил: о бек авур ёл,
Ким де гётермес «югюн».
Къоччакъ юрек, къатты къол
Герек айрокъда бугюн.

Датай КЪАЗАВКЪАЕВ

ЗАЙНАЛАБИТ БАТЫРМУРЗАЕВГЪА

Йыл санавда, Зайналабит, яш эдинг,
Гъакъылгъа кёплер етмес баш эдинг,
Сугъарылгъан болат йимик эр эдинг,
Ярлы халкъны жанынг йимик гёре эдинг.
Эллер учун яшавунгну ташладынг,
Байлар-бийлер халкъгъа этеген зулмугъа
Чыдап болмай къаршы турма башладынг.

Бойну узун, бели къысгъа ат миндинг,
Артынгдан тенглилеринг иертдинг,
Кёкюрединг, Зайналабит, кёк йимик,
Дагъыстангъа тавуш бердинг топ йимик.
Мусаотарда штаб салып олтурдунг,
Акъташ боюн асгер булан толтурдунг,
Халкълар булан душманлагъа ябушдунг,
Къылыч уруп душман булан чабушдунг,
Азлыкъ этип асгерлеринг бузулду,
Душманлагъа гючю етмей, тозулду.
Сен токъташдынг къайпанмай дав этмеге,
Арсланлайын сени игит юрегинг
Изну бермей сагъа къайтып гетмеге.
Ерли байлар чырмап сени алдылар,
Элтип барып, туснакъ уыйге салдылар,
Зайналабит шулай айта турмаймы:
– Мен оълсем де, большевиклер битмежек,
Сиз теберип, олар башдан гетмежек!
Ленин чачгъан большевизм урлугъун,
Асил кюйде этген ону къуллугъун.
Къызбай байлар, сизге малим этемен,
Халкълар учун жаным берип гетемен,
Жин тийгендей, ит душманлар талашды,
Аз болжаллы уъстюнлюкден адашды.
Турмадылар йыл битгенче баш болуп,
Къалды тутгъан планлары бош болуп,
Большевиклер чачгъан урлукъ тез чыкъды,
Гелди шавла, гетди гече тас болуп,
Датай сёйлей болгъан кюйде буланы,
Яхсайлы Къазавкъаны уланы.

Агъай КЪАПЛАНОВ

ЗАЙНАЛАБИТГЕ

Даггыстанны зулмулардан къутгъарма
Азатлыкъгъа герти ёллар къурдунг сен.
Къумукъ тюзню макътавлу къурч уланы
Унутулмас ишлер этип турдунг сен.

Тангдагъы танг юлдуз йимик шавлалы
Этме сөйдюнг сөнюп тургъан элингни.
Ярлыланы къуршап алып , явлагъа
Узакъ йыллар чечмей турдунг белингни.

Озьюнг ачгъан «Тангчолпанны» бетинде
Герти сөзню яйдынг тавгъа, тюзлеге.
Гъар калиманг увлу окъдай тие эди,
Байдай , бийдей, бизге душман гёзлеге.

Октябрде тувгъан гюнню шавласы
Тав бетлеге, каналагъа чыкъсын деп.
Ишчи халкъгъа газет бердинг охума,
Гёзюм ачып, зулмучуну йыкъсын деп.

Сен ябушдунг эркин этме элингни,
Рази болмай мисгин халкъны гъалына,
Сендей батыр уланланы атлары
Унутулмай даим эсге алына.

Зайналабит, болат юрек эр эдинг,
Азав биздей батыладынг ямангъа.
Ватанына гъалал болгъан эрлени-
Озью оьлсе де, аты къалыр гъамангъа!

АТКЪАЙ,
Дагъыстанны
халкъ язывчусу

МЕН ОБКТЕММЕН

(Умукюрсюнню тилинден)

**Мен обктеммен, обктеммен!
Обктемлигим булан не этмен мен?
Геме тѣшлю гери алашам бар чакъы,
Гемелер агъып гетсе, гетмен мен.**

(Къазакъ йырдан)

Уланын макътамакъ къумукъларда айып зат. Эрин чи оьлген сонг макътап да йибере. Уланымны да макътамасам ярай эди, ол янгыз меники болуп токътагъан эди буса. Ол янгыз меники болгъан эди буса, уйде тѣшекде ятып оьлер эди.

Гюлле ону эки де ал тишинден тийип, елкесинден чыкъгъан эди. Душмангъа сыпатын шонча да бек тутуп оьлген улан бар сагъа о.

Душманлар ону авзуну ичине урмакълыкъны кѣп уллу маънасы бар. Душман болгъан булан да олар онча гъакъылсыз болмагъан.

Къайырмас. Яман чы бар эди: атасы да, уланы да тогъас тюпде оьлген эди буса.

Мен уланымны гѣмген гюн акъ къазакълар уланымны атасын оьлтюрген гюн эди. Уланыма къазылгъан къабургъа ону атасы гѣмюлмеге тюшдю.

Яра сав бола турагъанда бек къычыта. Шону сыйпай турса, юрекге тамаша бир ялыкъ бола. Уланын да, ону атасын да душманлар оьлтюрмеклик анасына уллу яра тюгюлмю? Герти ону дамгъасы къалгъан. Дамгъасы да таяр йимик олай гиччи яра тюгюл эди чи дагъы о.

Шогъар гѣре шо эсги яраны сыйпай турагъан кююм бола. Айып этмегиз, яшлар, янгъан сѣйлер, ягъындагъы тынлар дей.

* * *

Мен эрге барагъан гюн Яхсайда алашаракъ бир той болду. Ярлы гишини тою тепсиден пакъыр буса да, йырдан бай бола эди. «Ярлы гёнгю ярыкъдыр» деп айтыв да бар дагъы.

Мени алып барагъан арба гиевню абзарына етише турагъан заманда бир къатынны арив этип йырлайгъан авазы эшитилди. Ол къатын, мен артда билдим, оьтемишли болгъан. Оьтемиш къатынлар буса сарынгъа бек уста бола. О къатын гюмюш къонгурав йимик оькюреген авазы булан бир сарынны мени гелин юрегиме салып къойду. Не сарын эди десегиз, айтайым:

**Исси сувгъа баргъанда
Аягъым тийди ташгъа.
Ай гелин улан тапсын
Жан Нугъайгъа ёлдашгъа.**

Шу сарында эсгерилген ат мен эрге гелеген Батырмурзаев деген гишини аты эди. Айып этмегиз, памилин эсгерсем де, атын айтмагъа авзум уйренмеген. Гелин заманымда мен юрютген эсги адатлардан бугюнге ерли янгыз шо къалып тура. Бара-бара о да таяр бугъай.

«Ай гелин улан тапсын, жан Нугъайгъа ёлдашгъа» деген сёзлер сабанлыкъгъа чачылгъан урлукъ йимик мени юрегиме чачылып къалды. «Шо сарынны Нугъай оьзю чыгъарып, шо къатынгъа йырлатгъандыр» деп эсиме гелди. Неге десе, мени гелешмишим гюмюш уста экенни мен билме де билмей эдим, амма ону гюмюшдей таза сёзлер тизип болагъаны чы магъа белгили эди. «Къара чы, гъали бу мен оьзюне улан тапгъанны сюе экен» деп эсиме гелип къалды.

Сабанчы урлукъну авлакъгъа себип битген сонг, юрегинде дерт сакълай. «Ашлыкъ болурму экен, болмасмы экен» деп ону юреги челтирге тюшген жымчыкъны йимик тырпыллап тура. Башлапгъы яшны тапгъынча, мени юрегимде де воллагъ болду шо кюйде гъал. Тогъуз ай тогъуз йыл чакъы узакъ да гёрюндю.

* * *

Мен яш табып, етти-сегиз йыл гетген сонг, бир гюн атасы айтып яшны кириндирип турагъанда, шо сарын эсиме гелип гетди: «Улан чы тапгъан эдим, тек атасына ёлдашлыкъ этип болагъан улан чыгъармы экен» деп оьз-оьзюме мен де сорадым, шону эшитгенде йимик ариги уйден магъа жавап гелди:

– Воллагъ къатын, сен чи магъа башлап улан тапгъынча, къыз тапгъан болгъай эдинг.

Мени ичимден соравума ону жавабы рас гелгенге тамаша да болдум, амма бек кепим де бузулду. «Буса шо сарынны бу чыгъармагъан

болгъан экен, обътемишли къатын объюнден айтгъан экен» деп эсиме де гелип, киринип турагъан Зайналабитни сылапчыдан чыгъарып, аявсуздан ерге де салып:

– Сен олай неге айтасан? – деп сорадым.

Мен эрге гелгенли мени огъар айтгъан тирев сёзюм шо болду. «Булай неге?» деп къойгъан бусам да яражакъ эди. «Сен олай неге айтасан?» дегенде бираз тирев чыкъды. Зайналабитни кёп суймекден чыкъды сагъа о.

– Гъей, гъей, деп атасы ариги уйден чабып гелди. – Сени къарсалатмакъ учун айтмайман. Сенге-менге де биз чыкъмайыкъ. Яш бир гюн къалса, он гюн охувдан татыву таяр, он гюн къалса – юз гюн таяр. Кириндирип битген бусанг – гийиндир. Бугюн бу охума бара, – деди.

Мен Зайналабитни гийиндирип тура эдим, ол атасына уллу гёзлери булан къарап:

– Сагъа ажай, олай неге айтасан деген эди, огъар жавап къачан бережексен? – деди.

– Сен чакъы къыз тапгъанда.

– Не этесен ону?

– Сени йимик ону да охумагъа саламан.

Сонг атасы магъа айтды:

– Мени очардан къарсалап гелеген заманым. Кёп мадрасаны ичинде гъаран балагъгъа бир мактап ачгъанбыз: яшлар арив парталарда олтуруп охуйгъан мактап. «Башгъа алда барагъан халкълар йимик мактапда къызларыбыз да охусун» деп мен айтаман, «дюр, шолардан охуп, молла болажакъмы?» деп бир табунлар айта. Гъали мени шу улан чакъы къызым болгъан буса, халкъгъа уьлгю учун мен шону да охумагъа салажакъ эдим, – деп, ол ариги уйге чыкъды.

Онда ону Къырымдан, Къазандан гелген газетлери, китаплары бар эди. Оланы охумагъа гиришди.

Бир гюн бу магъа айтды:

– Сени авара этмей мен табарман къыз. «Языкъ Гъабийбат» болажакъ аты да. Ону языкълыгъын билип адамлар, къызларын насипли этмек учун охумагъа бережеклер, – деди.

Узакъ къалмады. Ону «Языкъ Гъабийбат» деген хабары Яхсайгъа да, хоншу юртлагъа да, шо елли гюн къамушлукъгъа тюшген от йимик яйылып гетди. Шо кепде дагъы да кёп китаплар чыгъаргъан адам сагъа о. Гюмюш уста деп огъар шо китапланы ишлегени саялы да айтмагъа яражакъ эди.

Душманны гюллеси ону шо китапланы язгъан къолуна да, ойлашгъан башына да тиймекликни маънасы бар. Душман болгъан булан да олар онча гъакъылсыз болмагъан.

* * *

«Гъали бу мен башлап къыз тапгъанны суйген экен дагъы» деп кѣп ойлаша бола эдим. Зайналабит буса, юрт мактапны битдирип, охувун узатмакъ учун Аштархангъа гетген эди.

Ондан атасына кагъызлар геле бола эди. Атасы ону кагъызларын къайтып-къайтып охуйгъанны эс этип, бир керен бугъар сорадым:

– Оъзюнг китаплар чыгъарасан. Кагъызны бир охугъандокъ англамагъа бажарылмаймы?

– Бажарылмай, дарс буса, – деди ол.

– Кимдир о дарсны береген?

– Уланынг.

Мен энгил болуп гетдим. Терезелени де герип ачып, уйню сибире туруп «атасына ёлдашлыкъ этип чи нечик де, устазлыкъ этип де болажакъгъа ошай» деп ойладым.

– Бери къара чы, – деп, атасы мени чакъырып, бир къазан газетни гѣрсетди. О «Халкъ» деген газет эди. Онда Зайналабитни сѣзлери де язылгъан болгъан экен: атасы оланы магъа къумукъ тилге гѣчюрюп айтды. Адамны бек ойлашдырагъан сѣзлер эди олар. «Он алты яшында булай болгъан, муну арты не болар экен?» деп пикирлешдим.

Арадан йыл да гетмегендир, къарайман Зайналабит къайтып геле. Атасы урушар деп бек къоркъдум. Атасыны къатты урушувун алгъынча, мени йымышакъ сѣзлеримни алсын деп, бугъар айтдым:

– Хасавюртдан чы, школагъа атанг бай гишилерден тюгюл деп алынмай къайтгъан эдинг. Ондан да нечик къайтдынг?

– Къуваланып, – деди о.

– Неге?

– Бай экенге.

– Нечик?

– Нечик деп сорама, не булан деп сора.

– Не булан?

– Халкъны гъайын этив булан.

– Халкъны гъайын этсе, къувалаймы?

– Тамаша тюгюлмю, ажай?

– Дюр, воллагъ.

– Болса шону гъакъындан ойлашмагъа яражакъ. Сонг бу атасы булан лакъыр эте туруп айтды:

– «Халкъ» деген газетни япдылар. Онда язагъанланы да къолгъа тюшгенлери тутулду, тюшмегенлери мени йимик къачып къутулду. Атасы огъар:

– Яхшы этгенсен, – деп къойду.

* * *

Шо уллу кыыргъынлы дагну баш йылында о Къазангъа гетди. Бир йылдан да узакъ къалмай, башында, елкесине тѣгюлеген кюйде уллу чачлары да булан къайтып гелди. Бугъар гъали де сорадым:

– Мундан да нечик кьайтдынг?

– Кьуваланып.

– Не этгенге?

Бу, шо юрюлюп турагъан давгъа кьаршы йыр язып, Петербурггъа йиберген болгъан. Шоссагъат муну ахтаргъанлар. Къачмагъан буса, тутажакъ болгъан.

Мен айтдым бугъар:

– Къанлы гиши йимик чач да кьоюп гелгенсен.

– Арив айтдынг, ажай, – деди, – тек бир де ярашмажакъ къанлыман.

Мен кьоркъуп гетдим:

– Кимни къанлысысан?

– Халкъны тынышын ким кьыса буса – шоланы. Шоланы, ажай, бизин учу итти хынжалларыбыз булан, семиз юреклерин ярмагъа герекбиз.

Муну булан хабарлагъан сайын мени юрегим жыжым салынгъан итив йимик кьыза эди. Тек ону мени булан лакъыр этмеге заманы болмай эди. Ол уйге гелди десе, мени уьюнню ичи балжибин четен йимик оькюрюп бола эди: ялан оьзю йимик яш уланлардан. Янгыз кьалгъанда, атасы да оьзюню тенгли ёлдашы йимик ону булан кьыйышып лакъыр эте эди.

* * *

Къазандан кьайтгъан сонг Зайналабитни ичеген кюю бола эди. Тек бир де янгыз ичмес эди. Бир табун оьзюню тенглилери булан ичер эди. Амма оланы ичегенин ва ичкиде болагъан лакъырын эшитмеге кьыйын бола эди.

Бир керен булар ичип турагъан ерге аш алып гирип барып, олтуруп турагъанлагъа:

– Яшыртгъын лакъырыгъызыны яшлардан эшитайик, – дедим.

Зайналабит атылып туруп:

– Ажай, кьыз гелешебиз, – деди.

– Яхшы сагъат болсун. Кимгедир?

– Савбол. Тангда чыгъар тавушу. Тек сен тилге бек болгъайысан, – деди.

-- Ондан чы парахат болгъай эдигиз, – дедим де уйден чыгып бара туруп кьошдум, – не этсегиз де рази эдим, ичмей бусагъыз. Бусурман гишиге гьарам затны неге этесиз?

– Токъта чы ажай, – деп, Зайналабит токътады да айтды: – Умар Хайям деп бир йырчы болгъан, ажай, – деди. – Ол оьзю кёп охугъан гиши болгъан. Огъар ичме деп тилемеге, бир кёп алимлер жыйылып ону ягъына баргъан. Умар айтгъан: «Мен чи борланы къанын ичеген. Сиз адамланы къанын ичесиз» деген. Ону йимик, ажай, бу чу кьайырмас, бизин йимик кьыз гелешегенлер бир гезик борланы къанын ичсек, ярамай да кьалмас. Амма адамланы къанын ичегенлер де бар.

Гёремисен инсан хасабы болгъан давну? Яхсайдан ва Яхсай йимик нечесе минг юртлардан алты айланы узагъына арбасы-аты, адамызаты булан бременге гетгенлер бар. Уъстевюне дагъы да беригиз, деп халкъны жанына тува. Билемисен, сен яшайгъан Хасавюрт округда нечакъы халкъ бар? Шону билсенг, шо хасапда гъар гюн къырылагъан халкъны санавун да билип боларсан. Шончакъы халкъны къанын ятып ичеген эки аякълы уый бёрюлер де бар: бусурман да, хачперес де. Алчыгъыз, ичейик! Изну бересен тюгюлмю, ажай? – деп сорады.

– Бермей не амалым бар, бирдагъы сёйлесенг, мен оъзюм ичип де йибережекмен, – деп айтып чыкъдым.

«Шу атасына да, магъа да сорамай, ала-саладан оъзюне къыз гелешип къоймагъа сама да суймейми?» деп эсиме гелди.

Эртен мен сувгъа барагъанда къара чавкени йимик очарда къарсалап сёйлейгенлени эшитдим:

– Бу не битмейген бремендир!? Бу не битмейген давдур? Безген-биз, къардаш, буланы бу давундан да, шавундан да.

– Мен бремен екмежекмен! – деп бириси айта.

– Мен егежек бусам сагъа болсун, – дей бирдагъысы.

Шо гюнню ахшамында Зайналабит бек шат къайтды, амма оъмюрюню ичинде биринчи керен магъа къарывлу сёйледди:

– Сен этген затны шайлы къатынлар этмес, ажай, – деди.

Теримни тубюнде боран ойнап гетди.

– Не этгенмен, айтып сама битгей эдинг.

– Тюнегюн биз этген жыйынны кёрюк-кёрюкде байракъгъа чанчып юрюгенсен.

Отбашны алдына аста чёгюп къалдым. Зайналабит гелип инбашларымдан тутуп гётерди де:

– Геч, ажай, – деди, – бизин жыйынларыбызда ортакъчы болуп бажаражакъмы экен деп сени сынап къарайгъан заманым.

Мен жанланып, огъар сорадым:

– Не къыздыр, о сиз гелешген?

– Къыз, ажай, – деди о, – мурат. Бизин бир мурадыбыз бар эди. Тюнегюн шону гелеше эдик, бугюн уйлендирип де битдик.

– Нечик?

– Нечик болагъандыр: Яхсайдан алынмагъа белгиленген бремен арбаланы кёп ягъы барылмай къалды. Ондан сонг ярлы сабанчыланы орнуна байланы арбаларын йибермеге де болдукъ. Байланы ялчылары арба гъайдап бармагъа отказ этген сонг, оланы акъсюек уланлары гетмеге борчлу болду. «Яхсайлар да екмей бремен, сиз де екмегиз» деп башгъа юртлагъа да хабар йиберилген. О къыз эди биз гелешген. Зайналабит шондан сонг Хасавюртгъа гетмеге алгъасады. Гетегенде мен бугъар масхарагъа йимик айтдым:

– Гъали гелирсен, къуваланып.

«Тойгъан ерде ит къалыр» дей, ажай, – деп бу магъа тикленди.

Ногъайланы тапшурмалы хабарларына ошайгъан бу жавапны англап битмедим.

– Зайналабит, – дедим, – сени сѣзге усталыгъынг да бар. Хасавюрт-да сагъа бир чиновник къуллукъ тюшмесми экен?

– Масала, ажай?

– Масала, судда тилмачлыкъ буса да.

Зайналабит гѣзьяшлары тѣгюлгюнче кюледи.

Бу оъзюню кюлкюсюнден мен бир зат да англамагъанны гѣзлериме къарап билген буса ярай:

– Атайымны сѣзлерин унутгъанмысан? – деди. – «Байланы-бийле-ни шорпасына татыгъан адамны табиаты осал болмай гъеч къалмас» деп нече керен айтгъан экен? Шоланы табиатына къыйышгъынча мен минг керен де къуваланырман. Мюсевке къайсы ханда къазакъ турса да, ажай, – деди, – я къувалангъан, яда ханны башын гесип къанлы чыгъып башгъасына сакълав къазакъ болуп тюшюп, ону да башын гесип юрюген. Йыр булан сѣз айтмагъа да ондан уста гиши болмагъан. Ону оъктем йырларына халкъ, ону батырлыгъына йимик къангъан, Мюсевкеге инанагъан йимик ону йырларына да инангъан. Сен инан-масмысан шу йиргъа, ажай? – деп, ол, тирсегин терезебашгъа тиреп, бир къулагъына къолуну увучун да къаплап, гѣзлерин ярты юмуп ногъайча толгъуду:

Э-э-эй!

Борагъан ханда сакълавман,

Боранлы гюнде икълавман,

Борасылай магъа окъ явса,

Елкеде бадырагъан болат къалкъанман!

Эренлер абдыраса, адаса,

Эренлеге гелип гирме сенгермен.

Сенгерде янгыз ятгъанман,

Артымдан гелсе, ѳртгъанман.

Алдымдан гелеген кѣп асгер –

Аланы ач бѣрюдей йыртгъанман!

Къалалар гѣрсем, къайпанман,

Къарыш бутлу арсланман,

Къажыгъанлар гѣрсем, ий болман,

Къамалгъанлар гѣрсем, бий болман,

Кѣк тербенсе – тербенмес

Кѣклерде темиркъазыкъ юлдузман,–

гъа-а-вву-уй.

– Нечикдир, ажай? – деди.

– Нече де яхшы бар, – дедим. – Тек шо гъаман «мен» деп айта, шо макътанагъан болмаймы?

– Ёкъ, гъеч, болмай, ажай, – деди. – Нечесе ханланы, алты аталарына ерли башларын гесе гелген Мюсевке «мен» деп йырламакъ, чепкенге гъазирлер йимик яраша. «Мен» деген сѣзню артында инамлыкъ ва иш бар буса, ол айтгъан гишини исбайылыгы, амма инамлыкъ да, иш де ёкъ буса, айтгъан гишини хохабаз осаллыгыдыр, – деди.

– Болса, сен Мюсевке болмагъа сюесен дагъы? – дедим мен.

– Сиз магъа «сѣзге усталыгынг да бар» дегенге гѣре айтаман, ажай. – Мюсевке йимик, сѣзюм де, ишим де бир-биринден айрылмайгъан халкъ батыры болмагъа чы сюер эдим, – деди. Сонг дагъы да къошду: – Кимни йырына халкъ инанса, шо йырчы насипли. Насипли йырчыны буса йыры да, иши де эгизлер болмагъа герек, – деди.

* * *

Бир итнигюн (Хасавкъалада базаргюн) атасы базардан къайтгъанда магъа:

– Уланынгдан адам болажакъны бугюн билдим, – деди.

– Неден? – деп сорадым.

– Биревню танымакъ учун, ону уьюрлерин таныса таманлыкъ эте. Уланынг кимни ёлдаш тутгъанны билемисен?

– Айтсанг, билермен.

Бу магъа Солтансайит Къазбековну эсгерди. Хасавюртда Зайналабит къургъан «Тангчолпан» деген къурумда Солтансайит де ишлейгенни айтды.

Уьюрлерин эсгерген булан адамны танымагъа бола буса, Зайналабитни Темир-Хан-Шурадагъы ва Анжикъаладагъы ёлдашларын мен де эсгерейим: ачылгъан сыйлы китап йимик Уллубий Буйнакский, суворулгъан итти къылыч йимик Магъач Дахадаев, битмейген хазна йимик Хизроев, от ялын йимик Гъарун Саидов, лачин йимик Солтансайит Къазбеков.

«Эренлер уйде тувар, къырда оьлер, эренлеге булай гюнлер кѣп гелер» деп буланы къайсы оьлгенде де айтылгъандыр.

Не хайыр эди, шо дин китапларда биз кѣп эшитген женнетлер етти-си де ёкъ дей буса да, бар болмаса. Неге деп сорасанг, шо женнет деп айтылагъан яхшы ерге мен шолай эркек кюйде оьлген уланланы тьогюл салмажакъ эдим. Динине, тилине мен чи къарамажакъ эдим. Осал уланлар эркек оьлюм булан оьлме бажармас. Шогъар гѣре, женнет бар буса, батыр эрлер йимик оьлген уланлагъа тийишли эди.

Шо итнигюн атасы магъа этген лакъырдан мен билдим: Зайналабит гетип барагъанда Мюсевкени гъабас эсгермеген болгъан: «Тангчолпан» деген кружокдагъыланы бирлери янгыз йыр, хабар язмакъ булан таманланайыкъ дегенде Зайналабит айтгъан:

«О ишлени мен сол къолум булан этемен. Онг къолума не эт деп айтасыз? – деген.

Гъали сиз англамагъан йимик, башда мен де англамагъан эдим. Бара туруп мен англагъан йимик сиз де англар бугъайсыз.

Билмеймен куваландымы, ёкъ эсе оъзю гетдими, дав битмеге бир йыл барда, Зайналабит Темирханшурагъа чыкъгъан деп эшитдик. Онда «Тангчолпанны» да кзуруп огъар редактор болуп олтургъан деген хабар гелди. «Не буса да бир чиновник кзуллукъ тюшген буса ярай» деп эсима гелди.

Шону гъакъындан атасына сорадым. Ол магъа «Тангчолпан» журналны ачды да: – Тынгла чы шу йыргъа деди:

**Тувду Чолпан, танг билинди,
Болду уянма заман.
Шавла алды дюнья юзюн,
Юхлагъаныбыз таман!
Гёзюнг ач, дёрт якъгъа къара,
Гетди кериван эртерек.
«Биз гечигип къалгъанбыз,
Энни хозгъалма герек!**

– Чиновниклер бир де шулай йыр чыгъаргъан деп гъеч эшитгенми-сен? – деди.

– Эшитмегенмен.

– Болса, уланынг чиновник тюгюл. Муну уланынг чыгъаргъан, – деди.

Зайналабит онгдан солгъа ва солдан онггъа язылагъан эки де язывну охуп да биле эди. Ону олай китаплары да бар эди. Бир керен мен бугъар сорадым:

– Зайналабит, нече тил билесен?

– Мен, ажайым, мычыгъыш тилни кзумукъ тилден де яхшы билегеним сагъа ачыкъ. Тюрк тилни де, арап тилни де мен ана тилимден къалышмайгъан кюйде билемен. Фарсча мадар этемен. Ногъайча толгъуйман. Орус тилни оруслардан яхшы билмей туруп билемен деп айтмажакъман.

– Болса, сен билмейген не тил къала? – деп иржайдым.

– Янгы билип гелеген бирдагъы бир татли тилим бар, ажай, – деди бу.

– Не тилдир о?

– Кисесинде пулу кёплер бир де билип болмайгъан, пулу азлар бир эшитгендокъ билеген тил.

– Аты недир?

– Ленинни тили.

– Олай деген ким?

– Мени устазым.

– Ол къайдагъы мактапда охута?

– Халкъланы юреклериндеги.

Сонг магъа бу Ленин ким экенни чечип де айтды.

Бир-бир йыллар, заман булай да, олай да болуп турду.

18-нчи йылда Зайналабитни атасы да Темир-Хан-Шурада эди. Уланыны орнунда «Тангчолпанда» редактор атасы эди. Большевик ёлдашлагъа душманны гёзюнден тайып яшыртгъын иш юрютмеге тюшгенде атасы юртгъа, Яхсайгъа, къайтды. Уланы Хумторкъалиге гете. Онда Зайналабит языв этип тура болгъан. Зайналабитни таныйгъан бир кёрпе тонлу бугъар тийдирмеге сююп, муну солагъайлыгъын мысгъыллап айтгъан:

– Бу большевикге! Сол къолунг булан неге язасан? Зайналабит бугъар гётерилип, хынжал суворуп чапгъандай этип жавап берген:

– Онг къолумну къылыч тутмагъа къойгъанман! – деген.

Большевик ишге сол къолуна къалам, онг къолуна къылыч тутуп айтылгъан улан Дагъыстанда ким десе, шогъар Зайналабит деп ким айтмажакъ?

Ол, айтгъан сёзюн этген иши булан яшатып юрюйген большевик Мюсевке эди.

* * *

«От битген ерге от битег, сув акъгъан ерден сув агъар» дей.

Темир ёллар душманланы къолуна тюшгенде, кёпден берли ташланып къалгъан арба ёллар янгырды.

Бакюден Ростовгъа, Лавашадан Аштархангъа, Аштархандан Буравкъалагъа юрюйген большевик кагъызлар Яхсайдан оьтеген болду.

1918-нчи йылда уьч де якъдан теллери гелип, уьч де якъгъа теллери гетеген уллу телбагъана Яхсайдан эди.

Нече кагъыз гелсе, Зайналабит, Алибекгъажини заманында чыкъгъан йырны бир гесегин гёнгюрей бола эди:

Бу дюньягъа къулакъ салып къараса:

Кагъыз юрюй гече демей, гюн демей.

Гечелетип кёп кагъызлар юрюсе,

Ким къурумсакъ турма болур иннемей?

Турма болмай Зайналабит гетди. Ону орнунда телбагъана болуп атасы къалды.

Арада бир-эки ай да гетмеди, бир къарангы гече абзаргъа эки янаша юлдуз гирди ва айтды:

– Ажай, сорагъан гишиге: мен Яхсайда ёкъман. Яхшымы?

– Яхшы, сапда турмайгъан балта.

– Балта сапгъа гёре болма герекми, ажай, сап балтагъа гёре болма герекми?

Мен ойлашып къалдым. Бугъар къайда эдинг деп де сорамадым.

– Баргъан ерингде не гёрдюнг? – дедим.

– Пилав этегенлени де, талав этегенлени де, ажай.

– Яхсайда ёкъмы эди олайлар?..

Ол мени булан хабарлай буса, адаты эди: чечеген ёммакъ йимик тапшурмалы сёйлер эди. Мен ойлашып турагъанда, объю чечер эди...

Бу гезик атасы гелип лакъырыбыз гесилди. Атасы уланына хошгелди де бермеди, ону къолун да алмады, амма янгы гелген къонакъгъа йимик сорав этди (къумукъланы шо тюрлю адатларын сакълайгъан гиши эди о. О заман мен ону эс де этмей эдим. Гъали уллу болгъан сайын йыракъдагъы затны бек гёреген болгъанман). Ол сорады:

– Лавашадан гелген артдагъы кагъызгъа къарагъанда Бакю ишчилени баш гётеривю жанлы гетгенге ошай.

– Жан берегенлер кёп болса, шолай бола.

– Тамаша сен сав къалгъанынг.

– Оьлмеге буйрукъ ёкъ эди.

«Буйрукъ булан оьлеми, языв булан оьлмейми?» деп эсиме гелип токътасам да, чыдамагъа болмадым:

– Бакюлеге барып атышып юрюмесенг, сени ким къоймай?

– Айтмаса болмады, ажай. Айтайыкъ, сен авурсан, сени яш тапма-санг ким къоймай?

Бу булай дегенде, атасы чыгып гетип къалды. Мен бугъар уруш-дум:

– Менден уялмай бусанг, атангдан сама уялмаймысан?

– «Уллу сувда уят ёкъ» дей, ажай, – деди. – Биз гемеси бузулгъан-ларбыз. Амма къутулмагъа герекбиз.

– Бир якъдан давгъа къаршысыз, бирдагъы якъдан дав этесиз.

– Къан тёгюлмей, яш тувуламы?

– Гъара, дагъы да айлы къатынгъа чыкъды.

– Сен айтып битмеге къой, ажай. Бир бар: къурсакъдагъы яшны гетермек учун къыйналмакъ. Шолай аналагъа аллагъны минг налаты болсун. Бирдагъы бар: саппа-сав солакъ йимик яш тапмакъ учун къыйналмакъ. Артдагъысы учун оьлмеге де ярар. Мени мурадымны яшатмакъ учун, мен етти керен де оьлмермен. Неге тюгюл, мени мурадым сав тувгъан яшгъа ошай, – деп, Зайналабит артын бираз масхарагъа салды. – Мени табагъанда къыйналгъанынга гъёкюнчлю бусанг, ма, оьлтюр.

Мен йымышадым.

Мени бир зат эсиме гелип гетди. Зайналабит Аштархангъа барагъанда, огъар ондан яхшы жынслы пастанны урлугъун йиберерсен деп тапшургъан эдим.

– Шо урлукъну Бакюден сама неге гелтирмединг, – деп сорадым.

– Гелтиргенмен, Ажай, – деди, – бек тизив, бек янгы жынслы пастанны урлугъу.

– Къайда дагъы?

– Чачып тураман.

– Не ерге?

– Тек ерге чачылагъан урлукъ тюгюл, ажай.

– Дагъы къайда чачыла?

– Адамланы юреклерине, огъар Ленин урлукъ деп айтыла. Ондан болгъан пастангъа да насип пастан дей, – деди.

Мен авзумну ачып къарап къалгъан бусам ярай.

– Авзунгу яп гъали, ажай – деди. – Мен гъали шо урлукъну объюмню юртумдагъы адамланы юреклерине чачып сынав этип къарамагъа сюемен. Сонг округдагъы адамланы юреклерине, сонг тарлавно дагъы да генгешдирмеге тюшежек, – деди.

Бу лакъыргъа артдан гелип, атасы тынглап тура болгъан экен. Ол уланыны инбашына къолун салып:

– Воллагъ къурдаш, шо урлукъну мени юрегиме де чачгъансан, юрек меники, билемен – урлукъ зая гетмежек, – деди.

Шо заман мен юрегиме тынглап къарадым. Юрегим урлукъ гёмюлген бир увуч топуракъ йимик томалып тура буса ярай деп эсиме гелди.

– Айт гъали, пилав да, талав да не затлардан этиле?

– Экиси де бир затлардан бола: дюгюден, майдан, кишмишден.

– Пилав татывлулукъну, талав – оьчлюкню ишарасы тюгюлмю, ажай?

– Дюр.

Сонг бу магъа чечмеге башлады:

– Дюнъядагъы миллетлени бириси асил дюгю, бириси сюзюк май, бириси сюексиз кишмиш. Бакю якъда, ажай, миллетлеге талав гъазирлейгенлер къутуруп тура.

– Хасавюрт якъда да тура, – дедим мен. – Мычыгъыш – къумукъну малын талай, жанын авурта, къумукъ – ногъайны, барысы да – орусну. Шо миллетлер бир-бири булан дос болар деп мени чи эсиме гелмей.

– Мени де гелмесе ярай эди, дослукъну уллу устасын танымай бусам. Миллетлени дослукъуну ондан уллу устасы дюнъягъа чыкъмагъан.

– Кимдир о?

– Орусиятны топурагъын ярып чыкъса да, Кавказны тав-ташына да тамур яйып оьсген бир ажайып Терек, – деди.

Гъали къара чы сен: уланымны авзундан эшитмеген бусам, мен бу сёзлеи барысын да унутгъан болажакъ эдим. Таза герти зат бар сагъа о. Ол эсиме гелген сайын, ол айтгъан сёзлер де эсиме геле. Язны сагъынгъанда, гюн де сагъынылагъаны йимик, о заман ол айтгъан бир-бир затланы гъали англап гелемен. Сангыравгъа тюшден ерли дегенлей дагъы.

– Орус чу тюгюлдюр шо, – дедим.

– Орус, ажай, – деди. Амма ону оруслардан да артыкъ татарлар сюе, татарлардан артыкъ эрмелилер сюе, олардан да артыкъ – дагъыстанлылар, амма барындан да артыкъ мен сюемен. Шону мен исбат да этермен, – деп, табанын тиреп басып, эретурду. Басылгъан табанын гёргенде ону «Тангчолпанда» чыкъгъан бир йыры эсиме тюшдю:

**Табанынг тиреп бас, басгъан еринге,
Бир абат аягъынг басма сен гери,
Гъазир тур, тѣкмеге азиз къанынгны,
Эл учун, халкъ учун, гелгенде ери.**

Ол столгъа ювукъ болуп язмагъа гиришди. Мен айтдым огъар:

– Сени суймейгенлер магъа солагъай большевикни анасы да бара деп, эшитдирип айталар. Онг къолунг булан яз дагъы.

Бу кюледи.

– Нете, сол къолну Аллагъ яратмагъанмы? – деди. Сонг къашларын тююп айтды. – Мени сол къолум язгъан затлар, озокъда, о кѣрпе тонлагъа солагъай тиежек. Къара чы сен, – деп, ол китапланы арасында хотгъанып, озю чыгъаргъан «Ишчи халкъ» деген сари тюзлю газетни яйды, кѣп ахтармай охуду:

– «Дагъыстандагъы бийлер-байлар озлер гъар эртен, гъар ахшам, Николайны заманындан къалгъан, ташлангъан генераллар булан къучакълашып юрюселер де, сабанчы Магъамма булан, сабанчы Иванны бирикмеге къоймай» деп магъа къарады. – Англайсан чы. Бу мени сол къолумну гъюнери, ажай, – деди. – Гъали гезик онг къолда. Гъали сен къара. Магъамма да, Иван да, Даци де, Гюнтувгъан да, Амарцу да, Абрам да дос боламы, болмаймы?

Шол гече ол гетип де къалды. Ёкъ. Зайналабит ёкъ.

Ойлашып сонг-сонг англадым: ол Иван деп, озокъда орусну, Магъамма деп дагъыстанлыны, Даци деп мычыгъышлыны, Гюнтувгъан деп ногъайлыны, Амарцу деп эрмелини, Абрам деп жувутну айта болгъан.

* * *

Дюнъядагъы жавгъарлардан кѣкдеги юлдузлар кѣпдюр. Тек оланы барысыны да атлары ёкъ. Оланы мен таныйгъанлары бармакъ санавда: Уълкер, Еттиюлдуз, Темиркъязыкъ, Боюнса-Тамакъса ва Тангчолпан.

Ерде Зайналабит ишлеген юлдузланы бирисини аты да «Тангчолпан» эди. Бирдагъысыны аты «Ишчи халкъ» эди, бирдагъысыны аты «Даниялбек» эди. Оланы бири журнал, бири газет, бири де ойнайгъан китап (пъеса) эди. Оланы барысы да Зайналабитни сол къолуну гъюнёрлери эди. Зайналабит онг къолу булан да шолай юлдузлар ишледи. Тек оланы атлары ёкъ. Мен оланы яйылгъан яюв йимик этип гѣрсетсем, накъышына, ренкине къарап олагъа ат къоягъан гиши болмасмы экен?

Бугюн йимик эсимде бар: 19-нчу йылны май айыны шатман чечек йимик бир арив гюню эди. Абзарны къап ортасында балалы тавукъгъа ем берип, къалгъан жанланы къолумдагъы чубукъ булан къувалап туракенчин, Зайналабитни гъакъындан ойлашаман: «Гъали гелир къуваланып» деп эсиме геле. «Янгурдан къачып чоргъагъа тюшеми?» деп де хыял этемен. Неге тюгюл, юртда Деникинни

«исбайы» апсерлери, язны гюню, буса да еликген боран йимик сувукъ айлана. Олар биргине-бир Яхсайдан аты-ери булан юз адамны асгерге ала. Къызардашлар гетегенлени ясын, адатгъа гёре ачыкъдан эте. «Бу кёкюрөп явагъан къатты янгургъа ошай. Олжалар яшыртгъын йылайлар. Бу – туманлы гечени сыгъанагъына ошай. Аналар ичинден бозлайлар. Бу бёрю хапгъан къойну агъына ошай. Мени ичимни гюегени де, тезеклер салынып янагъан уллу отгъа ошай эди.

Шолай бир заман, Зайналабитден кагъыз гелип, атасы бокъчаны ачды. «Ногъайлы партизанланы уьч юзге чыгъарып битгенмен» деп охуду. Ташдан авур эдим, къушдан енгил болдум. «Уьх жаным, бир юзге – уьч юз» деп эсиме гелди. «Тамаша, бир къумукъну артына онча ногъайлы нечик тюшдю экен?» деп де ойладым.

– Дагъы да не яза? – деп сорадым.

– Зат да хари, чакъны гъакъындан сорай. Къургъакъ буса, явма сюе, – деди.

– Гъали де къыз гелешеми экен? – дедим.

– Тангда чыгъар тавушу, – деди.

Уланы да шо сёзню кёп айта бола эди. Гертилей де, ол гелген кагъыз янгуру ели болуп, янгуру оьзю булан болгъан экен.

Бизин якъда ёлавчуланы алдына къачакълар чыгъып, оланы талайгъан кюй бола эди. (Айрокъда шол булгъавур йылларда. Бир биревлер чи ол йыллагъа талавур йыллар деп де айта эди. Ёл гесмек демек – таламагъа чыкъмакъ демек бола эди).

Атасындан жавап алгъан сонг, бир нече ёлдашлары булан, Зайналабит де ёл гесип токътай. Ёлдан яхшы аты-арбасы булангъылар да оьте, Зайналабитлер олагъа оьзлени бар ерин де билдирмей.

Ал, бир замандан, юртгъа йылав-яс да къоюп, юртну юз атын, юз уланын да алып Деникинни апсерлери ёлгъа тюше. Зайналабитлер оланы яхшы ювукъ гелмеге къоюп, апсерлеге багъып къыздырып атышып йибере. Апсерлер башын-аягъын танымай алды бакъгъан якъгъа къача. Атлылар да уьйлю-уьюне къайта. Бир сагъат алдын яслы юрт, бираздан сонг харслы эди.

– Муну ким этген?

– Зайналабит этген – болуп гетди.

Амма Зайналабит юртгъа гелмеди. Ол Къызларкъалагъа гетмеге алгъасай болгъан.

О заман талавургъа чыкъгъан, артында минг атлысы да булан Абдурашит Исаев деп бир мычгъышлы бар эди. Ол Узунгъажини вакили дей эди. Узунгъажи буса, арив къыз йимик Хасавкъаланы чупур да чупур, сокъур да сокъур, чолакъ да дюр, акъсакъ да дюр къатынгъа ошатгъан олай адам эди. Шо Абдурашит орусну малы да, къаны да гъалал деп атлыларына мужукъ юртланы талатып, олай ишлер эте эди.

Къызларкъалагъа партизан отряд булан Зайналабит де гете, артындан минг атлысы да булан Абдурашит Исаев да шонда онгарыла. Зайналабит Къызларкъалада къамалгъан большевиклеге къурдаш къолун узатып юрюй. Абдурашит буса Къызларны айланасындагъы къазакъ къалалагъа талавурчу къолун узатып юрюй. Тек о вакъти къазакъ къалаланы ичи топ-тюбекли деникинчилерден толгъан. Олар сюзчелени учун большевиклеге бакъдырып туралар. Зайналабит, Абдурашитни юрюшюне пуршав этмей, деникинчилени савутларыны авзун талавурчулагъа бакъдырта да, къамалгъан большевиклеге эс тапмагъа онгайлыкъ бере.

Абдурашит къазакъ юртлагъа гирип талавурун башлагъанда, Зайналабитлер юртлулар булан бирче Абдурашитлеге къаршы тура.

– Бир къазакъ къыз, – дей эди Зайналабит, – озюнню атыны тизгининден тутуп сорай:

– Яхшы улан! Сен бусурман тюгюлмюсен дагъы?

– Неге дейсен? – дей бу.

– Озюнг чю нечик де таламайсан, талайгъанланы да къоймайсан.

– Неге тюгюл, мен сен айтагъан бусурманлардан тюгюлмен. Сен айтагъан бусурманлар гъона олар деп, башлап Абдурашитни атлыларын гёрсете, сонг бир пагонлу орусгъа къолун узатып – «бу да бусурман» дей.

– Нечик бола? – деп къыз иржая.

– Нечик болсун, шолар йимик булар да талай. Тав юртланы булар от салып яллата.

– Сиз кимлерсиз дагъы?

– Талавурну, зулмуну душманларыбыз. Ойлаш чы, ким болмагъа герекбиз, – деп, Зайналабит озюнню байракъчысына багъып бурлугъа. Къыз да бурлугъуп къарай. Къызыл байракъ баш къусгъан будай тарлав йимик толкъунлашып тура болгъан.

Зайналабитни отрядына шо гюн, шо къазакъ юртдан язылгъан партизан иванлар да бар эди.

Гъали къара чы. Мен артда-артда билдим: эсгиде христианлар биревню сёге буса, огъар «бусурман» дей болгъан экен. Зайналабит ону билип экен пагонлу акъ къазакъ орусгъа да бусурман дегени. Шолай Зайналабит гъар къайсы сёзню де, яшлар топну чююп ойнатагъан йимик, енгил ойнатып бола эди. Ол бир керен адамланы ораза байрамын къутлай туруп, «унутмагъыз, шо байрам йымырткъалар мисгин халкъны къаны булан боялгъанны» деди.

Къаладан къайтгъан сонг Абдурашит де, Зайналабит де тартышалар. Ол да булай бола: «Зайналабит Абдурашитге атлы йибере, атлы булан кагъыз да йибере, кагъыз булан сёзлер де йибере:

– Бу кагъыз сагъа етишгендокъ, атлыларынгны да алып Хасавюрт округдан да, Къызлар округдан да гет.

– Неге? – деп йибере ол.

– Неге тюгюл, къарчыгъа бар ерде тюйлюген турмагъа тюшмей. Сиз тюйлюгенсиз, биз къарчыгъабыз.

– Дюр бусагъыз къарайыкъ, – деп, Абдурашит атлыларын Зайналабитни отрядына бакъдыра. Зайналабит де отрядын Абдурашитни атлыларына бакъдыра. Гъали бу эки де асгер бетге-бет берип токътагъанлар. Къылычлар къынларындан чыкъса, къан тѣгюлмеге гъап-гъазир.

Зайналабит айта эди:

– Къарадым, – дей эди, – муну атлылары тав буса, мени отрядым тѣбе. Талавурчулар тюбек-савутдан да байлар. Булар булан давлашып асгерни аздырмагъа амал ёкъ. Неге тюгюл, гелешмеге сюеген башгъа къызларым да бар: Аштархандан таба бизге багъып гелегенде къамушларда душманлагъа къуршалып къалгъан большевик отряд бар. Олар ачлар. Олагъа сурсат етишдирмесе ярамай, ону учун талавурчулардан къачгъан мужукъланы будайларын оруп, басып, тартып ачлагъа бермеге герек. Аштархан, Ростов якълардан тербенип гелеген большевиклер шу округлагъа етишгенде, тегенекликден таза авлакъгъа чыкъгъан адам йимик эркин юрюмеге герек. О саялы да тѣбени холагъа айландырмагъа амал ёкъ, тѣбени тавдай этип оьсдюрге герек. Бу затланы ойлап Зайналабит тюбюндеги атын аргъытып алгъа чыгъа. (Ону тюбюнде бий Гебекден чыгъарылып алынган къара айгъыр бола). Абдурашитге мычыгъыш тил булан айта:

– Гъей, гант, – дей, – сени талавурчу къастларынгда бу халкъны не такъсыры бар? Сен де, мен де шу гюнагъсыз адамланы къанлары тѣгюлмекге себепчи болмагъа герек тюгюлбюз. Гел, сен де, мен де бире-бир туруп, тартышып къарайыкъ, сав къалгъан иш де гѣрер, – дей.

– Гѣрер, делир – деп, ол да алгъа чыгъа.

Агъач къубурлардан тапанчалар суворула, шаркъ-шаркъ деп чакъмалар экиге миндириле, бирисини тапанчасы бирисини мангалайына бакъдырыла. О заман Абдурашит атлыларына бурлугъуп:

– Негер къарайсыз? – дей.

Авлакъ кюлкюге тола. Эки де якъдан гъор къычырылып гете. Абдурашитни атлыларындан бириси чыгъып Абдурашитге айта:

– Тфу, аллагъны налаты сагъа да болсун, сени артынга тюшген бизге де болсун! Сен чи кукай болгъан экенсен, – деп айтып, атыны башын Зайнатабитни отрядына бура. О бир дацини артындан нече дацилер булай багъып чыгъа. Кѣплери «дели наълат» дей туруп якъ-якъгъа чачылып гете. Сонг Абдурашит къалгъан атлылары артына да салып чанг болуп къала.

Шолай ойсуз ишни Зайналабит бир керен Шуракъалада да этген болгъан. Билмеймен, къайсыдыр бир душманлар Шураны ала. (Олар кѣп эди: нажмутдинлер, узунгъажилер, деникинлер, тюрклер, къара оьлет, къаршы бетлер. Шоланы къайсыдыр – эсимде ёкъ). Большевиклени комитети шагъардан тайышмагъа да, шо аврувлар ятагъан уйълени чарлагъына да гирип, яшыналар. Бу, шекленмес йимик

арив ер. Бириси айта: «Тышда не хабар бар экен? Билип кьарамасакъ, гечени иши де бырыкъ». Зайналабит бир зат да айтмай чарлакъдан терекге, терекден ерге атылып ёкъ болуп къала. Барып кьонагъыны атын да ерлеп, шогъар да минип, бульвар бар орамгъа онгарыла. Къараса, бульварда пагонлу апсерлер билеклерине кьызланы да илип гезейлер. Зайналабит, «тах-тах» деп атына эки къамучу да уруп, оланы озьюне кьаратып, атын чапдырып барагъан кюйде айта:

– Кьызбайлар! Олай парахат айланмагъыз. Биз дагъы да чыгъажакъбыз, – деп гёрюнмейген болуп гете.

Балики, ону тез оьлмеклигине ону шолай артыкъ кьайнарлыгъы кёмекчи болгъандыр. Аллагъны языву булан оьлеген заманы чы тюгюл эди ону.

* * *

О, Яхсайгъа озьюню отряды булан бары да юртлардан артда гелди. Бакъыл бойдагъы термели ногъай авулларынг бармы, Терик ягъадагъы кьора чаллы кьумукъ юртларынг бармы, Кьойсув этекдеги тюз орамлы немис нёмюрлеринг бармы, Къарагъачны ичиндеги салам кьалкъылы мужукъ кютюрлеринг бармы – гьарисине бир гирип, отрядын тёл тюшген сирив йимик артдыра туруп, Хасавкъаланы дёгерегине геле. Гъали гюч булан огъар да гирип деникинчи «бусурманланы» табанларына да кьоян майны сюртдюремек къала. Чёбю озьген гьабижай тарлавно этегинден тюшюп, каза ура туруп башгъа чыгъып гелеген гишини ишине ошай муну иши.

Гертисин айтмагъа герек. Ону суймейгенлер башгъа юртлардан эсе озьюню юртунда кёп эди. О саялы да ону сюегин озьюню юртундагъы кьабурлагъа гёммеге кьоймады. Балики, озьюню юртундагъы яманланы ол бек таныйгъан болгъандыр. Яманлар да, ону дагъы да бек танымагъа сююп буса ярай эди, Зайналабитни отряды Яхсайгъа гиргенде, базар майдангъа барындан да алда чыгъып, барысыны да алдында токътагъан болгъан. «Къарахалкъ» буса ата-бабалардан этиле гелген кюйде артда токътай. Халкъны кёбюнден юрт гёрюнмей. Зайналабит атыны уьстюнде турагъан кюйде бу гьалгъа кьарап кьычыра:

– Кёрпе тонлар артгъа тайып, гёнчарыкълар алгъа чыгъыгъыз.

Кёрпе тонланы бириси сёйлемеге суйгенде ону сёзюн де кьыркъа:

– Сизге бугюн сёз ёкъ. Гъали болгъунча сёйлегенигиз де таман, – дей.

Ол дагъы да енгилмей, Зайналабитни уялтмагъа сюе:

– А яш! – дей, – ата юртунгуну сама озь эркинине кьойсанг, сени ким кьоймай?

Зайналабит сувукъ иржая. Акъсюеклеге кьолун узатып:

– Эсигизге гелеми, сизин бу толкъун кьоюп гетер деп? Сизин басып гетер, – дей.

Толкъун озьлени басгъынча олар муну оьлтюрме чи оьлтюрдю, амма узакъгъа оьлтюрмеди...

Тангаласы ону эки де ал тишин гюлле сындырагъан гюн болгъан. Зайналабитни къасты чы шо гюн Хасавкъаланы алмакъ болгъан. Шону гъакъындан ариги уйде ону жыйыны бар эди. Ол бериги уйге чыгъып гелди де:

– Ажай, бизин тез ёлгъа салагъан кюй эт чи, – деди.

Мен озюм де билмей кюстюнюп йибергенмен, ол эслеп озюу уллу болуп, мени гиччи этип сёйледди:

– Бигъ, ажай, шо чу сагъа ошамай.

– Булгъавур тюшлер гёрген эдим, сагъадыр деп къоркъаман дагъы.

– «Анам ёрагъан кюйде болмайым» деп шулайгъа айтгъандыр...

Мен олар бар уйге тепси алып гиргенде, Зайналабит къырындагъы биревге орусча сёйлеп тура эди. Ол бирев къамуш отряддан гелген большевик эди. Озюу де пулемет атагъанланы командири эди. Мен озююу къырындагъылары бир-бир этип тергеп турагъанда Зайналабит айтды:

– Ажай, бир жынслы чечеклени байламы аривмю, тюрлю-тюрлю чечеклени байламы аривмю?

Мен айтдым:

– Ал булан яшыл арив ярашыр, гёкнюу де къошса, гёз къамашыр деп чи айта. Не билейим.

– Тюрлю-тюрлю чечеклерден бир гюл байлам гёрмеге сюерми эдинг?

– Арив затланы гёрмеге сюемен, озокъда.

– Болса, къара бизге.

Муну отрядында ва мычыгъышлы да, ва ингушлу да, ва акъушалы да, ва къазикъумукълу да бар эди. Тек торкъалили пулеметчу уланлары тюгюл дагъысын танымай эдим.

– Гертти айтасан дедим, бу – гюнтувгъан чечек, бу – даци гюл, бу – иван мелевше, бу да – деп дагъысын айтып болмай токътадым.

Зайналабит кепленип, ягъындагъы бирисини инбашына къычыртып уруп:

– Бу да, ажай, салатавлу, – деди, – Магъаммалардан. Озюу де Буртунайдан чыкыгъан...

Мен ону сёзюу бёлюп озююу булгъавур тюшюнюу сёйлемеге сюйген эдим, ол да мени бёлдю. – Тынгла чы, ажай бу йыргъа, – деди:

«Буртунайдан чыкыгъан елге тыныв ёкъ,

Булгъанып акыгъан сувгъа токътав ёкъ,

Къайтарып айтгъан сёзюу дамы ёкъ».

– Айтмай къояйым дагъы буса, – деп чыкыдым. Булар атланып гетип барагъанда, шо Буртунайдан чыкыгъан Камалов Бадрутдин деген улан, атдан иелип мени къучакълап айтды:

– Эбел. Сени улан намуслу улан. Ол оылген ерде мен де оылежек. Сен бизге яхшы ёл эт! – деди.

Айтгъанлай да, Зайналабитге гёзленген тюбекни алдына атылып барып, мангалайына гюлле тийип, Зайналабитни оylumу булан башлап шо оылген эди. Гъай анасыз! Oylumден бек къоркъмайгъан улан болгъан дагъы о. Анасы берген сют гъалал болсун огъар.

* * *

Кимни де тачанкасы болмай эди. Тачанкасы барлар белгили эди. Хасавкъалада базар гюн десе, ёллар тачанка такъырлавгъа толуп къала эди. Энни янгыз бир итнигюн тюгюл, гъар гюн шолай. Хасавкъалада гъар гюн базар боламы экен дагъы? Бола экен – тачанка базар. Озью де деникинчилени штабыны алдында:

– Же, ерлер къолдан чыкъды, же кёмек.

Муна, бу базарны къавгъасы.

Деникинчилени штабы да телбагъаналаны оькюртюп Сююнчкъаланы къыстай. Тек буланы къыставу айрокъда къувунлу:

– Же, кёмек. Партизанлар бир-бирлетип юртланы алып геле. Зайналабит Батырмурзаевны Аштархан булан байлавлугъу бар. Ол оьзю Аштархангъа барып, Кировну гёрюп де гелген экен. Ону гъаракаты яшмындай чалт.

Зайналабитни отряды Хасавкъалагъа ювукъ болгъанда, деникинчилер штабын темир ёлну уьстюндеги вагонгъа чыгъара.

О вагонну мен де таныйман. Мени йимик ону мени душманым да танымасын. Огъар мен, Зайналабитни атасыны сюегин элтмеге полковникден изну алмакъ учун гирген эдим.

Бу гезик олагъа полковникни жавабы къысгъа ва маъналы болгъан: «Биз мундан, сиз ондан».

Алдындагъы гече Сююнчкъаладан тарыкъ чакъы асгер де, таман чакъы топ, пулемёт да гелип, Хасавкъалагъа тёгюлюп ягъалагъа яйылгъан болгъан. Зайналабит Ботаюртну ягъындагъы Муса отарда штабда душманны гючю оьзленикинден эки керен артыкъ деп сёйлейгенде, Хасавкъалада душманны гючю беш керен де артып турагъанны билмей. Тачанканы ессилери буса мыйыкъ тюбюнден кюлейлер.

Тенгсиз гючлер бир-бирине уруна. Хапарсыз партизан отрядгъа аявсуздан атышыв болгъанда, тачанканы ессилери юртлардагъы лавлайгъан юреклеге къоркъув сала, оланы оьзлеге авдара.

Бийлени къанатлары – эмчек къардашлар. Муса отардан Муса бийлер тайгъан буса да, Ботаюртда оланы эмчек къардашлары, Гъабиллер къала. Олар уьстюнден къувукъ яйып, душман алдан къыздырагъан отну, булар артдан уьфюре: Гъабил артында отуз атлы, къолунда акъ байракъ булан ярашывлукъгъа чыгъа. Алгъа да, артгъа да къарап инбаш къысагъанлагъа ругъ берип турагъан Зайналабитни гёзлери акъ байракъны гёргенде къангъа тола.

– Душмангъа ярашывлукъ байракъ гёрсетме, – деп, къычырып Зайналабит Гъабилни уьстюне гелип етишгенде, тузакъгъа тюшген арсланкъапланны йимик отуз да атлыны арасына тюшюп къала...

Зайналабитни кёп адам басып савутларын алгъанда да, ол оьзю тас этмей. Пулемёт урулагъан якъгъа къолун узатып:

– Мени шоллагъа ташып турагъан къанымны тёгюлмеге къоюгъуз, уланлар, – дей.

Етип бий Хангерей геле.

– Сёйлеме кьоймагъыз шону, – деп кычыра.

– Гъай душман, сагъа айтып зая этмеге сёзюм ёкъ. Сёнмес ерге бергенмен сёзюмню! – дей Зайналабит.

Муну чырмап-гюрмеп алып гетелер. Ботаюртда оъзюн салгъан уьйде о Буртунайдан чыкыгъан Бадрутдинге ва башгъа большевик ёлдашларына ёлугъа.

Дини де, тили де башгъа бир гелгинчи къатын олагъа ичмеге сув бере.

Бий Хангерей, артында адамлар булан гелип Зайналабитге кьолун узатып:

– Муну беш керен сёйлетсе – беш шагъарны бузар. Муну авзуну ичине урмагъа герек! – дей.

Тюбеклер атыла. Зайналабит йыгъылмай. Неге тюгюл, Бадрутдин теберип ону тайдырып, ону орнуна барып къалып, Зайналабитни ажжалы булан оъзю оьлген. Зайналабит Бадрутдинге къарап оъзюню оьлюмю оъзю гёргенде де бюдюрмей:

– Мен чачгъан урлукъ чыкымай къалмас! – деп, Зайналабит де айта, гюлле ону эринлерин бузмай, эки де тишинден тийип елкесинден чыгъа.

Ол чачгъан урлукъ белгили эди. Эсигиздедир Ленин урлукъ.

* * *

«Шайтанланы шат юреги ярылып. Къайгъылы гюн кант этмесе ятлагъа» деген Йырчы Къазакъ.

– Сюегимни кыырда кьоймассан, душманлар гёмген ерде кьоймассан.

Тутуп алып барагъанда атасы олай деди. Амма давгъа барагъан уланы, сюеги гъакъындан бир зат да айтмагъан эди.

Сюйсегиз сиз магъа макътана дегиз. Мен болгъан затны айтаман. «Мени адамларым да оьлдю, мен де оьлдюм» деп турагъан гиши тюгюлмен. Эрневю толуп агъагъан сувну бир ери йырылса, эрневю алаша болуп, сув бир якыгъа агып гете. Татавулну эрневюню шолай йырылгъан ерин ямагъан гишимен. Тюгюл бусам, къарагъыз.

Башгъасына маслагъат бермеге тынч бола.

– Бузулмагъыз! Душманны бир-эки бомбасы тюше деп кьоркъуп турамы?

Уьстден юртгъа бомба ташлагъанда, атасы олай деди, кыргъый йимик атгъа да минип гетген уланы оьлгенни хабары гелгенде, атасы шанжалны алып ерге уруп:

– Шолай улангъа оьлген деп айтмас! – деди. Эшикни терсине тартып, кьулагъын атылтып йиберди. – Магъа да гезик гелди, – деп де айтды.

Мен аста алаша болуп къалдым. Эс табып сонг тез турдум. Ичиме от кьуюлуп гетди. Энни не этейим? Сени къанынгны кимден алайым?..

Мен сюекни артындан бармагъа алгъасадым. Яхсайны алты къапу-су бар эди. Олагъа къаравулла салына эди.

Кансаралдан адамлар гелип Зайналабитни атасын тутуп алып гетдилер. Яман хабар гелтирген мени уланкъардашым Алий, ону къачырмагъа къарагъан эди.

– Бир къамучу урсанг, нече чакъырымгъа элтежек мени атым, – деген эди. Тек не этерсен?..

– Батырмурзаевлардан бешикдеги яш да къыргъа чыкъмасын!

Къапудагъы къаравулгъа буйрукъ шолай болгъан, амма къапулар герилип ачылып тура буса да, ону чу болмагъан къачмагъа хыялы.

– Абзарда къатын-къызны къазакълагъа да сюйретип, къачды деп айтдырмасман, – деп, ол кисесиндеги алты атылагъан тапанчаны магъа узатды.

«Ажайынг олюп къалгъыр Зайналабит, атангны орнунда сен болгъан бусанг, нечик этер эдинг?» деп эсиме гелди.

– «Атайым яшлыкъ этди, ажай», – деп, Зайналабитни сёйлейгени къулагъыма чалынып гетди. Дёрт де якъгъа бурлукъдум. Мангалайыма къолумну салып да къарадым. Келпетин гёрмеге болмай юрегим ярылып къалды. Гёрген бусам огъар «атасына шолай айтамы?» деп урушажакъ эдим.

Душманым чыгъарсын о гезик мен чыгъаргъан гечени.

Эртен оланы челтирли терезеден гёргенде – сююндюм. Ону булан тутулгъан Узун Гьамит иржайды:

– Атын айтгъанда, ат йимик болуп етди тюгюлмю? – деди.

– Халкъланы къатынлары да сени къатынынг йимик осал деп эсинге гелеми? – деди ол да.

Булар уйдеги масхараланы этгенде, терезени челтирлери гёрюнмей къалды.

– Умукюрсююнню менден башгъа да къыйыны бар дагъы, – деп, ол мени ойгъа салды. – Вёре, мени сагъа тилегим, – деди, – душмангъа осал болуп, яс этип, йылап-сыкътап, эрши болуп гёрюнмесен. Биз оылсек де, бизин къаныбызны ерде къоймайгъан уланлар да табулур. Сюегимни жыарсан, – деди.

Гетегенде «яхшы ёл», гелгенде «хошгелди» деп огъар мен бир де къол узатмагъан эдим. Бу гезик оланы экисини де къолун алдым.

Оланы бириси Батырмурзаев буса да, къапудагъы къаравулла олагъа нече де яхшы кюйде ёл берди. Бермежек эди воллагъ, айланып алгъан къазакъ атлылар бармакъны йимик болмагъан эди буса. Анча да кёп бар эди сагъа олар.

Гююп турагъан ичим, бир якъдан гюймеди: эки де якъдан гюйдю. «Атасын оылмеге чи узатдым, энни уланын къабургъа узатсам» дедим.

Ботаюртгъа етишип болмай, етти гезик орта ёлдан къайтдым. Он етти гюнден сонг уланкъардашымны яхшылыгъындан сюек къолума тюшдю. (Уъстуне немкъорай ямучу да ябулуп). Саппа-сав гелгенде йимик юрюп йибердим (шишген бутларым булан).

Къабур къазмагъа гетдилер.

Эки де аягыма жан салынып битгинче кансаралдан адам гелди:

– Сен гёмсенг де, сувуруп алып ташларбыз, – деди. Бузлап турагъан бутларым къайнаргъа сукъгъанда йимик болуп гетди, – «бусурман къабурлагъа большевикни гёмеми»? – деди.

– Олай айтгъан гишини атын да эсгермеймен. Сизин атыгъыз ону атына ошап чыкъса, оьзюгюзню атыгъыздан кюсмеклик болажакъ. Гъакъ зат бар сагъа о.

– Шону гёмсе, сени гёммеге ер тапмай деп эсинге гелеми? Сени гёмме де табарбыз ер, – деди огъар мени уланкъардашым Алий.

Бир къардашымны штабдан мычыгъышгъа кагъыз алып барагъанда душманны разведкасы тутуп оьлтюрген эди. Гъали бугъар да бир зат этмегей эди деп къоркъдум.

– Барайыкъ. Янгьюртгъа элтип гёмейик, – дедим.

Мени къолума иш тюшсе, шо Янгьюртну биринчи деп гёрсетер эдим. (Янгьюртлар кёп. Мен Адильянгьюртну айтаман).

Биз юртдан чыгып барагъанда бир сюек де, эки адам да бар эдик. Арбабыз ой басгъан гишини йимик аста бара эди. Яхсайлы Магъмут къади оьлген болгъан. Шону гёммеге алып барагъанлагъа ёлукъдукъ. Олар ел учуруп барагъан гесек булут йимик чалт эди. Олар нече де кёп эди. Неге тюгюл, биргине бир Яхсайда, беш юрта чакъы тюкенлер болгъандыр. Оланы ессилери бары да мунда эди. Амма сынажаны гётергенлер – тери тон гийген дёрт сабанчы эди.

– Бу таза бусурман буса ярай, – деп сёйлендим. Пагонлу орусгъа къолун узатып Зайналабит айтгъан кюй эсима гелип гетген эди...

Къабургъа сала турагъанда, мен алгъасап барып Зайналабитни бетин ачдым. Къарангы гече эди. Бирев панарны магъа ювукъ этип тутду. Мен иелип Зайналабитни мангалайындан оьпдюм:

– Сени йимик оьлмеге, мени дагъы кёп уланларым болгъай эди, – дедим.

Къабурларда йыламагъа ярамаса да, менден къайры барысы да яс берип йибердилер. Мен къоркъдум. Бир багъана чыкъгъынча гёмгей эди деп эсима гелди. (Урлап гёме эдик дагъы).

«Тиштайпа да болуп, къабурлагъа барып адатны бузуп юрюй» дейгенлер Янгьюртда да болду.

«Адатны чы мен Зайналабитни тапгъан гюнден тутуп да бузгъан эдим» деп эсима гелсе де, олагъа айтмадым.

* * *

«Уланыны ягына гетген атасы да». Яхсайны тюкенчилерини, ер ессилерини сююнчю шолай болгъан.

Шону мен эшитгенде, гьалдан тюшген къаркъарам жанланды. «Сюегимни жьырсан» деген васият эсима гелип болду сагъа о.

Къутургъан итден нечик къача адам? Эки де оьлюм, яхсайлыланы Батырмурзаевлардан шолай къачагъан этген эди.

Эки кийиз де элтгенмен, бир бел де элтгенмен (*Зайналабитни*

уьстюне ябулгъан ямучу да бар). Оьзюм булан, кѣмекге инамлы хоншум аявлу Жатюкейден къайры дагъы да бир адам да алгъанман.

О да Яхсайда яшайгъан амалсыз ногъайлы Баммет эди.

Ол яшыртгъын кагъызланы чырмап, акъчалыкъны ичине де салып Ногъайгъа яйгъан, Зайналабитни адамы Сайпуллагъа кѣмекчи болуп да юрюген эди.

Сюекни элтмек учун да полковникден ихтияр тарыкъ экен. Ихтиярсыз урлап алып гетмеге, олар къайда экенни де билмеймен.

Баягъы вагондагъы штабгъа гирип тилмачдан таба полковникден пропуска тиледим.

– Кимдир о? – деди.

– Арсланмурзаев, – дедим.

Полковник Завелин гѣзлерин аралтып, столгъа юмуругъун урду.

– Батырмурзаев сама тюгюлмю? – деди.

– Батырмурзаевлардан аллагъ сакъласын. Мени эримни, ярашывлукъ байракъ алып чыкъгъанда янгылышлыкъ болуп оьлтюрген, – дедим.

– Сени эринг Батырмурзаев болгъан буса, мен сагъа этегенни гѣрер эдинг, – деп кьолун тапанчагъа элтди...

Тутулгъунчаалдындагъыгюнгийдирген чорапгѣрюнюпкъалмагъан буса, умут уьзюп къайта тура эдим. Машин ёлну тьбюндеги бир тѣбени ягъында эки чорапны бириси табулуп къалды.

Биз тѣбени къазмагъа гиришгенде, броневик поезд етишип гелип, бизге гюлле явдурмагъа гиришди. Ер бавурлап биз де ятдыкъ, броневик де оьтдю, Егилген атланы бирисине гюлле тийген эди.

Бир чонгургъа етти сюек ташлангъан эди. Барысы да эт ялангъач эдилер. Онча да тонагъан эди оланы.

Башлапгъы сюекни башындан тутуп гѣтергенде, башы къаркъарасындан айрылып кьолума гелип къалды.

Тийген гюллени кѣбюнден ону бойну къыркъылгъан болгъан экен.

Гъамитни сюегин узунлугъундан таныдым. Инг де узун сюек – Узун Гъамит эди. Ону кьоюп гетмеге амалым ёкъ эди. Зайналабитни атасыны сюегин кьабургъасындагъы эсги хынжал ярадан таныдым. Ёгъесе, етти де сюекни бир арбагъа юклемеге тьшежек эди.

Гече, уланына къазылгъан кьабургъа атасын гѣмюп тьгюл юртгъа гирмедим.

* * *

Юртда бир табунлар сююнсе:

«Бу не хадиргюн, Батырмурзаевлар оьлгенде йимик» дейген болгъан эди.

«Умукюрсюнню сан этмей кьойгъанбыз. О гъабас болгъан. Гъали гезик онда».

Тачанканы артында олтургъанлар этеген шо лакъырны тачанка гъайдайгъан Зайырхан магъа етишдирди.

Шону арты булан, Зайналабитни кагъызларын тапмагъа тьонтюв гележекни хабарын алып да бирев гелди.

Шону арты булан «уланкъардашынг оьлюмню уьстюнде» деп атлы гелди.

Айгъазиге йимик бир гечеде уыч намус бойнума тышдю.

«Анамдан квалган бир уланны оыгюнчеге герермен» деп турдум. Амма Зайналабитни кагъызларын Умар деген пакыр гишиге берип яшыртмайлы, Яхсайдан чыгып болмадым.

Мен Янгыортга барган гече эшитдим: мени артымдан шосагыат онда барып уйлени тынтюгенлер. Зайналабитни саклаган деп, Зайналабит бир керен буса да уюне гирген юртлуланы уюн-эшигин кыймай талаганлар.

Яйны исилеринден сонггу гюню сувукларында Зайналабитни сюегин мени кюлума етишдирмеге гече-гюн айланган уланкардашым кямушда партизан отрядда сувук тийип кябургга аврувдан оыдю.

Дагы этежегинг бармы, Аллагъ, деп токытадым. Амма гезлерим кыруу эди. Васият эсимден таймай эди.

* * *

«Батырмурзаевны анасы шундамы?»

Большевиклер Яхсайга гиргендокъ шолай сораган. Олардан беш вакил мени устыоме гелип, мага кыйгырышдылар. «Сени уланынгны кянын алажаклар бизбиз» дедилер. Оланы бириси де бусурман тыгюл эди. Озюню тилинден-дининден болмаганлардан да кярдашлар тапган алай улан бар эди сага ол.

Шо заман Зайналабитни пашман сюлдюрю гез алдыма гелип, тез тайып квалды. Буланы арасында озыю екыга болган болажакъ о.

Яхсайда мен бир керен кятынлагга сорадым:

– Уллу боранны сюерми эдигиз, икыга гирмеге сюерми эдигиз? – деп.

– Икыга гирме сюер эдик, – дедилер.

– Болса, гиригиз колхозну кяпусуна, – дедим. Шолай колхозга жаным булан гирген гишимен. Гяли Зайналабитни иниси шагьарга гелген сонг, ону яшларындан айрылып болмай мунда кялып турман. «Баланы баласы балдан татли» деген зат бек герти зат экен, ону гертилинин сынамага мага йимик, я аллагъ, сизге де насип болсун.

Болса да, отбашны сагынаман. Шо саялы бу электрик печни эки де тобугума ювукъ этип олтурганым да.

Гересиз бу уйлени. Бир бети Таргу тавга бакган, бир бети Анжи денгизге кярарай. Амма уычюнчу кябатда бусагъ да, Таргу тав герюнмей. Неге тыгюл, кяршыбызда о тавдан бийик болуп этилген квалалар бар. Оларда Зайналабитни Иван, Магамма, Амарцу, Абрам кярдашлары яшай. Амма денгиз чи гёммек-гек болуп герюнюп тура дагы. Неге тыгюл, ону ягасында узун бав бар. Онда нече тырлю чечек бар. Олар да гюнтувган чечеклеге, Иван мелешелеге, даци гюллеге ошай.

Анасыз Зайналабит, сен тириле бусанг, мен оылмеге рази эдим.

Тек шу баламны балаларындан нечик айырылайым, шулар Зайналабит йимик уланлар болуп битсе, сонг чу оылсем де кыйырмай эдим.

Жутлавлар

«Заман... Дюнъяда заманны гючю чатмайгъан зат ёкъ дейлер. Гъатта таш да, темир де арадан заман оьтюп къарасанг—не телеме-тешик болуп, не де туюсю алышынып табасан. Яшавну ругъун, келпетин эсге гелтиреген эмен терек де ону алдында къуруп-къаврап, сынып, къайтып топуракъгъа дёне. Дёнмейген, сёнмейген бир гюч бар буса, шо да миллетни языв-бузув алаты—газетлер, журналлар. Газет, журнал япыракъны нече де гючю бар экен?!»

Муна, миллетибизни адабият ва жамият-политика журналы «Тангчолпангъа» да август айда юз йыл тамамлана. Миллети бар туруп ону сёнме де, дёнме де къасты ёкъ. Не къадар яхишлашса, толумлашса, гюч алса туююл. 1917-нчи йыл август айда журналыбызны биринчи номери чыкъгъан. О замангъы кыставулду, давлу-шавлу кыйынлы йылланы эсге алсакъ, журналны чыгъармагъа кимни гючю етген, кимни эсин-оюн уяндыргъан деп эсинге геле. Тек Къумукъда шолай уланлар болгъан. Зайналабит Батырмурзаев оьзюню инкылапчы ёлдашлары да булан шо авур ишни башына алгъан ва халкъына о замангъы жамият-политика гъалланы англатма къаст этген. Ону бетлеринде чебер-адабият асарлар да салынгъан.

Журналыбыз «Дослукъ» ва «Адабият Дагъыстан» деген ат булан да гъар тюрлю йылларда чыгъып турду. Артда да, 1991 йылдан тутуп, - башилап тагъылгъан «Тангчолпан» деген аты булан чыгъып тура. Заман недир, кагъыз япыракъ недир? Кагъыз япыракъ замандан да гючлю экен. О заманны енге, янгыдан къайтарып эсге гелтире, элни, халкъны, гъар-бир адамны башындан оьтген ишлени, агъвалатланы гёз алдында тургъуза, оланы ортакъчысы эте, девюрлени де, наслуланы да бавур этдей бир-бирине байлай экен... Шолай бизин бугюнгю 100 йыллыкъ «Тангчолпан» журналыбыз да.

«Тангчолпан» деген ат булан биринчи журналны чыгъарывчусу ва ону харж булан таъмин этеген редактору болуп Темирболат Бийболатов, даимлик редактору болуп Зайналабит Батырмурзаев белгиленген. Къумукъ адабиятгъа ва поэзиягъа мекенли кьошум этген, Дагъыстанны халкъ язывчулары ва шаирлери журналны ишинде актив кюйде ортакъчылыкъ этген ва редакторлукъ ишни де юрютген. Журналыбызны юз йыллыкъ юбилеи булан къутлай туруп, гележекде де девюрлени де, наслуланы да бир-бирине бавур этдей байлай юрюмекни ёрайбыз!»

«Ёлдаш» газетни редакциясы.

ДОРОГИЕ ДРУЗЬЯ!

От всей души поздравляю Вас со знаменательной датой – 100-летием образования журнала «ТАНГ-ЧОЛПАН»!

История журнала неразрывно связана с общими испытаниями и успехами Дагестана, его многонационального народа.

Благодаря журналу мы узнавали об экономическом, культурном и интеллектуальном потенциале нашего народа. «ТАНГ-ЧОЛПАН» – интернационален, приятно видеть на страницах журнала славных сынов и дочерей нашей многонациональной республики.

Журнал «Танг-Чолпан» пропагандирует лучшие традиции нашего народа, братскую дружбу наших народов и особенно патриотизм.

Я уверена, что опыт накопленный за сто лет позволяет журналу порадовать своими публикациями не только кумыков, проживающих в Дагестане, но и тех, кто оказался за пределами республики.

Я также уверена, что вместе со своим журналом мы достигнем ещё большего.

Пройдя большие этапы жизни и испытания гражданской войны, коллективного строительства, тяжёлые годы Великой Отечественной войны, смены государственного положения, наш журнал не потерял своей значимости, чести, достоинства, жил и живёт в дружбе и согласии со всеми народами. Примите самые искренние пожелания благополучия, созидательного труда и пусть 100 лет Вас не страшит, у Вас ещё многое впереди. И это всё во благо Дагестана и России! Так держать!

Разият Исаевна ДЖАМБУЛАТОВА

* * *

Къарачай-Малкъар халкъыны маданият тарихинде улуу ерни алгъан, кѣп улуу къошум этген «Танг-Чолпангъа» гъар заман да ярыкъ танглар тувсун!

**Тамара Биттирова,
филология илмуланы доктору,
Къабарты-Малкъар республикасыны
сыйлы илму къуллукъчусу**

*ПОЗДРАВЛЕНИЕ ОТ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРНОЙ АВТОНОМИИ
«ТЁРЕ»
(ЧЕЧЕНСКАЯ РЕСПУБЛИКА)*

От всего сердца поздравляем Вас с весьма славным и внушительным событием - 100-летием со дня основания журнала «Тангчолпан».

На протяжении столь длительного времени Ваш журнал был и остается эталоном преданности в деле сохранения и развития языка и культуры кумыкского народа, задает высокую планку требований к более «молодым» изданиям. Журнал прошел огромный и непростой путь, неотделимый от истории страны и кумыкского народа. В сложных условиях социально-политических потрясений и экономических трансформаций его коллективу удавалось выстоять и сохранить журнал. Ваш журнал всегда отличал высокий уровень, ведь с первых дней основания над журналом работали такие (без преувеличения) гиганты в своем деле как Т. Бийболатов, З. Батырмурзаев и др. конечно они таковыми остаются и по сей день. Живая полемика, новизна идей, «созвездие» ярких авторов многие годы обеспечивали популярность издания, позволили не только сохранить, но и умножить своих читателей не только в кумыкской среде, но и среди других национальностей.

Являясь одним из ведущих кумыкских изданий, журнал «Тангчолпан» пользуется большим авторитетом у значительной части кумыков. Чрезвычайно важен его вклад в сохранение научного и культурного единства кумыков из разных регионов нашей страны. Эту благородную и значимую роль журнала осознают и ценят и кумыки-брагуңы, которые будучи вне границ Дагестана, всегда ощущали себя частью единой кумыкской нации.

Высокие качества журнала - результат огромного труда яркого творческого коллектива. В связи с торжественной датой позвольте пожелать от лица Национально-культурной автономии кумыков Гудермесского района ЧЕЧЕНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ – «ТЁРЕ», всему коллективу редакции «Тангчолпан» здоровья, счастья, творческой энергии, интересных публикаций, заинтересованной и благодарной аудитории! Аллагъ син зин миллетге пайдалы этсин!

*Алимбек Адыков,
Советник председателя НКА «ТЁРЕ»*

***

«ТАНГ-ЧОЛПАН» журналыныкъ 100 йыллык мерекеси мен аявлы кумык окувишыларын эм халкы ушин билимин - савлыгын аямай кулланатанган журналдынъ бас редактору Суфиянат Мамаевага эм экинши редакторы Патимат Абдуллаевага ийги етимишлер йорап ,исси кутлайман! Дагы да кооп 100 йыллар яшасын «Тангчолпан»!

Дагыстан халк язвышысы Бийке КУЛУНЧАКОВА

«ТАНГ-ЧОЛПАН» – НАША ПУТЕВОДНАЯ ЗВЕЗДА

Сто лет, подумать только... Именно столько времени прошло с момента выпуска первого журнала, который вы, дорогой читатель, держите в руках. Столетие – это знаковое событие. Знаковое для всего нашего народа. Ведь журнал «Танг-Чолпан», как и газета «Ёлдаш», это старейшее издание не только в Дагестане, но во всём Северном Кавказе.

Что для кумыка «Танг-Чолпан»? Это не просто скрепленные листы бумаги – это целое сокровище. А всё потому, что именно в этом журнале всегда публиковались и публикуются литературное достояние кумыкского народа, уникальные языковые артефакты и статьи глубокого смыслового содержания.

На протяжении истории существования этого журнала авторами и редакторами «Танг-Чолпана» были люди – настоящие профессионалы своего дела, люди, которых заботила судьба народа и его будущее. В самом начале своего пути «Танг-Чолпан» украшали серьёзнейшие работы пера Т. Бейбулатова, З. Батырмурзаева, Х. Мусаева, Дж. Коркмасова, С.-С. Казбекова, Хаджи-Омара Булача, Абусуфьяна и Н. Батырмурзаева, а также З. Каитбекова (Булача), алима из Н. Казаница «катиб» Гасана.

В журнале затрагивались самые разные темы и проблемы: экономического, политического, общественного характера. Причем освещались вопросы, как регионального (дагестанского) уровня, так и общероссийского и мирового масштаба. Так, например, в «Танг-Чолпане» всегда можно было найти статьи об образовании, сохранении языка и литературы, народном хозяйстве, земледелии, культуре, политике, современных технологиях и т.д.

«Танг-Чолпан» был очень популярен в Дагестане. Его читали не только кумыки, но и аварцы, лакцы, даргинцы, лезгины, азербайджанцы и многие другие. Журнал выписывали и подписчики из Баку, Казани, Астрахани, Бахчисарая. А в одном из номеров редакция журнала сообщила, что после выхода первого номера она получила большое количество поздравительных телеграмм от различных организаций и частных лиц не только Дагестана, но и Азербайджана, Татарии и Крыма.

Всё это свидетельствует о том, что «Танг-Чолпан» всегда был именно таким глобальным изданием, приковывающим интерес мыслящих людей, которые могли получить актуальную своевременную информацию о различных тенденциях в обществе.

Сегодня все печатные издания на родных языках переживают не самые лучшие времена и, к сожалению, «Танг-Чолпан» не исключение. Люди стали меньше читать, а носителей кумыкского языка становится всё меньше. Это замечаем, мы, современное поколение кумыков. Живя вдалеке от Родины, мы стараемся не стоять в стороне и вносить свою лепту в сохранение языка, перенося кумыкский язык в то место, где кумыкская молодёжь особенно активна - Интернет.

Так усилиями Московской кумыкской организации «QUMUQLAR» интерфейс сайта «Вконтакте» был переведён на кумыкский язык, а каждый день на страничках организации в социальных сетях появляются публикации на кумыкском языке, что подстёгивает интерес молодого поколения к изучению родной культуры и литературы.

Мы считаем, что в наше время журналу «Танг-Чолпан» как никогда

нужна наша общенародная поддержка. Нам надо общими усилиями вдохнуть живительную силу в дело журнала, которое было начато сто лет назад. Создать интернет-портал с библиотекой всех изданий журнала с самого первого номера, где также будут публиковаться новые выпуски со статьями и произведениями, наладить работу с целевой аудиторией путем исследования ожиданий того, что именно хотят видеть читатели и обеспечить постоянную подписку со стороны читателей со всей России.

Естественно, что это непростая работа, которая требует финансовых вложений, однако, история знает, что в самом начале пути «Танг-Чолпан» зародился в отсутствии материальной базы, но ему удалось стать популярнейшим изданием своего времени. Давайте попытаемся вместе внести свою лепту в сохранение нашего языка и возрождение нашей путеводной звезды под названием «Танг-Чолпан»!

Азамат Акишев, Советник председателя МКО QUMUQLAR

Поздравляю коллектив редакции и читателей «Тангчолпан» с вековым юбилеем журнала!

Первый номер вашего издания, вышедший в свет 20 августа 1917 года, в сложное, переломное для России время, открыл масштабную летопись Республики Дагестан.

За прошедшие 100 лет «Тангчолпан» приобрел репутацию издания с мощным профессиональным потенциалом и высокой культурой.

На страницах журнала представлены талантливые произведения поэтов и писателей, научные труды видных учёных, просветителей.

И сегодня «Тангчолпан» продолжает лучшие традиции, заложенные основоположниками первого дагестанского журнала.

Признателен всем вам за труд на благо жителей Республики Дагестан.

Желаю редакции и читателям журнала «Тангчолпан» крепкого здоровья, благополучия, успехов, добра, вдохновения и творческого долголетия!

С юбилеем Вас!

Глава МР "Каякентский район" М. Н. Гаджиев

Аявлу «ТАНГЧОЛПАН» журналны редакциясы ва ону охувчулары!

Дагъыстанны халкъ шаири Анвар Гъажиевни атындагъы адабият музей - уьюнню къулдукъчуларыны атындан сююмлю журналыбызны 100 йыллыкъ юбилейи булан гъакъ юрекден къутлайбыз!

Сизге яхшы савлукъ, узакъ оьмюр ва уллу яратывчулукъ уьстюнлюклер ёрайбыз!

Багъавдин Гъажиев,

А.Гъажиевни атындагъы адабият музей-уьюнню ёлбашчысы

ПОЗДРАВЛЯЕМ С ЮБИЛЕЕМ

Поздравляем коллектив редакции журнала
«ТАНГЧОЛПАН» со знаменательной датой – столетием
журнала!

Руководство «Оьзден» выражает благодарность всему
коллективу журнала за Ваш труд, за то, что несмотря ни
на какие трудности, Вы сохраняете и приумножаете
кумыкское печатное слово.

Желаем всем Вам крепкого здоровья, такого же, как у
журнала долголетия и дальнейших успехов!

Т.А.Порсуков
Президент РОО «Оьзден»

*Биз, Темиркъязыкъ Осетияда яшайгъан къумукълар «Тангчолпан» жур-
налны кѣп сююп охуйбуз, журналгъа язылагъанланы санаву йыл сайын арта.
«Тангчолпан» – бизин ругъ байлыгъыбыз, тарихибиз ва халкъыбызны эси.
Мен, бары да Темиркъязыкъ Осетияда яшайгъан къумукъланы атындан
«Тангчолпан» журналны 100 йыллыгъы булан гъакъ юрекден къутлайман ва
ону редакциясына уллу уьстюнлюклер ёрайман!*

«Намус» деген милли маданият жамиятыны баичысы Расул АЛИЕВ

***

АЯВЛУ РЕДАКЦИЯ! АЯВЛУ ОХУВЧУЛАР!

*«ТАНГЧОЛПАН» журналыбызны 100 йыллыкъ юбилейи булан гъакъ юрек-
ден къутлайбыз!*

*Къумукъ театр гъар заманда да журнал булан байлавлукъ юрютген ва
юрютежек. Бугюн огъар 100 йыл тамамланса да, адабиятны ва маданиятны
сыйлы ёлунда ону абатлары алгъа енгил алына. Дагъы да уллу уьстюнлюкле-
ге этишме сагъа насип болсун, «ТАНГЧОЛПАН»!*

А. Салаватовну атындагъы Пачалыкъ Къумукъ театры коллективи

Бизин халкыбызны адабиятын ва маданиятын оьсдюрювде ва сакъ-лавда аслу ерни тутагъан, инг биринчи болуп республикада чыкыгъан «Тангчолпан» - деген адабият журналыбыз бу йыл оьзюню 100- йыллыкъ юбилейин белгилей.

Оьтген шо асруну боюнда бизин халкыбызны ва элибизни яшавунда ва тарихинде кеп уллу алмашынывлар ва алгъа барывлар болду. Айрокъ-да, адабият тармакъда белгилли шаирлерибиз, язывчуларыбыз, адабият ахтарывчуларыбыз, алимлерибиз оьзлени асарларын халкыбызгъа «Тангчолпан» журналны бетлеринден таба аян этди.

Шолдукъда, бизин ругъ байлыгыбызны ва ана тилибизни сакълавда ва оьсдюрювде, тилибизни гележек наслулагъа таза кюйде тапурувда «Тангчолпан» журнал оьзюню борчларын оьр даражада кюте .

Къарабудагъгент район депутатларыны жыйыныны атындан, район жамиятны атындан «Тангчолпан» журналны коллективин етишип гелеген 100 йыллыкъ юбилейи булан къутлайбыз. Яратывчулукъ чалышывунда дагъы да оьрлюклер ёрайбыз, оьз халкы учун минг йыллар къулдукъ этмеге насип болсун!

Къарабудагъгент районну башчысы М. Гь. Амралиев

Бизин республикада гъар тюрлю миллетлер учун ана тилде чыгъагъан журналлар ва газетлер бар. Миллетни барлыгъын, ана тилни унутулма кюймай сакъланывун болдурувгъа ва оьсювюне олар аслам кюшум эте.

Дагъыстанда чыгъагъан «Тангчолпан» («Утренняя звезда») деген чебер-адабият ва жамият-политика журналгъа - 100 йыл! Бу журнал биринчилей 1917-нчи йылда Темирхан-Шурада чыкма башлагъаны бизин, Буйнакск районда яшайгъанланы оьктем эте. Журналгъа башлап Нугъай ва Зайналабит Батырмурзаевлер, Темирболат Бийболатов ва оьзгелер редакторлукъ этген. Сонг да, ону чыгарывну ишинде къумукъланы гёрмекли чалышывчулары: шаир ва ярыкъландырывчу Абусупиян Акаев, инкъылапчылар Уллубий Буйнакский, Жалалутдин Къоркъмасов ортакъчылыкъ этгени белгилли.

«Тангчолпан» журналны адамлар кеп сююп охуп гелген. Ону аты нече керен алышынс да («Дослукъ», «Адабият Дагъыстан» ва б.) «Тангчолпан» юз йылны боюнда уьлкебизде болуп гетген тарихи ва инкъылап агъвалатланы башидан гечире туруп, инг аслу борчун – халкыны ругъ яшавун артдырывну, кылыкъ гыслерин уятывну, оьзюнде чыгъагъан асарлардан таба милли адабиятны, маданиятны, тил байлыкны оьсдюрювню уьлгюлю кюйде кютген. Шо асил ишге журнал бугюнлерде де лайыккы кюшумун эте.

Журналны тарихи къумукъланы тарихини бир пайы болуп токътай. Ону бетлеринде Буйнакск районну белгилли шаирлерины, язывчуларыны поэзия, проза ва башгъа асарлары чыгъа бола.

Къумукъ тилде биринчилей чыкыгъан «Тангчолпан» журналны 100 йыллыкъ юбилейи булан бары да къумукъ охувчуланы гъакъ юрекден къутлайман!

Камиль ИЗИЕВ,

Буйнакск район администрацияны башчысы

Къутлайбыз!

«Тангчолпан» журналыбыз 100 йыл оьмюр сюрегени - журнал тюз ёлда ши гёрегени исбат эте. Халкъыбызны сююмлю журналы буссагьатда да къумукъ миллетни адабият, маданият, инче саният масъалаларын журналны бетлеринде охувчулагъа етишидире. Шогъар сююнмей болмайсан.

Хасавюрт бойдагъы къумукъланы атындан миллетибизни лап гёрмекли «Тангчолпан» журналыны коллективин, ону редактору Супиянат Мамаеваны журналны 100 йыллыкъ байрамы булан гьакъ юрекден къутлайбыз! Оьмюрю узакъ журнал болсун!

Къалсын Акъгёзов, язывчу

Министерство образования и науки Республики Дагестан
Государственное бюджетное профессиональное образовательное учреждение:
Республики Дагестан
«Профессионально – педагогический колледж имени З.Н. Батырмурзаева»

«Тангчолпану» целый век!!!

*Нам память многое подскажет,
Вдруг все увидишь как в кино,
И каждому на сердце ляжет
Все то, что было так давно...*

Для многих наших выпускников, известных поэтов и писателей, добившихся успехов на литературном поприще и признания читателей, страницы литературного альманаха «Тангчолпан» стали проводником в творческий таинственный мир художественного слова.

Мы гордимся, что наш колледж носит имя первого редактора журнала «Тангчолпан» Зайналабида Нухаевича Батырмурзаева.

Для нас большая честь приветствовать «Тангчолпан» и поздравить всех членов редакции журнала со 100-летним юбилеем.

Директор Сулейманов М.С.

Дагъыстанда биринчи болуп, 1917-нчи йылда къумукъ тилде чыкъгъан бизин биринчи журналыбыз «Тангчолпан» – къумукъ халкъны оьктемлиги, ону ругъ байлыгъыны герти белгиси. «Тангчолпан» десе, пайтонун, атларын сатып, журналны чыгъармакъны бойнуна алгъан, ону харж булан таъмин этеген Темирболат Бийболатов, журналны редакторлары атасы ва уланы Батырмурзаевлер, оланы къагърулу къысматы гёз алгъа геле. Журналны гьар номери – къумукъну уьюне сиреген бек абурлу, тезден гёзленип турагъан сыйлы къонакъ. Бизин гьар девюрдеги тарихи эсибизни журналны гьар номери уята, унутулгъан атланы, унутулгъан хатланы янгыдан чыгъарып, яш наслу ну да тилге, адабиятгъа гъавасландыра.

100 йыл – узакъ оьмюр. Юз йыллыкъ тамазадай терен гьакъыллы, 18 йыллыкъ яшдай чалт, югюрюк журналыбызгъа узакъ оьмюр, яратывчулукъ ёлунда уллу уьстюнлюклер ёрайман. Ону баш редактору Супиянат Мамаева, оьзюнден алдагъы редакторлар йимик, ишин сюеген, шо ишге жаны-къаны булан берилген адам. Супиянатгъа ва ону ёлбашчылыгъы булан ишлейген бары да журналны къуллукъчуларына савлукъ, насип, оьзлени ишин гъаман да гёнгюллю этердей имканлыкълар ёрайман!

Супуяханым Бийболатова, Кёстек школаны муаллими, шаир

Тувду Чолпан

*Тувду чолпан, танг билинди,
Болду уянма заман,
Шавла алды дюнья юзюн,
Юхлагъаныбыз таман.*

*Гёзюнг ач! Дёрт якъгъа къара,
Гетди кериван эртерек.
Биз гечигип къалгъанбыз,
Энни уянма герек!*

Зайналабит БАТЫРМУРЗАЕВ

Умеренно
mf (Вступление)

Хор

Тув.ду чолпан, танг би.лин - ди,
волду у - ян. ма за - ман.
Шав.ла алды дюнья ю - зюн
юх. ла. гъа ны. быз та - ман.

Шав.ла алды дюнья ю - зюн
юх. ла. гъа. ны. быз та - ман
Гъе — те гъей гъе — те
гъей гъей. А...

Композитор Аскерхан АСКЕРХАНОВ

100

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан № 2-3 2017 «Танг-Чолпанны» 100 йыллыгына

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

5 1986

ТАНГ ЧОЛПАН

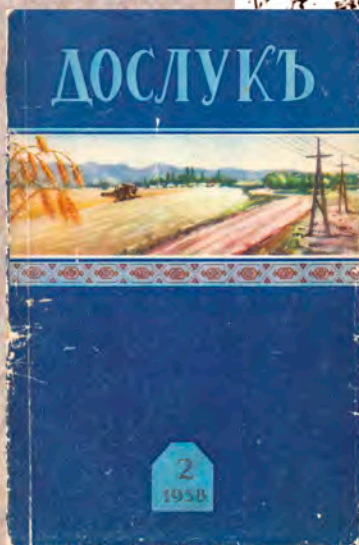
ТАНГ ЧОЛПАН
ТАНГ ЧОЛПАН

ДАГЪГИЗ
1952

ТАНГ ЧОЛПАН
ТАНГ ЧОЛПАН

5

4
1963

Целая оформление обложки Абдулгазира Мусаева,
заслуженного художника России